

СИГУРНОСТТА – ИЗМЕРЕНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ

ИНФРАСТРУКТУРА & Комуникации

Научно списание на факултет
„Икономика на инфраструктурата“ - УНСС

Година 9, август 2020, кн. 14

12

ГОДИНИ

Съдърланд
в България

12 години на върха

Предлагаме обслужване на компании като:

GoDaddy

VERITAS

Spotify

Оперираме в 5 индустрии:

Туризм | Застраховане | Търговия | Технологии | Медии

Нашите офиси в България:

София | Пловдив | Варна | Бургас

Стани част от страхотен екип!

Sutherland Bulgaria | SutherlandBulgaria | earlycareer@sutherlandglobal.com

Виж всички отворени позиции на: sutherlandglobal.bg

SUTHERLAND®

Говориш ли чужди езици?

Започни кариерата си в Съдърланд и последвай мечтите си!

Какво ще получиш:

- Атрактивно месечно възнаграждение
- Карьерно развитие в международна компания
- Индивидуални програми за признание
- Тиймбилдинги и приятелска работна среда

Стани част от страхотен екип!

 Sutherland Bulgaria | SutherlandBulgaria | earlycareer@sutherlandglobal.com

Виж всички отворени позиции на: sutherlandglobal.bg

12

ГОДИНИ

Съдърланд
в България

РЕДКОЛЕГИЯ

проф. д.н. Ивайло Христов – председател
доц. д-р Цветан Кулевски – гл. редактор

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д-р Димитър Димитров – председател
проф. д.н. Иванка Мавродиева
проф. д-р Виолета Бакалова
доц. д-р Бисер Петков
проф. д-р Мирослава Раковска
доц. д-р Стела Ангова
доц. д-р Тодорка Тончева

РЕДАКТОР

Лина Калайджиева

**Научно списание „Инфраструктура и комуникации“
на факултет „Икономика на инфраструктурата“ – УНСС**

ISSN 1314-0930

СЪДЪРЖАНИЕ

ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ДОБРИ ПРАКТИКИ.....	5
Виолета Гълъбова	
ВИРТУАЛНИ ОБЩНОСТИ И СОЦИАЛНИ КАМПАНИИ (кампанията „Планета или пластмаса“ на National Geographic).....	10
Теа Даулова	
ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖУРНАЛИСТИКА: ИСТОРИЯ И ДИГИТАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ.....	17
Георги Минев	
ЗНАКОВИТЕ ГЕРОИ НА ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ	26
Рослава Куманова	
ДЕЦАТА И МЛАДЕЖИТЕ – АКТИВНИ УЧАСТНИЦИ В ДИГИТАЛНАТА РЕАЛНОСТ	38
Велина Белева-Влахова	
ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ЕКСПОРТЕН КОНТРОЛ НА ПРОДУКТИ, СВЪРЗАНИ С ОТБРАНАТА.....	41
Елена Бакова	
ТРУДНОСТИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ НА СИСТЕМА ЗА ЗАЩИТА НА ОБЕКТИТЕ ОТ КРИТИЧНАТА ЕНЕРГИЙНА ИНФРАСТРУКТУРА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	48
Светлозар Лазаров	
ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИЧЕСКА РАМКА ЗА УСТОЙЧИВ (ГРАДСКИ) ТРАНСПОРТ	52
Спас Монов	
ПАЗАРНО ИНТЕГРИРАНЕ НА ВЕИ В БЪЛГАРИЯ	61
Румяна Георгиева	
УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ДЕСТИНАЦИИ	68
Тихомир Драганов	
ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИЯТА ВЪРХУ НОВАТА МНОГОГОДИШНА ФИНАНСОВА РАМКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ	75
Атанас Павлов	
ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ В ОБЛАСТТА НА СПОРТА	79
д-р Христо Драганов	
ОЦЕНКА НА ПРОГРАМИ ЗА ПУБЛИЧНО ФИНАНСИРАНЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕН ПРЕГЛЕД	84
Стоян Канатов	
ПРИНОСЪТ НА ИНСТРУМЕНТА ЗА ПРЕДПРИСЪЕДИНИТЕЛНА ПОМОЩ В ПОДГОТОВКАТА НА АЛБАНИЯ ЗА ЧЛЕНСТВО В ЕС	89
Индрит Фари Ценай	
КРАТЪК СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ДЪРЖАВИТЕ ОТ АНГЛОГОВОРЕЩАТА ОБЩНОСТ – АВСТРАЛИЯ, ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, НОВА ЗЕЛАНДИЯ И КАНАДА, ОТНОСНО ЗАКОНОВОТО ИЗПОЛЗВАНЕ НА СПЕЦИАЛНИ РАЗУЗНАВАТЕЛНИ СРЕДСТВА (СРС)	94
Албена Велинова	
СИСТЕМА ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ФИНАНСИРАНЕТО НА ТЕРОРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ. СЪСТОЯНИЕ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	101
Александър Йолов	
АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМИТЕ ПРИ КОНТРАБАНДАТА С ТЮТЮНЕВИ ИЗДЕЛИЯ	109
Гергана Цанкова	
ПОДОБРЯВАНЕ НА ЗАЩИТАТА ПРИ ГОРСКИ ПОЖАРИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	117
Ясен Цветков	

МЕЖДУИНСТИТУЦИОНАЛНА КОМУНИКАЦИЯ И КООРДИНАЦИЯ ПРИ КРИЗАТА COVID-19	122
Адела Бозмарова	
РАЗУЗНАВАТЕЛНИ СРЕДСТВА ПРИ РАЗКРИВАНЕ НА КИБЕРТЕРОРИЗЪМ – ЗАПЛАХА ЗА НАЦИОНАЛНАТА И МЕЖДУНАРОДНА СИГУРНОСТ.....	130
Йонко Димитров	
ЕВРОПЕЙСКАТА ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ СЛЕД ПАНДЕМИЯТА COVID-19. ДЕЙНОСТТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ СЛУЖБИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	136
Ивайло Илиев	
ДЕЗИНФОРМАЦИЯТА В ИНТЕРНЕТ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ЗА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ДЪРЖАВИ.....	141
Калоян Иванов	
ОБМЕН НА ИНФОРМАЦИЯ ИЛИ ДАННИ С ОРГАНИ НА ДЪРЖАВИ – ЧЛЕНКИ НА ЕС, ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЛИЧНОСТТА И СОБСТВЕНОСТТА НА ГРАЖДАНИТЕ	146
Кристиан Ангелов	
СЪВРЕМЕНЕН ПРОЧИТ НА НЯКОИ ОТ ОСНОВНИТЕ ПАРАДИГМИ В СИГУРНОСТТА	150
Недялко Недялков	
ИНДУСТРИАЛНИТЕ И ИНФОРМАЦИОННИТЕ РЕВОЛЮЦИИ	153
д-р Валентина Хорозова	
НЕОБХОДИМОСТ ОТ МЕРКИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА НЕГАТИВНОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА РЕКЛАМАТА ВЪРХУ ДЕЦАТА.....	160
Виктория Стоянова	
СЪВРЕМЕНЕН МАРКЕТИНГ В ТУРИСТИЧЕСКИЯ БРАНШ ЧРЕЗ МОДЕЛА „КАНАВА НА БИЗНЕСА“	165
Камелия Карадочева	
ОПИТ ЗА ЕСТЕСТВЕН ПРОЧИТ НА ПРОИЗХОДА И ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ЗАЩИТАТА НА ИНФОРМАЦИЯТА	168
проф. д-р Иво Великов	

ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ДОБРИ ПРАКТИКИ

*Виолета Гълъбова**

Резюме: *Технологичните промени създават нови възможности за образователните институции да подобряват своите продукти. Дигитализацията във висшето образование е вече факт и е свързана с промените, предизвикани от приложението на цифровите технологии в цялостното администриране на висшите училища и обучението на студентите. Разпространяват се добри практики по прилагане на системи за управление на обучението, онлайн и смесено обучение, адаптивност и интерактивност на обучението, използване на добавена реалност и др. Наред с това дигитализацията във висшето образование извежда на преден план нови проблемни теми и предизвикателства, свързани с технологичната инфраструктура и внедряването на нови технологии в обучението, дигиталните компетенции на преподавателските екипи, структурите за управление и др. Целта на статията е да се очертаят насоките на приложение на дигиталните технологии в образованието, добрите практики, както и динамично променящите се предизвикателства в дигиталната трансформация на образователната услуга във висшето образование.*

Ключови думи: *дигитализация, технологии, образование, трансформация.*

Днес технологичната среда слага отпечатък на всеки аспект от нашия живот. Неслучайно се говори за технологична революция, която изменя начина на правене на бизнес, начина на живот, начина на общуване. Революционните промени, породени от развитието на новите технологии, водят до смяна в бизнес моделите, структурите и продуктите на различните организации, включително образователните.

Основателят на Световния икономически форум в Давос Клаус Шваб подчертава, че се намираме в етапа на четвърта индустриална революция, която се отличава с приложение на дигитални технологии и преливане на физическата, дигиталната и биологическата сфера. Години по-рано известният футуролог Алвин Тофлър отчита, че „сме свидетели на революционна промяна, изграждаща нова икономическа система, съпроводена от нов начин на живот и от нова цивили-

зация. Преминава се към стимулирани от интелекта „икономики на знанието“, където значимостта на знанието за пораждаване на богатство расте постоянно.

Образователните институции са консервативни. Обикновено образованието е една от последните сфери, осъществяващи значителни промени в нова среда. А. Тофлър (2007) сравнява скоростта на промени на различните институции и подчертава, че ако бизнесът се движи със 160 км/ч, то образователната система успява да се движи само с 15 км/ч. Независимо от това последните години очертават добри практики и примери за приложение на новите технологии в образованието.

Разбиране за дигитална трансформация във висшето образование

„Дигиталната трансформация се отнася до стратегическото използване на цифрово съдържание, технологии и практики за трансформиране на начините, по които институциите се свързват и ангажират своите клиенти и перспективи“ (Elliot, T., M. Kay, M. Laplante 2016). Дигиталната трансформация е организационна промяна, която е породена от бурното развитие и приложение на дигиталните технологии в бизнеса, а приоритетите за дигитална трансформация на бизнес модела, връзките с клиента и бизнес процесите зависят от особеностите на производството и услугите, които фирмите предлагат (Славова, М. 2016).

Дигиталната трансформация във висшето образование е свързана с промените, предизвикани от приложението на цифровите технологии в цялостното администриране на университетите и обучението на студентите. В този смисъл следва да се отчете, че дигиталната трансформация във висшето образование, от една страна, се отнася до управлението и оперативната работа в институциите, свързани с приема на студенти, регистрацията за определени програми и курсове, изпитите и др., а от друга страна – до създаването на нови образователни продукти и превръщането на съществуващите в цифрови. Всичко това резултира в модела на управление, но най-вече в процеса на взаимодействие между участниците в обучението. В тази връзка, разглеждайки дигиталната трансформация в образованието, Европейската комисия акцентира на интеграцията на дигиталните технологии в образователните системи в смисъл на вграждане на

* Доц. д-р, катедра „Икономика на търговията“, УНСС, galabova@unwe.bg

технологииите като инструмент за подобряване на практиките на преподаване и учене в конкретна или мултидисциплинарни области на съдържание. Процесът на интеграция на цифровите технологии в контекста на образованието не трябва да се води от технологични разработки, а от педагогиката, следвайки системен и екологичен модел на промяна (Conrads, J. и др. 2017).

Дигиталната трансформация във висшето образование е обект на множество изследвания през последните години. Пряко касае качеството – от организационните процедури и технологичната инфраструктура до педагогическите подходи (Bates, T. 2015; Selwyn 2015) и влияе на интернационализацията, като предлага онлайн и гъвкави образователни програми (Conole, G. 2014; O'Connor, K. 2014). Нещо повече, тя дава възможност за административни решения, системи за сигурност на данните, системи за откриване на измами, плагиатство, съхранение на изследователски данни, библиотечни услуги и разнообразни учебни ресурси, както и възможности за по-добро сътрудничество в рамките на учебните структури (Khalid и др. 2018). Наред с това дигитализацията изисква адекватни компетенции за участващите в процеса (Tomte, C. E. и др. 2019).

Дигитализацията променя висшето образование не само от гл.т. на процесите на администриране, обучение и взаимодействие със студентите. Matthews, Garratt и Macdonald (2018) подчертават, че дигитализацията води до значими промени, такива като:

1. Масовизация на образованието: повече студенти с различни очаквания.
2. Демократизация на знанието: информацията е лесно достъпна чрез интернет.
3. Експертизата и доказателствата се подлагат на съмнение или се пренебрегват.
4. Промени в кариерата в дългосрочен план.
5. Увеличаване на световната конкуренция и появата на нови доставчици на образователни услуги.

Новите технологии във висшето образование създават интегративни системи, предлагащи персонализирано изживяване на студентите, даващи възможност за гъвкаво, уместно и задълбочено обучение. Интернет на нещата (IoT) обещава да направи живота на студентите и служителите по-удобен, безопасен и ангажиращ през следващото десетилетие (Adams, B. и др. 2017; Grajek, S. и др. 2018).

Добри практики в дигиталната трансформация на висшите училища

В доклад на КТН Royal Institute of Technology (Viberg, O., A. Mavroudi 2018) са изведени най-добрите практики на дигитализация

във висшето образование до този момент, а именно: системи за управление на обучението (LMS), масови отворени онлайн курсове (МООС), учебни табла и визуализации за анализи, данни за обратна информация.

1. Системи за управление на обучението. Системите за управление на обучението (например Moodle, Blackboard, Canvas) са виртуални среди за обучение, които се използват широко в много университети. В България най-разпространена е системата Moodle – open-source система за електронно обучение, прилагана в УНСС, СУ, НБУ, ТУ, БСУ, ИУ Варна и др.

2. Масови отворени онлайн курсове (МООС). Реализират се чрез платформи в интернет, като в курсовете могат да участват неограничен брой участници. Glance, Forsey и Riley още през 2013 г. подчертават, че с МООС платформите Coursera, edX и Udacity работят множество университети, предлагащи курсове на над два милиона студенти в 196 държави. Тези курсове са безплатни или „отворени“. МООС са подобни на съществуващите онлайн курсове, предлагани за дистанционно обучение, но се отличават по това, че са отворени и с масово участие.

3. Учебни табла и визуализации за анализи. Учебните аналитични табла събират различни показатели за обучаемите и учебния процес. Таблото визуализира данни за напредъка в обучението на различните студенти, класирането им, подпомага повишаването на осведомеността и информираността какво и как правят студентите.

4. Данни за обратна информация. Предоставянето на навременна и подходяща обратна връзка дава възможност за бърз преглед на постижения, резултати, както и на нивата на компетентност. Това е свързано с развитието на адаптивното обучение – предоставяната незабавна обратна връзка е основа за корекции при нужда. Образователните инструменти могат непрекъснато да анализират данните в реално време и автоматично да променят последователността или съдържанието в отговор на това как се представя съответният студент.

Друга добра практика е смесеното обучение.

5. Смесено онлайн и офлайн обучение (Blended learning). Дава възможност на студентите да контролират определени елементи на своето обучение, например къде и с каква скорост да изучават учебния материал. Съчетаването на онлайн и офлайн обучение предполага по-малко намеса от преподавателя и повече обучение, основано на открития.

Добри практики са също така заснемането на лекции, лекции в уебкаст и интерактивни видео лекции, мобилно обучение и др.

Проблемни теми и предизвикателства при дигиталната трансформация във висшето образование

Проблемните области при реализирането на дигиталната трансформация в образованието са свързани с технологичната инфраструктура, структурите за управление, статуквото (от гл.т. на издателски интереси, ангажираност на персонала и др.), липсата на педагогически дигитални компетенции, липсата на дългосрочна перспектива. (Conrads и др. 2017). Един от основните проблеми при внедряването на дигиталните технологии е компетентността за работа с тях от страна на преподавателския персонал. Изследванията показват, че доверието и отношението на преподавателите при използването на цифрови технологии са свързани с възприеманата педагогическа стойност на технологичния инструмент (Huang и др. 2013). Само около 50% от студентите в ЕС се обучават от преподавател, който има положително отношение към способността му да интегрира цифрови технологии в учебната дейност (Conrads, J. и др. 2017).

На конференцията на Британската асоциация за приложение на технологиите в обучението¹ през м. ноември 2018 г. са изведени 10 предизвикателства, свързани с приложението на новите технологии в обучението (Tulloch, J. 2018):

1. Внедряване – внедряването на новите технологии в обучението изисква решаване на множество задачи, такива като синхронизиране и адаптиране на технологиите.

2. Ангажиране – от една страна, на преподавателския персонал за използване на нови технологии, а от друга – на студентите в процеса на обучение. Използването на дигиталните технологии дава реални възможности обучението да се преобразува от пасивно в активно, от предаване на информация в пълноценно активно участие в процеса.

3. Гъвкавост и развитие – технологиите се развиват бързо, което изисква гъвкавост и бързи промени в образованието както в областта на законодателството, така и в отделните институции. В това отношение жизненоважни са структурите за прилагане на дигиталното обучение в отделните университети. Тези екипи са натоварени с нелеката задача да предлагат най-подходящите дигитални инструменти в обучението в съответния университет и да насърчават и подкрепят служи-

телите да приемат избраната технология.

4. Подкрепа – при прилагането на нови дигитални инструменти в обучението от значение е подкрепата на преподавателския състав. Подкрепата като организиране на семинари или осигуряване на достъп до помощни ресурси. „Поразширеното използване на технологиите означава повече стрес за ИТ отдела“ и е важно да се създаде подходяща инфраструктура за поддръжка (Lynch, M. 2018).

5. Дигитални технологии – използването на дигиталните технологии може да бъде доста натоварващо само по себе си, особено в големи образователни организации. Важно е технологията, която се предлага на преподавателския персонал, да е съобразена със стратегията на институцията и да допълва настоящата технологична инфраструктура.

6. Студенти – проучване на Международната корпорация за данни (IDC), проведено през 2017 г., показва, че „студентският опит е един от основните приоритети за институциите през 2018 г.“ и че „студентите очакват да бъдат обучавани по начини, които са близки до техните лични предпочитания и с темпове по техен избор“ (Pennel 2018).

7. Виртуална среда за обучение – наричат я също „виртуална класна стая“, която позволява на преподаватели и студенти да общуват помежду си онлайн. Информацията за студентите, учебните материали и заданията се предоставят чрез мрежата. Студентите могат онлайн да видят информацията, а също така могат да изтеглят задачи и необходими материали за четене на своите компютри.

8. Новости – едно от предизвикателствата на работата с технологиите за обучение е да бъдат актуални и да се правят постоянни нововъведения. Както всички знаем, светът на технологиите се променя бързо и актуализацията на технологиите може да бъде доста затрудняваща.

9. Обучение – фокусът на образователните институции. Успехът на обучението, неговото улесняване и предоставянето на най-добрите възможности в тази връзка е предизвикателство с най-голямо значение.

10. Персонал – повечето от основните предизвикателства при дигитализирането на обучението включват персонала по някакъв начин – техническа поддръжка на преподавателите, сътрудничество с различни екипи и др. Целта на технологиите за обучение е да подкрепят персонала и да спомогнат за подобряване на обучението. Персоналът е от съществено значение за улесняване на обучението, вземане на решения и е

¹ Association for Learning Technology (ALT) – Асоциация за технологии на обучение (ALT), обхваща индивидуални и организационни членове от всички сектори и части на Обединеното кралство. Членуват практики, изследователи и политици с изявен интерес към технологиите на обучение.

ключова заинтересована страна във всеки дигитален процес на обучение.

Изредените по-горе предизвикателства при въвеждането на дигиталните технологии в обучението във висшите училища може да се допълнят със:

1. Използване на разширена реалност (AR), виртуална реалност (VR) и смесена реалност (MR) за по-ангажиращи занимания. Виртуалната реалност има способността да внесе външния свят в университета и обратно, както и да увеличи визуалната грамотност, технологичната грамотност и вниманието на аудиторията.

2. Използване на блокчейн технологията за съхраняване и предаване на информация за студентите като лични данни и резултати от обучението. Предимството на такава технология, наред с другите, е сигурността.

3. Използване на изкуствен интелект (AI) във висшето образование. Например създаване на виртуална консултантска услуга за студенти, която е достъпна 24 часа на ден, седем дни в седмицата, при която се отговаря на стандартни въпроси в обучението или използване на чатботи, отговарящи на въпроси относно домашни задачи и др.

4. Игровизация (геймификация) – игровата технология прави ученето по-вълнуващо и интерактивно. Виртуалните светове на играта предоставят уникална възможност да прилагат нови знания и да се взимат критични решения, като същевременно идентифицират пречките, свързани с множеството перспективи и проби на различни решения. (Newman, D. 2017). Изведени са 5 характеристики на игрите, които допринасят за подобряването на електронното обучение: награждаване за постигнати резултати, по-голяма дълготрайност на знанията, по-добра мотивация, удовлетвореност и показване на резултатите.

Видно е, че приложението на дигиталните технологии във висшето образование изисква справяне с нови предизвикателства в различни области. Целта следва да е не дигитализацията сама по себе си, а нейното използване за доброто и ефективно постигане на образователните цели. Това изисква организационно развитие, усилия за налагане на нова образователна култура, балансиране на нуждите на преподаватели и студенти, сигурност.

Най-голямото предизвикателство в случая е всички участници в предоставянето на образователната услуга във висшето образование – от управлението на университетите, през техническите екипи, преподавателите и самите студенти – да се научат на постоянна промяна и адаптиране към новостите. Защото да бъде винаги в крак с най-новото и най-доброто е тежка задача за всяка об-

разователна институция.

Литература:

1. Тофлър, А., Тофлър, Х. Революционното богатство. С., Обсидиан, 2007.

2. Славова, М. Дигитална трансформация на бизнеса, Икономически и социални алтернативи, бр. 4, 2016.

3. Adams B., S., Cummins, M., Davis, A., Freeman, A., Hall Giesinger, C., Ananthanarayanan, V. (2017) NMC Horizon Report: 2017 Higher education edition. Austin: The New Media Consortium.

4. Bailey, A., Henry, N., Laverdiere, R., and Pugliese, L. (2018) Making digital learning work: Success strategies from six leading universities and community colleges.

5. Bates, T. (2015) Teaching in a Digital Age. Достъпно на адрес: <http://opentextbc.ca/teachingina-digitalage/> (достъп: 09.10.2019).

6. Conole, G. (2014) A new classification schema for MOOCs, INNOQUAL: International Journal for Innovation and Quality in Learning, 2(3), pp. 65–77.

7. Conrads, J., Rasmussen, M., Winters, N., Geniet, A., Langer, L. (2017) Digital Education Policies in Europe and Beyond: Key Design Principles for More Effective Policies, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

8. Elliot, T., Kay, M., Laplante, M. (2016) Digital Transformation in Higher Education How Content Management Technologies and Practices Are Evolving in the Era of Experience Management, Digital Clarity Group.

9. Gance, D. G., Forsey, M., Riley, M. (2013) The pedagogical foundations of massive open online courses, First Monday, Vol. 18, N. 5–6.

10. Grajek, S., and Grama, J. L. (2018) Higher education's 2018 trend watch and top 10 strategic technologies: Research report. Louisville: ECAR.

11. Huang, R., Chen, G., Yang, J., & Loewen, J. (2013) Reshaping learning frontiers of learning technology in a global context. Heidelberg, Germany: Springer.

12. Khalid, J., Ram, B. R., Soliman, M., Ali, A. J., Khaleel, M. & Islam, M.S. (2018) Promising digital university: a pivotal need for higher education transformation, International Journal of Management in Education, 12(3).

13. Lynch M. (2018) How to Overcome 10 Digital Learning Challenge, достъпно на адрес: <https://www.thetechedvocate.org/how-to-overcome-10-digital-learning-challenges/> (достъп: 10.10.2019).

14. Matthews, K. E., Garratt, C. & Macdonald, D. (2018) The higher education landscape: Trends and implication. Brisbane: The University of Queensland.

15. O'Connor, K. (2014) MOOCs, institutional policy and change dynamics in higher education, *Higher Education*, 68(5), pp. 623–35.

16. Pennel, C. (2018) Digital Transformation in UK Higher Education: How a Modern VLE Can Drive Change. London: IDC UK.

17. Tomte, C. E., Per Olaf Aamodt, T. F. & Lise Degn (2019) Digitalisation in higher education: mapping institutional approaches for teaching and learning, *Quality in Higher Education*, 25:1, 98–114, DOI: 10.1080/13538322.2019.1603611.

18. Top 6 Digital Transformation Trends In Education, <https://www.forbes.com/sites/danielnewman/2017/07/18/top-6-digital-transformation-trends-in-education/#6cbd8dbb2a9a> (достъп 03.10. 2019)

19. Tulloch J. (2018) What Learning Technologists said the key challenges would be for 2019: ALTC Word Cloud, ALT25.

20. Selwyn, N. (2015) Technology and education – why it's crucial to be critical. B: S. Bulfin, N. F. Johnson, & C. Bigum (Eds.), *Critical perspectives on technology and education*, (pp. 245–255). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

21. Smith, E & Co, *Digital Education Strategy 2016–2020*, Oxford.

22. Viberg, O., Mavroudi, A. (2018) Digitalisation of Education: Application and Best Practices KTH Royal Institute of Technology, School of Electrical Engineering and Computer Science Research Group in Technology-Enhanced Learning.

ВИРТУАЛНИ ОБЩНОСТИ И СОЦИАЛНИ КАМПАНИИ (кампанията „Планета или пластмаса“ на National Geographic)

Теа Даулова*

Резюме: Новите технологии придават допълнителен смисъл на концепцията за общност. В този текст разглеждаме един аспект от живота на виртуалните общности – моделът на социалната ангажираност на аудиторията в контекста на социалните мрежи. Направен е анализ на кампанията – „Планета или пластмаса“ (National Geographic), който цели да провери как чрез съвременните инструменти за реализиране на кампания от онлайн медия в интернет се получава широк отзвук и се достигат стабилни ефекти.

Ключови думи: виртуална общност, социална кампания, социални мрежи, онлайн медии.

Увод

Виртуалните общности могат да се разглеждат едновременно като групи за взаимопомощ и принадлежност и като успешен бизнес модел. В този текст изследваме как онлайн медиите като вид бизнес организация осъществяват сътрудничество с виртуалните общности за постигане на социален ефект. Работата върху явлението виртуални общности към момента ни е довела до регистриране на четири модела, условно наречени: *модел на състезанието* (участие на членове на общности в конкурси на различни организации); *модел на сътрудничеството* (участие на членове на общности при създаване на съдържание); *модел на диалога* (осъществяването на обратна връзка между организацията и нейните потребители) и *модел на социалното влияние* (ангажирането на общности в обществено значими кампании). Предстои ни още наблюдение и анализ на виртуалните общности, организирани около онлайн медиите, за да верифицираме верността на изведените дотук модели. В анализирания случай ще се спрем само на един от моделите, при който се наблюдават ангажираност на аудиторията и предаване на социална емпатия.

Предмет на настоящата разработка е кампанията на медията National Geographic „Планета или пластмаса?“. *Обект* са виртуалните общности. *Целта* на изследването е да се представи използването на социалните мрежи като инструмент за реализирането на социално ориентирана кампания. *Хипотезата* е, че съвременните меха-

низми за реализиране на кампания в интернет получават много по-широк отзвук и достигат стабилни ефекти. Поставеният въпрос е *актуален*, тъй като изследва участието на виртуалните общности в каузи.

Ограниченията, които ще бъдат наложени в настоящата разработка, са от времеви характер по отношение на кампанията „Планета или пластмаса?“, в обсега на изследването ще бъде разгледано началото на кампанията (08.06.2018 г.) и нейното развитие. Предвид факта, че до предаване на текста за печат кампанията все още е в развитие, няма как да поставим крайно времево ограничение. Ограничение се налага и по териториален фактор. Тъй като кампанията е с международен мащаб, трябва да направим уточнението, че в настоящата работа интерес представлява реализирането ѝ в България.

Теоретична рамка

До появата на телекомуникационните технологии дефинициите на общността се фокусират върху сплотени групи на едно място.¹ Пионерите на развитието на онлайн общността и изследванията Рейнголд (1993) и Хилтц (1985) използват термина „онлайн общност“, за да конотират интензивните чувства на другарство, съпричастност и подкрепа, които наблюдават сред хората в онлайн пространството, което изследват.² Свързването с други хора чрез устройства Рейнголд описва като „емоционална привързаност към очевидно безкръвен технологичен ритуал“ (Rheingold 1991). Виртуалните общности разглежда като компютърно медириани социални групи, които представляват нов вид култура. Виртуалните общности според Рейнголд са социални агрегации, които възникват от мрежата, когато достатъчно хора продължават обществените дискусии достатъчно дълго, с достатъчно човешко чувство, за да формират мрежи от лични взаимоотношения в киберпространството. Виртуалният социален опит е безтелесен и това за него е основната разлика между реалните и дигиталните групи: „Хората във виртуалните общности правят почти всичко, което хората правят в

* Докторант към катедра „Медии и обществени комуникации“, УНСС.

¹ Jenny Preece, Diane Maloney-Krichmar. Online Communities: Design, Theory, and Practice, Journal of Computer-Mediated Communication, Volume 10, Issue 4, 1 July 2005, JCMC10410, www.academic.oup.com (интернет, достъп: 09.03.2019).

² Пак там.

реалния живот, но ние оставяме телата си зад себе си³. Гупта и Ким също предлагат свой поглед към виртуалните общности: „Географски разпръснатата общност от хора или организации, които са свързани чрез интернет в специфична социална мрежа, пресичайки граници (в това число географски и политически), за да преследват общи идеи или цели. Като синоним на понятието се е наложило „онлайн общност“, което има същите признаци и белези“⁴.

Специализираната литература разглежда няколко важни аспекта на участието във виртуални общности.⁵ **Идентификацията** е налице, когато човек е емоционално свързан с група⁶ и така си гарантира социална подкрепа. **Удовлетвореността** идва от положително преживяване при комуникацията в групата, а по отношение на бизнеса това означава неговите потребители да изпитват задоволство от даден продукт. **Продължаващото сътрудничество** е важно за гарантирането на издръжливостта на общността и за постигане на целите на групите.⁷ **Популяризирането на общността** е важно от гледна точка на разпространението на послания и „увеличаването на привлекателността за потенциалните бъдещи членове“.⁸ **Лоялността** е решаващият фактор за успеха на виртуалната общност.⁹

Медиите изграждат виртуални общности на собствени и чужди платформи (като Facebook, Twitter, Instagram). Реализирането на кампании (с благотворителна, информационна, социална или

друга цел) все по-често се осъществява през интернет, основно в социалните мрежи. Честа практика е медиите да популяризират свой проект посредством механизми във виртуалните общности. Особен интерес представляват начините, инструментите и последователността, която се прилага върху изпълнението на кампанията, за да може да достигне максимален брой потребители и да може да има успешен краен резултат.

Виртуалните общности притежават огромна сила за въздействие върху аудиторията. От една страна, те дават възможност за всеки човек да се чувства част от общност. От друга страна, те са инструмент на медийните компании, с които се формират редица ползи – икономически, имиджови, комуникационни. Социалните мрежи дават възможност за формиране на виртуални общности по конкретен белег, където всеки е свободен да изрази мнение, да бъде част от колектив, да получава и споделя информация.

Според Ванеса ди Мауро има няколко положителни черти, които социалните мрежи предоставят и всяка компания трябва да познава, за да се позиционира добре в интернет и да извлече дивиденди от онлайн общностите: да помогне на потребителите да разберат каква е стойността на продукта; бърз начин да се разбере от какво има нужда крайният потребител; разработване на по-добри нови продукти и услуги; да продават повече и по-ефективно; по-бърза комуникация с клиента, което да намали разходите за кампанията; да следи какво мислят потребителите чрез коментари, статуси, мнения в социалната мрежа.¹⁰ Изброените начини са приложими за реализиране на социална кампания. Таргетиране на аудитория, комбинация от традиционни методи, актуални медийни формати, адекватно присъствие в медиите, но и в социалните мрежи, правилната организация и структура е съвременната формула за осъществяване на социална кампания.

Изборът на правилните канали за реализиране на кампания е от ключово значение за крайния резултат. Добрият анализ на аудиторията и нейното поведение, реакции и потребности са в основата на цялостното осъществяване на всяка кампания. В изследването на Шърман Стандбери „Как да изградим социална медийна кампания за нишова аудитория“ се посочва, че освен правилното таргетиране има още 9 правила, които трябва да бъдат спазени: избор на правилните социални медии за поставената цел; определяне на специфични цели и предмети за кампанията; взе-

³ Howard Rheingold. The Virtual Community, 1991, www.rheingold.com (интернет, достъп: 09.03.2019).

⁴ Sumeet Gupta, Hee-Woong Kim. Virtual Community: Concepts, Implications, and Future Research Directions, www.virtualcommunities.net (интернет, достъп: 09.03.2019).

⁵ Vicky Katsoni. The strategic role of virtual communities and social network sites on tourism destination marketing, 2014. e-Περιодικό Επιστήμης & Τεχνολογίας. e-Journal of Science & Technology (e-JST), pp. 107–117.

⁶ L. V. Casaló, C. Flaviánb, M. Guinalíu. (2010) Relationship quality, community promotion and brand loyalty in virtual communities: Evidence from free software communities [in:] International Journal of Information Management, Spain: ELSEVIER, p. 361.

⁷ L. V. Casaló, C. Flaviánb, M. Guinalíu. (2010) Relationship quality, community promotion and brand loyalty in virtual communities: Evidence from free software communities [in:] International Journal of Information Management, Spain: ELSEVIER, p. 359.

⁸ Vicky Katsoni. The strategic role of virtual communities and social network sites on tourism destination marketing, 2014. e-Περιодικό Επιστήμης & Τεχνολογίας. e-Journal of Science & Technology (e-JST), pp. 107–117.

⁹ L. V. Casaló, C. Flaviánb, M. Guinalíu. (2010) Relationship quality, community promotion and brand loyalty in virtual communities: Evidence from free software communities [in:] International Journal of Information Management, Spain: ELSEVIER, p. 360.

¹⁰ Vanessa Di Mauro. 6 Ways Online Communities Boost Business, www.socialmediatoday.com (интернет, достъп: 10.03.2019).

мане на решения, адекватни за промотиране във всеки канал; създаване на календар на съдържание, който да олицетворява какво и къде да бъде публикувано; разработване и реализиране на визуално и писмено съдържание на кампанията; насрочване на публикации поне за месец напред; наблюдаване на реакциите и съотношение с поставените резултати; приспособяване и промяна на инструментите, ако се налага; анализ на постигнатите резултати и бъдещи тенденции.¹¹ Социалната кампания има специфични белези, характерни за нишова аудитория. С оглед на това реализирането им също трябва да се случва по горепосочените правила, за да може да бъде постигната крайната цел.

Кампанията на National Geographic „Планета или пластмаса“

Целта на кампанията е да се намали използването на пластмасови изделия, които са сериозна заплаха за околната среда, а и за човечеството, както и да се предотврати попадането на 1 милиард пластмасови предмета в океана до 2020 г. Мащабността на кампанията е огромна. Тя се реализира на международно ниво (Planet or Plastic) и всеки, който има връзка в мрежата, може да стане участник, като даде своето „обещание“. Към дата 22.02.2019 г. участниците са 202 432 891, а от България към 18.01.2019 г. те са 4900.

Има специално разработена онлайн платформа (сайт), където всеки може да се включи към кампанията само с натискане на бутона „Дай обещанието си“. Там се прави заявка как човек ще бъде полезен в разрешаване на този световен проблем – спиране на употребата на: шишета, торби, сламки, прибори, чаши и капачки.

Сериозен интерес към кампанията е отразен, когато към нея се включват две български знаменитости (лидери на мнение), популярни в областите спорт и актьорско изкуство, които освен че подкрепят каузата, са и лицата на „Планета или пластмаса“ за България – Магдалена Малеева и Юлиан Вергов. През януари месец те са представени на широката аудитория като част от социалната кауза.

Паралелно с това дейността в социалните мрежи е изключително голяма. Публикуват се видеа и снимки, които влияят на емоционалността на хората. Кадри със заплетени костенурки в найлонови мрежи; гори, залети от тонове пластмасови продукти; плажни ивици, „потънали“ в торби. Всички тези трагични снимки неминуемо оказват влияние върху човешката психика. Мото-

то на кампанията гласи: „Планета или пластмаса? Време е да избереш! Поеми отговорност“, което създава чувство за активно участие към каузата и допълнително ще накара хората да вземат своето решение за подкрепа на проекта.

Ежеседмично на платформата на National Geographic във Facebook и сайта на медията се споделят видео материали с участието на Магдалена Малеева и Юлиан Вергов, които апелират за намаляване на използването на пластмасови сламки и тяхната замяна с дървени; или да ограничат употребата на пластмасови самобръсначки; или да спрат да използват найлонови торбички; пластмасови бутилки, чаши и др.

Официалната страница във Facebook на National Geographic има повече от 63 000 000 последователи. Тази платформа се използва и за споделяне на видеа, които са от два типа. Единият, в който участие вземат Магдалена Малеева и Юлиан Вергов. Средно тяхната гледаемост е около 30 000 (от 10 000 до 49 000 на видео), с реакции към клиповете от 140 до 560, средно около 15 коментара и от 18 до 373 споделяния. Всички стойности са почти двойно по-големи от тези на останалите видеа, които са публикувани на страницата. В кампанията се включват и други известни лица – сръбската актриса Йелена Гаврилович, която дава своето обещание да не използва найлонови торбички; хърватският актьор Леон Лучев; словенският фотограф и водолаз Арне Ходалич; и др. Вторият тип видеа показват вредите, които пластмасата оказва върху природата.¹² На страницата се публикуват и изображения на замърсени океани или колажи, които онагледяват как ще изглежда планетата, ако ограничим употребата на пластмаса, придружени от текст, подтикваш към действието.¹³

Към страницата на кампанията присъстват и спонсорираны публикации, което дава основание да се твърди, че медията не разчита единствено на ангажираността на последователите си за достигане до повече публика.

Откриват се и критични коментари по отношение на найлоновите опаковки, които се използват за продажба на списанието. Администраторите на страницата не остават пасивни към тези коментари, но и отговорите им не са изчерпателни.¹⁴

Паралелно с активното присъствие във Facebook, кампанията „Планета или пластмаса“ е видима и в друга социална платформа – Instagram. В официалния профил на National Geographic за България (natgeobg) поне по веднъж седмично се публикува изображение, свър-

¹¹ Sherman Standberry. How to Build a Social Media Campaign for a Niche Audience, www.lyfemarketing.com (интернет, достъп: 11.03.2019).

¹² Вж. приложение № 1.

¹³ Вж. приложение № 2.

¹⁴ Вж. приложение № 4.

зано с каузата. Освен снимки с лицата на „Планета или пластмаса“, в Instagram се споделят и колажи, които са насочени към осъществяване на конкретна цел – ограничаване на пластмасови бутилки, пликчета, сламки или др.¹⁵

В Instagram профилът на медията има 713 поста и 8963 последователи. Изображенията за кампанията имат реакции от 309 до 2154, като най-харесвана е снимката, на която Магдалена Малеева и Юлиан Вергов дават заявка за участие в проекта. До 7890 реакции пораждават изображенията, на които е показана вредата от използването на пластмасови изделия и влиянието им върху природата.

Към кампанията има и хаштаг – „#планетаилипластмаса“ с 57 поста. Някои от тях са на доброволци и поддръжници на каузата, друга част са от официалния профил на National Geographic. Във връзка с хаштаговете съществува малко разминаване по отношение на този, създаден за България, и руския вариант. Там той е под названието „планетаилипластик“, но към него са качени немалко български снимки.¹⁶

Всичко изложено дотук дава основание да твърдим, че кампанията на National Geographic „Планета или пластмаса“ използва за популяризиране следните механизми:

- Присъствие в медии – традиционни (телевизия, радио) и нови (онлайн платформи).
- Участие на лидери на мнение – Магдалена Малеева и Юлиан Вергов.
- Активно присъствие в социалните мрежи – Facebook и Instagram.
- Използване на възможностите на рекламиране в социалните мрежи.
- Предоставяне на разнообразно съдържание (изображения и видео) в социалните мрежи, свързани с кампанията.
- Използване на емоциите на хората с призоваващи към действие послания.
- Онлайн платформа за участие в кампанията с един клик.

Имайки предвид последователите на страницата във Facebook и отчитането на сериозна гледаемост и реакции към видеата и изображенията, може да твърдим, че към кампанията се наблюдава интерес от страна на аудиторията. Отчитането на стойности, близо двойно по-големи от тези на други публикации, са доказателство за това, че потребителите стигат до проекта. Участниците от България са 4900, събрани за по-малко от половин година, с тенденция да се увеличават в

следващите месеци.

Извод

Съвременните механизми за реализиране на кампания в интернет получават много по-широк отзвук и достигат стабилни ефекти. Интернет дава богата палитра от възможности за реализиране на социални кампании. Медиите активно използват инструментите, които им предоставя глобалната мрежа за реализиране на кампании, чиито положителни резултати са следствие от симбиозата между традиционни и нови методи, които да доведат до конкретен резултат. В ерата на дигитализацията е напълно постижимо да се измерят и проследят реакцията и одобрението от страна на потребителите, които вече са и активни участници в процеса на получаване и предаване на информация. Виртуалните общности са неизменна част от цялостната стратегия, която медиите използват за реализиране на своите цели и активно допринасят за популяризиране, разпространение, но и за достигане до по-голяма аудитория.

Литература

1. Попова, М. Виртуалният човек. София: Фабер, 2012.
2. Casaló, L.V., Flaviánb, C., Guinalú, M. (2010) “Relationship quality, community promotion and brand loyalty in virtual communities: Evidence from free software communities” [in:] International Journal of Information Management, Spain: ELSEVIER, pp. 357–367.
3. Deuze, M. (2004) Journalism Studies, Volume 5, Number 2, Routledge.
4. Di Mauro, Vanessa. (2017) 6 Ways Online Communities Boost Business.
5. < <https://www.socialmediatoday.com/social-networks/6-ways-online-communities-boost-busines> > [достъп: 10.03.2019].
6. Gupta, Sumeet & Kim, Hee-Woong. (2004). Virtual Community: Concepts, Implications, and Future Research Directions.
7. < <http://www.virtual-communities.net/media/wiki/images/4/4a/SIGEBZ05-1115.pdf> > [достъп: 15.03.2019].
8. Hiltz, S. R. (1985). Online Communities: A Case Study of the Office of the Future . Norwood, NJ: Ablex Publishing Corp.
9. Katsoni, Vicky. The strategic role of virtual communities and social network sites on tourism destination marketing, 2014. e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας. e-Journal of Science & Technology (e-JST), pp. 107–117.

¹⁵ Вж. приложение № 5.

¹⁶ Вж. приложение № 6.

10. Preece, Jenny, Diane Maloney-Krichmar. Online Communities: Design, Theory, and Practice. Journal of Computer-Mediated Communication, Volume 10, Issue 4, 1 July 2005, JCMC10410, <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2005.tb00264.x>

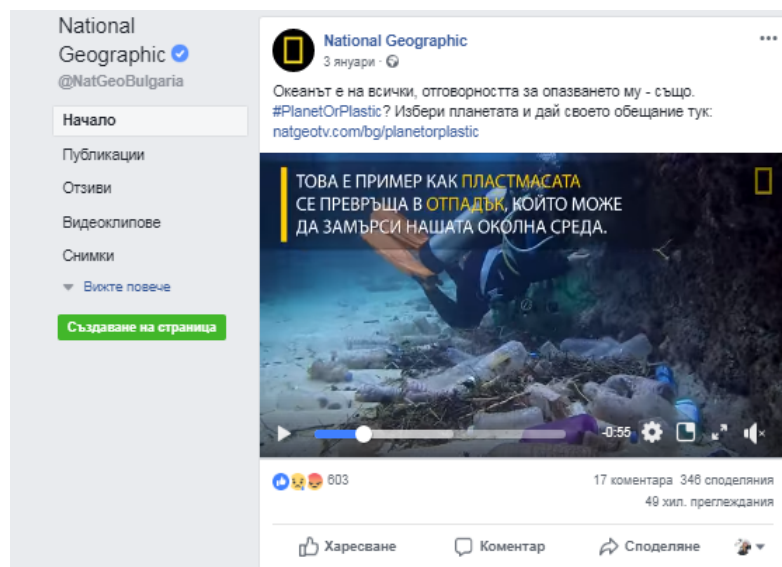
11. Rheingold, Howard. The Virtual Community, 1991. <http://www.rheingold.com/vc/book/intro.html>

12. Rheingold, H. (1993) The virtual community: Homesteading on the electronic frontier. Reading, MA: MIT Press.

13. Standberry, Sherman. (2019). How to Build a Social Media Campaign for a Niche Audience. <<https://www.lyfemarketing.com/blog/social-media-campaign/>> [достъп: 10.03.2019].

ПРИЛОЖЕНИЯ

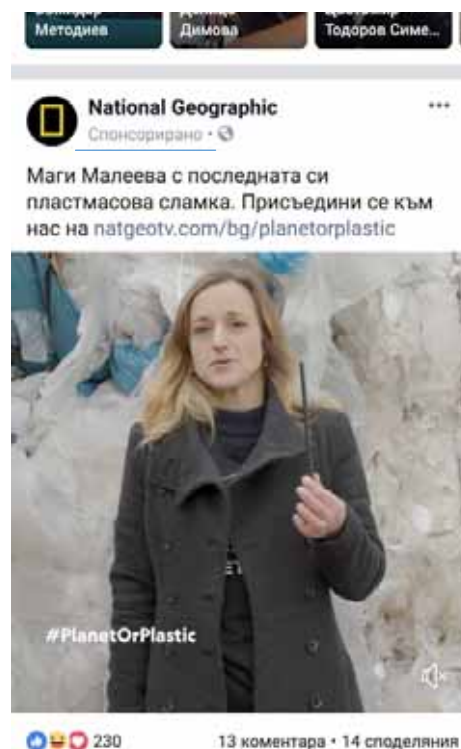
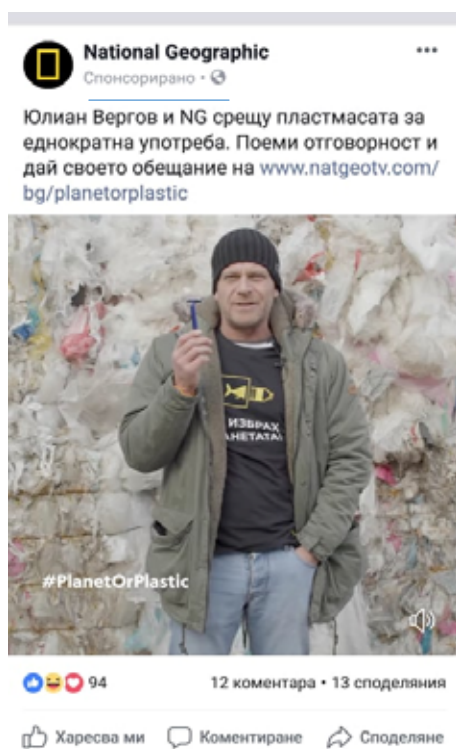
Приложение № 1

Приложение № 2

Приложение № 3

Приложение № 4

Харесано Последвано Споделяне

Vidin Stoyanov Ами опрете да си опаковате списанията в двойна найлонова обвивка.

2019 2119 47

Харесване · Отговор · 3 седмици

Преглед на още 1 отговор

National Geographic Видин, списанието се продава без опаковка, освен когато към броя има вложка.

Харесване · Отговор · 3 седмици

Georgi Kostadinov National Geographic хахах тука ва хванаха

Харесване · Отговор · 3 седмици

Kalin Datsov Dilyana Zdravkova

Харесване · Отговор · 3 седмици

Напишете отговор...

Тереза Стоянова И вие си дайте обещание

31

Харесване · Отговор · 3 седмици

Преглед на още 1 отговор

National Geographic Тереза, списанието се продава без опаковка, освен когато към броя има вложка.

Харесване · Отговор · 3 седмици

Божидар Захариев Александров National Geographic Excuses, Excuses. Въпросът е да смените материала на опаковката 😊

Харесване · Отговор · 3 седмици

Калоян Николов Нужни са оправдания !!! За деграден да сте чували ???

Харесване · Отговор · 3 седмици

Тереза Стоянова С такава мащабна онлайн и телевизионна кампания, трябва да измислите вариант и за случките, в които има вложка. Иначе е просто проява на лицемерие, съжалявам.

Харесване · Отговор · 3 седмици

Приложение № 5

ПЛАНЕТА КЪМ ПЛАСТАСА

ОБЕЩАНИЕ #1

Спри да пиеш
от ПЛАСТМАСА

natgeotv · Follow

natgeotv #NationalGeographic дава своите иновативни обещания, а за теб имаме няколко ползвани идеи. Не е късно да спасим планетата, дай своето обещание тук: natgeotv.com/bg/special/plasticpledge #ПланетаКъмПластасата #planetorplastic #NG #nature #wildlife #ocean #environment #pollution #plastic #recycle #reduceandrecycle

View all 21 comments

Blan_radev @_radolove, тма с моят братовчед още даде вече обещание. Пластмасата се старее да използваме колкото се може по-малко пластмасови опаковки и продукти. Да всички вече почнаме да правиме с плетена чанта която се използва многократно и след време просто се

1,630 likes

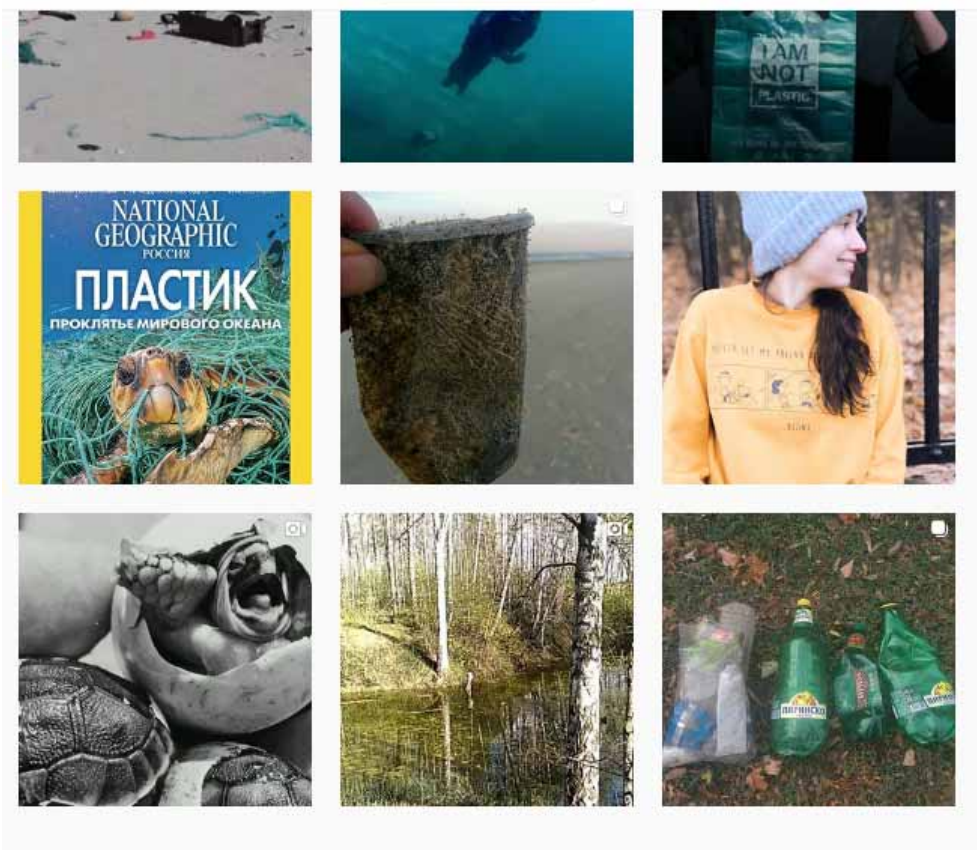
natgeotv · Follow

natgeotv Знаещ, че частото на пластмасата не е в океана. #PlanetToPlastic? It's here! Планетата ти. natgeotv.com/bg/planetorplastic #ПланетаКъмПластасата #NG #NationalGeographic #nature #wildlife #ocean #environment #pollution #plastic #recycle #reduceandrecycle

„aquatic_accessories“, Lets get you a discounted accessory to help save Marine Life!

590 likes

Приложение № 6

ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖУРНАЛИСТИКА: ИСТОРИЯ И ДИГИТАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ

Георги Минев*

Резюме: *Икономическата журналистика е толкова стара, колкото и самата модерна съвременна икономика. Този вид журналистика през годините се е превърнал в огледало на процесите в икономиката не само защото ги отразява като част от съществуването на работата си, но и защото е повлиян от тях – така колкото по-свободна е една икономика, толкова по-силна е и икономическата журналистика в нея и обратното – в тоталитарните страни икономическата журналистика е част от инструментите за пропаганда. Статията проследява развитието на икономическата журналистика от зародиша ѝ преди пет века до днес, показвайки, че тя преминава през четири индустриални революции и всяка от тях я променя.*

Ключови думи: *икономическа журналистика, медии, бизнес медии, четвърта индустриална революция, нови технологии, медийна конвергенция.*

Увод

Икономическата журналистика днес е неизменна част от глобализирания свят, в който живеем и в който икономическите взаимоотношения са интензивни от всякога. Световната икономика през XXI в. вече е дотолкова свързана, че фалитът на две американски банки през 2008 г. доведе до глобална финансова, а после и до икономическа криза. В съвременната икономическа действителност решенията, които се вземат от едно правителство, водят до последствия за редица други държави. Примерите в последно време са достатъчно много: очакваното напускане на Великобритания на Европейския съюз създава икономическо напрежение както в Лондон, така и в останалите финансово свързани столици в Европа; започналата търговска война между САЩ и Китай води след себе си до „косвени жертви“ като Германия, чиято експортно ориентирана икономика продава много стоки именно на най-големия азиатски пазар; политиката на Европейската централна банка за поддържане на дългогодишни ниски лихвени проценти доведе до ръст на цените на жилищата не само във всички страни – членки на еврозоната, но и в такива извън нея, като България.

Ето защо нуждата от икономическа инфор-

мация днес е по-голяма от когато и да е било. Тя служи за правилното ориентиране на всеки участник в световната икономическа система – от работниците във фабриката до ръководителите на банки. Една от съществените роли на журналистиката винаги е била да информира обществото за важните за него процеси, а ролята на икономическата журналистика е да обясни онези тенденции, които засягат неговото икономическо състояние. Икономическите медии нерядко са сочени за отговорни при катаклизми в икономиката, защото именно от тях се очаква да следят и предупреждават за проблеми и потенциални кризи.

Но не само това – икономическата журналистика съпровожда обществото в неговото икономическо развитие. Нейната роля е да добавя информационна стойност при вземането на икономически решения и по този начин да подпомага аудиторията си като икономически ветропоказател.

Начало на икономическата журналистика в Европа и САЩ

За да разберем по-лесно ролята на икономическата журналистика днес, трябва първо да погледнем каква е била тя при нейното създаване. Накратко можем да кажем, че икономическата журналистика винаги е била огледало на икономическите процеси в дадено общество – колкото по-развити и интензивни са те, толкова по-развита и качествена е икономическата журналистика.

Очакванията към нея днес са големи, но те са в резултат на еволюция от съвсем по-базови функции, които тя е изпълнявала при създаването си. Трудно може да се определи точната дата на нейното начало, но има свидетелства още от XV в. за бюлетини (не вестници), които са разпространявали банкови, търговски и политически новини (Roibu 2011). Това е първият етап от развитието на икономическата журналистика, който „е свързан с необходимостта от актуална информация за поддържане на размяната и подпомагане на търговията и предприемачеството“ (Филева 2007).

По време на първи етап, който продължава от края на 15. в. и началото на 16. в. до края на 18. в. и началото на 19. в., икономическата журналистика еволюира от предаването на чисти икономически числа за нуждата на търговията до създаването на

* Докторант към катедра „Медии и обществени комуникации“, УНСС, email: georgi.minev@gmail.com

коментарни статии по важните икономически теми, които вълнуват обществото. Този процес се наблюдава в големите търговски градове, където през 16. в. съществуват два типа структура на информацията – частните информационни мрежи, поддържани от търговци и бизнесмени, от една страна, и публичните икономически публикации, от друга страна (Arrese 2001).

Типично за този период е самоорганизирането на необходимата икономическа информация от хората, чиято дейност тя отразява. Така родоначалникът на съвременната застрахователна компания „Лойдс“ Едуард Лойд започнал да окачва листове с ръкописни обяви за движението на корабите и застрахователните такси в центъра на Лондон. Постепенно той организирал свои осведомители в големите пристанища на Европа, като по този начин изградил кореспондентска мрежа, която по-късно използвал за изданието си „Лондон газет“.

Лойд на практика превръща частната си информационна мрежа в публична. Лондон обаче далеч не е единственият град по това време, в който частната информационна мрежа се превръща в публична. Създаването на частни информационни мрежи достига своя връх през 17. в. и 18. в. в редица големи европейски градове – като Амстердам например. През този период холандският град изпреварва Венеция и Женева като най-голям търговски център и съответно се превръща в място, където се събира много икономическа информация. Тук също се събират данни от световната търговия през собствена кореспондентска мрежа – в случая чрез Британската източноиндийска компания. Информацията е подобна на първите търговски бюлетени от 16. в., но тук те вече стават по-сложни, с повече данни и повече като количество. Един от изследователите на този период в търговията Удръф Смит изрично посочва важната роля, която общата информационна периодика започва да играе тогава както в Амстердам, така и чужбина. Споменават се вече имена на издания като *Hollantsche Mercurius* и *Amsterdamse Mercurius*, в чието съдържание преобладава търговска информация (Arrese 2001).

Развитието на икономиката и привличането на повече пари чрез световна търговия логично водят и до появата на финансова информация по същото време в Амстердам. През 1723 г. изданието *Amsterdamsche Courant* започва да публикува редовни финансови новини. С развитието на фондовия пазар се появяват и първите опасности от финансови кризи, което допълнително увеличава интереса към икономическите издания. Според друг изследовател на този период – Робърт

Шилер, „историята на спекулативните балони започва приблизително с появата на вестниците около 1630-а“ (Arrese 2001). Тогава се появява първата известна на човечеството финансова криза, известна като „кризата с лалетата“ или „лалеманията“ (Абросимов 2012). По-късно става ясно, че следващите кризи ще заемат огромна част от вниманието на медиите.

Вторият етап на развитие на икономическата журналистика в Европа е времето на 19. в., когато в Европа покрай Възраждането настъпват различни политически, социални и икономически промени. „Появява се читателят със самостоятелен бизнес, който е загрижен за стопанската си дейност“ (Филева 2007). Тук пресата вече е изместила бюлетените и започва да придобива характеристиките на масовите медии – да разпространява идеи сред населението и да провокира дебати по тях. „Икономическата журналистика не доставя вече само техническа информация, а участва в дискусии за свободната търговия, за ролята на държавата, за свободата на индивида и неговото право на собственост“ (Филева 2007).

От средата на 18. в. до началото на 19. в. се формира професионалната специализирана икономическа преса, като някои от изданията съществуват и до днес – английският *Financial Times* и американският *The Wall Street Journal* например.

Именно *Wall Street Journal* е историческото доказателство за една от водещите роли на икономическата журналистика – да предвижда, а оттам и да ориентира читателите – в случая за развитието на фондовия пазар. Първият главен редактор на вестника Чарлс Дау в продължение на 11 години следи ключови акции на Нюйоркската борса, за да открие закономерности в тяхното движение и да докаже, че средните стойности могат да покажат тенденции на пазара (Недев 2008). Така на 26 май 1896 г. е въведен индексът *Dow Jones Industrial Average*, който днес служи за основен ориентир на инвеститорите. Също така до ден-днешен бизнес изданието, създадено от Дау, служи като основен източник на информация за американските фондови пазари.

Големият бум на икономическата журналистика в САЩ обаче настъпва през миналия 20 в. Основната причина за това е промяната в икономическия образ на американското общество – ако през 1929 г. едва 10% от американците притежават акции на фондовата борса, през 2002 г. техният дял достига 50% (Sterling C. H. 2009). Активното участие на гражданите в икономическия живот на страната създава нуждата от качествена и навременна икономическа информация. Най-силният период за икономическата журналистика

в страната е през 70-те и след това, когато ежедневниците отделят постоянно място за бизнес страници, появяват се специализирани списания за лични финанси, а броят на бизнес журналистите се увеличава трикратно до 12 000 души (Sterling C. H. 2009).

Икономическата журналистика в България

В България икономическата журналистика също набира скорост през 70-те и 80-те години на 20. в., но в различен контекст – за нуждите на социалистическия режим. Откровено на нея се гледа като на „информационно-пропаганден канал“, който трябва да служи за „оказване на по-ефективно обществено въздействие и за масово изучаване и правилно прилагане на икономическите закони в нашата обществено-икономическа практика, за популяризирането на тази практика и за развитието на реалния социализъм“ (Бачев 1989). Тя се определя като „икономическа пропаганда“, която трябва да има предвид „не само политико-икономическите, но и социално-психологическите механизми в работата с масите“.

Това са годините, в които социалистическият строй е набрал вече скорост и има нужда да обясни икономическите си действия. По това време се възраждат и специализирани издания, като вестник „Икономически живот“ например, който започва да излиза през 1966 г. Според цитирано изследване от автора през 80-те години у нас в журналистическата професия работят над 6000 души, „но голяма част от тях не отговарят на високите изисквания на нашето съвремие поради липсата на икономическа подготовка или поради недостатъчното познаване на икономическите въпроси и невъзможността им да разработват тази сложна и многомащабна проблематика“ (Бачев 1989).

По-късно, след края на планираното стопанство и преминаването към пазарно, българската икономическа журналистика се налага да се промени според новите обществени нужди – на частна икономическа инициатива и на политически преход. Ролята на икономическите медии се променя, защото вече не застават на страната на държавата, а между нея и аудиторията си. Славка Антонова описва в една от първите книги след промените за развитието на икономическата журналистика, че „в лицето на журналистите „реформатори“ в областта на икономиката имат своите партньори и опоненти“ – едните извършват контакта на политиците с обществеността, а другите защитават обществените интереси от онези политически действия, които са заплаха за тях (Антонова 1995). С други думи, във време на

икономически преход ролята на журналистиката вече е на медиатор.

Какво представлява икономическата журналистика?

Дефинирането на понятието „икономическа журналистика“ е колкото лесна, толкова и трудна задача. Вероятно това се дължи на факта, че става дума за някакъв вид „журналистика“, но този вид сам по себе си се занимава с цяла друга наука – икономиката. Икономическата журналистика прави своеобразен шпагат между две напълно различни полета – медиите, от една страна, и икономиката, от друга. По същество тези журналисти трябва да разбират икономическите процеси, но да ги обясняват не като икономисти, а именно като журналисти – разбираемо за широката публика. Ето защо на пръв прочит понятието „икономическа журналистика“ изглежда лесно разбираемо, но на втори – неговата гранична позиция между две науки прави по-сложно дефинирането му.

Дефиниране на икономическата журналистика в Германия

Един от най-активните германски изследователи на икономическата журналистиката е проф. Клаудиа Маст, която дава следното определение (Mast 2012):

Икономическата журналистика е тази област на журналистиката, която разработва и „създава“ икономически теми. При нея журналистите не се занимават само с пасивно отразяване на събитията, но търсят активно теми, които избират и разработват по собствени журналистически критерии.

Според нея има три различни форми на икономическа журналистика, в зависимост от това как се подхожда към икономическата тематика.

Първата форма е „икономиката като основна тема“ – тук се има предвид информирането само за неща, които са пряко свързани с икономиката и засягат нейното развитие. Добър пример в тази посока би била тема, която стъпва на официална статистика и прави изводи от нея – като например тази за развитието на инфлацията.

Втората форма е „икономиката като универсална тема“ – тук се включват и теми, външни за икономическите теории и процеси, като политиката например. Примерна тема в тази посока би била гласуването на държавния бюджет в парламента и дебатите около него.

Третата форма е „други събития като икономическа тема“ – тук се имат предвид неща извън икономиката, които обаче биват обяснявани именно през икономическата призма. Примерна

тема в тази посока е оценката на икономическите щети от някое природно бедствие.

Според Маст това разделение спомага за полесното разбиране и анализиране на формите в икономическата журналистиката.

Изключително кратко, просто, но същевременно достатъчно ясно определение дават авторите на книгата „Въведение в икономическата и бизнес журналистика“, издадена от една от германските политически фондации – „Фридрих Науман“. В нея тя е определена по следния начин: „*икономическата и бизнес журналистика е клон на журналистиката, който се занимава с проследяването, анализирането и интерпретирането на промените в икономическото състояние на обществото*“ (Pani & Fischer-Butmaloiu 2017). Прави впечатление, че авторите разделят понятията „икономическа“ и „бизнес“ журналистика, като ние също ще разгледаме разликите между тях по-нататък, но успяват да ги обяснят под общите им белези.

Друг германски изследовател – д-р Торстен Кнюдлер, дава дефиниция на понятието „икономическа журналистика“ в три направления: методологическо (как), съдържателно (какво) и географско (къде) (Knödler 2005):

Методът на икономическата журналистика е събиране на информация, както и речево представяне под различни форми, като новина, статия, коментар или репортаж. Съдържанието ѝ включва теми от областта на компаниите, финансите, потребителската информация, както и икономическата политика. Мястото на информиране е в съответните икономически страници/рубрики в медиите.

Особеността на икономическата журналистика е отбелязана и от изследователите Юрген Хайнрих и Кристоф Мос, които я определят като „особена форма на журналистика, която е свързана с особената роля на икономиката като част от обществото“ (Heinrich & Moss 2006). Според тях особеностите се състоят в следните неща:

- Важното значение на икономиката за аудиторията и обществото;
- Комплексността и несигурността на икономическата система;
- Продължаващата конгруенция на икономическото информиране с една развита научна дисциплина като икономиката;

Според двамата автори икономическата журналистика обхваща следните тематични направления: хора, компании, институции или организации на икономиката, пазари и други подразделения на икономиката, банки, сектори и индустрии, макроикономика и проблеми на световната икономика, но също така и икономическите функции и роли

на хората в качеството им на служители, предприемачи, спестители, потребители или данъкоплатци. Предмет на информиране от страна на икономическата журналистика са също така и не директно свързани с икономиката теми, като разходи за здравеопазване, субсидии за земеделието и други. Икономическият ресор не се ограничава само до икономическите редактори, като икономически теми могат да се появят и други – „политика“, „новини“ или „местни новини“.

Германските изследователи разглеждат икономическата журналистика и в друг контекст – като свързана с политическите процеси. Така например професорът от Университета Вюрцбург Ким Ото говори за „политико-икономическа журналистика“, която представлява наблюдението на „двете подсистеми политика и икономика“, като определя самата нея като „подсистема на журналистиката“. Тя наблюдава и разработва теми от областта на икономиката и политиката, като служи на обществото като „система за ранно предупреждение“ по важните теми в двете области (Otto & Köhler 2017).

На практика Ото разглежда икономическата журналистика като „куче пазач“ по отношение на икономическите теми, свързани и повлиявани от политиката. Той дава пример с глобализирането на икономиката и посочва, че от икономическия журналист се очаква да разбере тези процеси и да ги следи на различни нива – политически и икономически. По този начин журналистът би могъл да изпълни дълга си на ранен предупредител за заплашителни процеси, каквито например са търговската война между САЩ и Китай и отражението ѝ върху германската икономика и общество като цяло. Друг пример, който дава, е с проследяването на финансовите пазари в Азия и евентуалната реакция на германската икономика на процесите в тях.

Дефиниране на икономическата журналистика в САЩ

Американските изследователи много често говорят за „бизнес журналистика“, отколкото за „икономическа“. Един от първите автори в САЩ, който дава дефиниция на понятието, е Джулиен Елфенбайн. В книгата си от 60-те години на миналия век „Бизнес журналистика“ тя дава следното определение (Elfenbein 2016):

Организирана, систематизирана и периодично извличана новинарска информация от най-надеждни източници, превръщането ѝ в новина и съобщаването ѝ на лидери на мнение и работниците във всички сфери на човешка активност от компетентните редактори, репортери, тех-

нически сътрудници и издатели.

Днес определението звучи тромаво, особено с разделението на „работници“ и „лидери на мнение“, но икономическата журналистика през годините променя облика си според икономическата реалност – тя е огледало на икономическите отношения в дадено общество. Докато днес всеки може да се опита да бъде предприемач, през 60-те години в САЩ класовото разделение е значително по-голямо, съответно целевата аудитория на медиите също.

Иначе авторът, който цитира Елфенбайн, дава следното описание на бизнес журналистиката – тя информира за събития и теми, свързани с икономиката, бизнеса, развитието и индустрията, както и как хората като производители или потребители харчат своите пари, за да подобрят себе си в национален или глобален контекст. Тя включва още писане за активности и теми, свързани с безработица, място на работа, застраховане, финанси, технологии и др. (Shaw 2016).

В американската „Енциклопедия на журналистиката“ тя е определена по следния начин: „Бизнес журналистиката се отнася до информиране и писане за бизнеса и икономиката. В допълнение тя често включва и засяга теми, свързани с пазара на труда, личните финанси, технологиите, инвестициите, потребителите“ (Sterling C. H. 2009).

Дефиниране на икономическата журналистика в България

Българските изследователи на понятието – като Петранка Филева, разглеждат икономическата журналистика като „приложна дисциплина на икономикса, т.е. на икономическата теория“ (Филева 2007). Според нея така тя обхваща всички теми, свързани с икономическото мислене, познати като политическа икономия от времето на Адам Смит, Дейвид Рикардо и Карл Маркс и като икономикс от времето на Кейнс и Фридман. Филева разглежда икономическата журналистика като част от общата журналистика, но същевременно подчинена на икономическата теория и ролята ѝ върху политическата практика.

Друг български автор – Славка Антонова, определя икономическата журналистика като процес на информирание за динамиката на стопанските отношения в социален контекст от позицията на определен обществен интерес и чрез използването на различни информационни технологии (Антонова 1995).

Преди 1989 г. икономическата журналистика е описвана по следния начин: „Журналистиката и особено тази на икономически тези осигурява

преди всичко информация, оформя знания за многопосочната дейност на личността, на професионалните, социалните и другите обществени групи“ (Бачев 1989). Авторът добавя още, че „икономическата журналистика изпълнява информативната си функция, като съобщава факти и събития, данни и сведения, с които формира у аудиторията нагласа за разбиране и активно участие в социално-икономическите процеси и явления, оформя възгледи, адекватни на социалистическата реалност“.

Както се вижда, разбирането за понятието „икономическа журналистика“ претърпява значителна промяна за период, по-малък от 20 години. В българските икономически медии все още има журналисти, които са работили и по време на пропагандния период на журналистиката. Заедно с това стилът на някои издания все още силно се доближава по услужливост към властта до този на социалистическия печат. Това внася немалко объркване сред аудиторията за ролята на икономическата журналистика – дали търси да пропагандира по стария модел успехите на властта, или да защитава икономическите интереси на отделните членове на обществото.

Икономическа журналистика и бизнес журналистика – прилики и разлики

Както се вижда от дефинициите на икономическата журналистика в различни страни, няма еднозначно разбиране как да бъде наричана – дали „икономическа“ или „бизнес“. Ето защо за много хора вероятно понятията „бизнес журналистика“ и „икономическа журналистика“ изглеждат като синоними. Това е напълно разбираемо, защото като понятия те често се преплитат при използването им в журналистическата практика. Но дали наистина е така?

Петранка Филева разглежда двата вида журналистика като „посестрими“, които информират за преплитачи се променливи – от една страна, теоретичния подход и политиките към стопанските процеси, а от друга – в реалното стопанство на макро- и на микроикономическо равнище (Филева 2007). Според нея „икономическата журналистика е част от общата журналистика, а бизнес журналистиката е по-тясното поле за изпълнение на част от функциите ѝ“.

С други думи – бизнес журналистиката е насочена към индивида като част от определен бизнес, а икономическата – към индивида като част от дадено общество. Първата „се грижи“ да информира аудиторията си за процесите, които влияят върху неговия бизнес (тези процеси може да са изцяло в полето на посестримата икономическа журналистика, откъдето често идва объркването),

а втората – за процесите, които влияят върху обществото като цяло.

Тук трябва да се спомене, че преди 1989 г. у нас предимно се използва понятието „икономическа журналистика“. Тя се разглежда единствено в микро- и макроикономически контекст, като липсата на частна собственост, съответно на реален бизнес, изключва наричането ѝ по-друг начин. Може да се допусне също така, че поради чуждоезиковия характер на думата „бизнес“ тя трудно би била допусната за употреба по това време.

Ситуацията се променя непосредствено преди края на режима и въвеждането на добре познатия Указ 56 (9 януари 1989 г.), който разрешава частната икономическа инициатива. Тогава се появяват издания с имена „Бизнес контакти“ (начало – 1987), „Бизнес стил“ (от 1988), „Бизнесмен“, „Български бизнес“ и „Бизнес плюс“ (от 1990), „Бизнес виза“, „Бизнес за всеки“ (от 1991). Това ясно свидетелства за зараждане на реален български бизнес и нуждата от бизнес информация. Според Славка Антонова причината за възникването на феномена „бизнес издания“ е появата на „бизнес среда“, която има нужда от бизнес информация. На нея се гледа като на „една от конкретизиращите на икономическата информация (по предназначение или функции, по специализираност на източника, на данните и на текстовите символи, с които те са изразени)“ (Антонова 1995).

Подобно разделение на икономическа и бизнес журналистика обаче не се среща на всички пазари. Така например в немскоезичния свят се използва само понятието *Wirtschaftsjournalismus*, което представлява директен превод на „икономическа журналистика“. То обединява всички аспекти на информиране – както относно темите, така и относно вида и интереса на публиката. В англоезичния свят е по-скоро припознато понятието *business journalism*, което пък е директен превод на „бизнес журналистика“ и което включва в себе си три основни насоки – бизнес, икономика и финанси (Hayes 2014).

За да стане по-ясна разликата, ще разгледаме следните два примера:

– „*Как отрицателните лихви тортират икономиката*“ (Василев, Money.bg 2019) – текстът е илюстративен пример за тема, попадаща според по-горните описания в полето на икономическата журналистика. В нея авторът разказва как политиката на ниски лихви в голяма част от развития свят подкопава дългосрочното развитие на икономиката за сметка на краткосрочното.

– „*Spark планира да увеличи четирикратно флотилията си от автомобили догодина*“ (Василев, Money.bg 2019) – този текст е добър пример за фокусирането върху конкретен бизнес –

на електрическите автомобили за споделено пътуване Spark. В него акцентът пада, от една страна, върху мащабните планове на собствениците на компанията за разрастване в София, но от друга – върху настоящите им проблеми и спънки пред този процес поради злоумишлени атаки срещу колите им.

От примерите се вижда ясно, че първата тема засяга всички участници в икономиката – включително и героите от втората. Защото ниските лихви и „торпилирането“ на икономиката се отразяват и на бизнеса на компанията Spark – в положителен или отрицателен смисъл, но обратното поне в този случай не важи – фалит на дружеството не би довело до сериозни проблеми за икономиката.

Ако се замислим обаче за структуроопределящите предприятия във всяка една икономика, то техният фалит би довел до проблеми за много други отрасли, а оттам и да засегне националното стопанство като цяло. Така частният икономически проблем, който е според общоприетото разделение обект на бизнес журналистиката, може да се превърне в обществен, което вече е в полето на икономическата журналистика. Оттук можем да заключим, че двете понятия са неизменно свързани и преплитането им е доста честа практика.

Дигитализирането на икономическата журналистика

Когато днес говорим за (икономическа) журналистика, надали някой си я представя извън онлайн средата. Медия без интернет издание вече почти не съществува, но не така стоят нещата в началото. Процесът на дигитализиране на медиите започва още с масовото навлизане на интернет в потребителското ежедневие. Първите по-сериозни опити са през 1993–1994 г., като за първи вестник с електронно издание се приема *Chicago Tribune*, което датира от май 1992 г. Същото издание през 1998 г. вече има 100 човека екип, който работи върху интернет услугата му (Singer 1998).

Праисторията на дигитализацията

Някои автори приемат за прародител на дигиталната журналистика телетекста. Телевизионната услуга, създадена във Великобритания през 70-те години на миналия век, позволява на потребителите да получават допълнителна информация под формата на текст и числа по време на излъчването на регулярната телевизионна програма. Патентът за това нововъведение регистрира телевизия BBC през 1971 г. (Kawamoto 2003). Може да се каже, че това е първият вид съдържание до поискване (*content on demand*), като днес този вид

услуги доминират вече интернет – всеки може да „поиска“ всякакъв вид съдържание по всяко време – видео, музика, игри.

Но нито телетекстът, нито съвременните електронни устройства – от телевизори до смартфони, не биха съществуваха без едно откритие от 1958 г. Тогава американският инженер Джак Килби, наблюдавайки трудоемкия процес на сглобяване на микромодули от електронни елементи, монтирани един към друг, стига до идеята, че компонентите на схемите може да се изготвят едновременно върху обща полупроводникова пластинка – не по-голяма от кламер. Тази пластинка по-късно се оказва в основата на микрочипа, който днес използват всички електронни устройства. Дигитализирането на медиите и оформянето на съвременното информационно общество не биха били възможни без това откритие (Sturm 2013).

Разработването на микрочипа е част от т.нар. „четвърта когнитивна революция“. Според Стивън Харнад в историята на човешкото мислене съществуват четири революции – първата е свързана с възникването на езика, втората с откриването на писмеността, третата със създаването на подвижните литери и печатарската машина, а четвъртата – с електронната телекомуникационна мрежа (Harnad 1991). Комуникационната революция обхваща периода от откриването на печатарската машина до днешната експлозия на нови комуникационни технологии, но достига апогея си с появата на персоналния компютър и превръщането му в основен компонент в комуникационната система (Дерменджиева 2012).

Дигитализирането през 90-те и въпросите за бъдещето на журналистиката

По-късно бързото развитие на интернет през 90-те години поставя въпрос, който и до днес търси отговор: как новата дигитална среда ще промени медиите? Този въпрос е постоянно актуален през последните повече от 20 години, защото интернет и технологиите, свързани с него, се развиват постоянно и създават нови и нови предизвикателства за медийния бизнес. Анализатори още през 1998 г. акцентират върху „амбивалентния“ характер на интернет средата и двупосочните възможности, които тя създава – на голям потенциал за развитие, но и същевременно на голяма заплаха за традиционния печатен бизнес модел на медиите (Neuberger, Tonnemacher, Biebl & Duck 1998).

Тогавашното обяснение на изследователите за силните и слабите страни на „безхартиените вестници“ и на хартиените е доказателство до голяма степен затова как през последните 20 години

говорим за едно и също понятие – „интернет“, но смисълът, който влагаме в него, днес е различен от тогава. В статията на четиримата автори като единствено конкурентно предимство на традиционните вестници е описано следното:

„Едно предимство остава за печатните медии и това е четенето без необходимост от специфично техническо оборудване. Това позволява на читателя да чете навсякъде и по всяко време“ (Neuberger, Tonnemacher, Biebl & Duck 1998). Днес това предимство отдавна е изчезнало благодарение на развитието на мобилния интернет и устройства, интернет и медии и трябва ясно да заявим, че влиянието на интернет средата върху медиите през 90-те години е едно, а днес – друго.

Тези впечатления се потвърждават и от германския анализатор Шефан Рус-Мол, който описва начинаещата тогава онлайн журналистика по следния начин: *Преди 15 години онлайн журналистиката изглеждаше още твърде много като офлайн журналистиката. Доминираше текстът, публиката консумираше съдържанието, без да допринася с нещо за него. Имаше само зачатъчни мобилни технологии и още нямаше социални мрежи* (Рус-Мол & Инджов 2017).

Българският опит с дигитализацията на медиите започва през 1995 г., когато в интернет се появява първото електронно издание на български вестник – „Пари“ (Дерменджиева 2012). В следващите три години в интернет вече има над 60 български издания, като броят им циклично намалява и расте. През 1998 г. се появява и първата българска изцяло интернет медия, която няма предходещо печатно издание – news.bg (News.bg 2018).

Кога се случва окончателната дигитална промяна?

Дигитализирането на медиите се развива бързо и през 2008 година в САЩ за първи път интернет изпреварва вестниците като източник на международни и местни новини (Internet Overtakes Newspapers As News Outlet 2008).

Откъде най-често се информирате? (%)			
година	телевизия	вестници	интернет
2001	74	45	13
2002	82	42	14
2003	80	50	20
2004	74	46	24
2005	73	36	20
2006	74	37	21
2007	74	34	24
2008	70	35	40

Източник: Pew Research Center for the People & the Press.

Като външна причина за промяната може да се посочи финансовата криза от същата 2008 г., която засегна силно рекламните бюджети. Редица издания са принудени да търсят алтернативни източници на финансиране, както и да намаляват разходи, като и за двете интернет средата даваше тази нова възможност. По това време приходите на вестниците в САЩ зависят изцяло от печатната версия, а интернет към този момент им носи до 15% от общите рекламни постъпления (Grabowicz 2014). Същевременно търсенето на актуални новини нараства с промените в икономическите процеси – най-четената новина в САЩ за 2008 г. според редовното изследване на Pew Research Center for the People & the Press е „Състоянието на американската икономика“ от септември същата година, което принуждава издателите да обърнат по-голямо внимание на онлайн версиите си.

Активният процес по дигитализиране продължава до 2012 г., когато според някои автори настъпва голямата промяна. Тогава редица издания на водещи пазари – като американския и германския, спират печатните си версии и преминават изцяло в интернет или направо фалират (Sturm 2013). От тогава насам журналистиката оперира предимно в дигитална среда.

Заклучение

Икономическата журналистика си проправя път през всяка от четирите индустриални революции, през които е преминало до момента човечеството. Първоначална завършена форма тя придобива през 18. в., когато започва и първата индустриална революция – преходът от аграрна икономика към индустриално производство и икономическите промени, свързани с това. През втората индустриална революция тя продължава да еволюира, а през третата достига своя апогей. Именно третата индустриална революция дава най-силен тласък на медиите като цяло, но тя съвпада и с най-голямата нужда от икономическа информация заради либерализирането на икономиката и множеството дребни участници в нея. С оглед на бързата трансформация през вече започналата четвърта индустриална революция можем да предположим, че икономическата журналистика ще продължи своето технологично и съдържателно развитие и по време на нея. Защото този вид журналистика се влияе от две неща – промените в технологиите и промените в икономиката.

Литература

1. Абросимов, С. (2012) Лалеманията - първата финансова криза. Retrieved, 2019, from вестник "Cera": <http://old.segabg.com/article.php?id=589220>

2. Антонова, С. Бизнес журналистика. София: УНСС, 1995.

3. Бачев, С. Д. Икономическа журналистика – въпроси на теорията и практиката. София: ВИИ „Карл Маркс“, 1989.

4. Василев, Д. (2019) Money.bg. Retrieved 10 06, 2019, from Money.bg: <https://money.bg/finance/kak-otritsatelnite-lilvi-torpilirat-ikonmikata.html>.

5. Василев, Д. (2019) Money.bg. Retrieved 10 06, 2019, from Money.bg: <https://money.bg/business/spark-planira-da-uvetchi-chetirkратно-flotilyata-si-ot-avtomobili-dogodina.html>.

6. Дерменджиева, Г. Онлайн журналистика: медиите в дигиталния свят. София: УИ "Св. Климент Охридски", 2012.

7. Недев, Т. Борси и борсови сделки. София: УНСС, 2008.

8. Рус-Мол, Ш. & И. Инджов. Журналистиката: учебник и наръчник. София: Изток-Запад, 2017.

9. Филева, П. Икономика за журналисти: теория и практика в икономическата журналистика. София: УИ "Св. Климент Охридски", 2007.

10. Шваб, К. Четвъртата индустриална революция. Хермес, 2016.

11. Arrese, Á. (2001) Economic and Financial Press. From the Beginnings to the First Oil Crisis. Universidad de Navarra.

12. Elfenbein, J. (2016) Business Journalism. In I. S. Shaw, Business Journalism: A Critical Political Economy Approach (p. 24). New York: Routledge.

13. Grabowicz, P. (2014) Tutorial: The Transition to Digital Journalism. Retrieved from Advanced Media Institute of Graduate School of Journalism Berkeley: <https://multimedia.journalism.berkeley.edu/tutorials/digital-transform/>

14. Harnad, S. (1991) Post-gutenberg galaxy: The fourth revolution in the means of production of knowledge. In Г. Дерменджиева, Онлайн журналистика - медиите в дигиталния свят (p. 25).

15. Hayes, K. (2014) Business Journalism: How to Report on Business and Economics. Apress.

16. Heinrich, J. & Moss, C. (2006) Wirtschaftsjournalistik: Grundlagen und Praxis. Wiesbaden: Springer VS.

17. Internet Overtakes Newspapers As News Outlet. (2008) Retrieved 11 05, 2019, from Pew Research Center: <https://www.people-press.org/2008/12/23/internet-overtakes-newspapers-as-news-outlet/>

18. Kawamoto, K. (2003) Digital Journalism: Emerging Media and the Changing Horizons of Journalism. Oxford: Rowman & Littlefield.

19. Knödler, T. (2005) Public Relations und Wirtschaftsjournalismus: Erfolgs- und Risikofaktoren

für einen win-win. Wiesbaden: Springer VS.

20. Mast, C. (2012) Neuorientierung im Wirtschaftsjournalismus: Redaktionelle Strategien und Publikumserwartungen. Wiesbaden: Springer VS.

21. Neuberger, C., Tonnemacher, J., Biebl, M. & Duck, A. (1998) Online—the Future of Newspapers? Germany's Dailies on the World Wide Web. *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 4, Issue 1.

22. News.bg. (2018) Retrieved 10 06, 2019, from News.bg: <https://news.bg/news-voice/20-godini-news-bg-blagodarim-za-predizvikelstvoto.html>

23. Otto, K. & Köhler, A. (2017) Qualität im wirtschaftspolitischen Journalismus. Wiesbaden: Springer VS.

24. Pani, P. & Fischer-Butmaloiu, U. (2017) Introduction to Business and Economic Journalism. Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit.

25. Roibu, I. (2011) The Ordinary Reader in the

History of Business Newspapers: a Misunderstanding. Reuters Institute for the study of journalism.

26. Schwab, K. (2015) The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond. Retrieved 2 11, 2019, from Foreign Affairs: www.foreignaffairs.com

27. Shaw, I. S. (2016) Business Journalism: A Critical Political Economy Approach. New York: Routledge.

28. Singer, J. B. (1998) Online Journalists: Foundations for Research into Their Changing Roles. *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 4, Issue 1.

29. Sterling, C. H. (2009) Encyclopedia of Journalism. Sage.

30. Sturm, S. (2013) Digitales Storytelling: Eine Einführung in neue Formen des Qualitätsjournalismus. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

ЗНАКОВИТЕ „ГЕРОИ“ НА ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ

Рослава Куманова*

Резюме: В статията се разглеждат промените в стратификацията на българското общество през 90-те години на 20. век. Акцентира се върху създаването на капиталистическата класа у нас, на икономическите групировки ВИС и СИК, които като силови структури завладяват застрахователната дейност. Разглежда се генеалогията на престъпния свят в държавата ни по време на описания период. Описват се т.нар. **мутри** като един от основните символи на целия български преход. Фолк-изпълнителките, носителките на титлата „Мис“, плеймейтките и квазерите са посочени също като едни от главните типажки на 90-те години на миналия век. Използвани са интервюта на авторката с трима журналисти – двама криминални и един политически наблюдател.

Ключови думи: капиталистическа класа, партийна номенклатура, червена мафия, бизнес елит, ВИС, СИК, мутри, нови политици, фолк-певици, миски, манекенки.

1. Промените след 10-и ноември – исторически преглед

На 10 ноември 1989 г. е гласувана оставката на Тодор Живков, като главен организатор на смяната е Андрей Луканов. В началото на февруари 1990 г. той е номиниран за министър-председател и на 8 същия месец представя на парламента правителство, съставено от дейци на БКП. По това време текат преговорите на Кръглата маса, на които участва делегация от БКП и представители на Съюза на демократичните сили (СДС). Първите свободни демократични избори за Велико народно събрание са насрочени за лятото на 1990 г.

Февруари и март започва процес на ликвидирание на репресивния апарат на БКП – Държавна сигурност. За по-малко от месец са уволнени 6956 души от МВР, по-голямата част от които служители на ДС.¹ В този период България се намира в тежка икономическа криза, с външен дълг от над 11 млрд. долара. Правителството обявява мораториум върху плащанията по дълга, което довежда до изолация от външните кредитни институции, а това има неблагоприятни последици за страната.

Какво всъщност трябваше да се случи след падането на едноличния режим на БКП? На първо място да се въведе многопартийна система и изборите за парламент, президент, както и за местна власт да станат свободни и демократични. Вторият проблем е преходът от държавно планово стопанство към пазарна икономика. И най-важното – как и сред кого ще се преразпредели държавната собственост?

Управлението на Луканов ще се запомни с политически протести [...], либерализация на цените, което довежда до изпразване на магазините и, разбира се, скрита приватизация, която ражда **„червената капиталистическа номенклатура“**. Създаването на капиталистическата класа в България сред представителите на висшата партийна номенклатура и службите за сигурност (ДС) дава основание на обществото да обяви Луканов за **„кръстник на червената мафия“**. Едно от главните обвинения в разграбване на държавното съкровище по указание на Луканов е историята с необезпеченото раздаване на кредити на партийната номенклатура, феномен, известен под името **„раздаване на куфарчетата с пари“**.²

И така, по времето на това правителство се **извършва успешна трансформация на комунистическия номенклатурен елит в бизнес елит**. Този процес продължава и по времето на правителството на Димитър Попов.

При неговото управление настъпва хиперинфлация, което довежда до увеличаването на цените на стоките и България изпада в ценови шок. Както пише Григор Велев, започва **безконтролно спекулативно забогатяване на номенклатурата, както и процес на скрита приватизация**.

Филип Димитров е следващият премиер на България, а по време на управлението му е осъществено разтурянето на ТКЗС у нас. Идеолог на този закон е президентът Желю Желев. Ала в т.нар. **„ликвидационни съвети“** основно място заема селската партийна номенклатура. Резултатът е разпродаване за жълти стотинки на имуществото на ТКЗС, ликвидирание на племенни елитни стада от крави, овце и друг добитък. Оказва се, че връщането на земята не може да стане в реални граници и земята се раздробява на малки парцели.

* Докторант към катедра „Медии и обществени комуникации“, УНСС.

¹ Велев, Григор. Национализъмът. Б.м., Знание, 2005, с. 302.

² Велев, Григор. Цит. съч., с. 303.

Управлението на проф. Любен Беров – следващия министър-председател, ще се запомни най-вече със създаването на икономическите групировки ВИС и СИК, които като силови структури завладяват застрахователната дейност. Формулата е следната. „По време на комунистическия режим в България специално толериран от държавата бе спортът. Стоици момчета тренираха силови спортове като борба, шанги, бокс, като единствената им работа бе да тренират и после да печелят медали. След промените те останаха на улицата, тъй като нямаша друго образование, което да им осигури място под слънцето“.³

Твърди се, че изхвърлените служители от ДС, за които споменах по-горе, организират спортистите в банди за рекет и събиране на вземания. Т.нар. „силоваци“ се използват и за разчистване на сметки между бизнесмени, които тогава са под ръба на закона, а също и между политически играчи. Друг прием на **мутрите** – това е обединителното име на тези нови герои в българската история – е, „когато някой развие печеливш бизнес, да поискат насилствено дялове от него и постепенно да го превземат“.⁴

Една от основните им задачи (б.а. на силовите групировки) е „да плашат и да мачат средната класа“⁵. Неоспорим факт е, че представители на ъндърграунда, като Иво Карамански-Кръстника, Иван Тодоров-Доктора, Антон Милтенов-Клюна, Константин Димитров-Самоковец, Димитър Тодоров-Бретона и още безбройни „бизнесмени“, са спецсътрудници на службите. Т.е. те се ползват с държавна протекция. Изброените носители на цветисти прякори вече не са между живите. Но на тях (главно на Самоковец и Доктора) за известно време са били поверени контрабандните канали, създадени още по тоталитарно време от първия „държавен“ контрабандист на България – шефът на „Тексим“ – Георги Найденов, както и от бащата на небезизвестния Фатик – Исмет Тюркмен Шабан – „известен контрабандист, оръжеен търговец и наркотрафикант“.⁶

Постепенно много от ръководителите на силови групировки поискват да имат и политическа власт, което става или като си купуват политици и партии, или след като сами се включват в политиката. Така например Слави Бинев, който първоначално е от т.нар. „група на каратистите“, впоследствие става собственик на верига от заведения, а

накрая и евродепутат. „Повече примери на мутри-политици могат да се намерят в провинцията, където хората се познават, страхът е по-голям и там се разпореждат местни феодали, като например кмета на Галиче – Ценко Чоков“⁷.

На силовите групировки ще се спра отново по-надолу, тъй като тяхната „естетика“ и лайфстайл оказват твърде голямо влияние върху поне две поколения българи. **Т.нар. „мутри“ се превърнаха в един от основните символи на целия български преход.**

Служебното правителство на Ренета Инджова (октомври 1994 – януари 1995 г.) е първото и единствено у нас, оглавявано от жена. То се смята за едно от успешните, защото овладява и спира тенденцията на продължителното обезценяване на лева, макар и минимално, увеличава заплатите и пенсиите и извършва приватизационни сделки на стойност 3 млрд. стари лева. Този кабинет приема над 250 нормативни акта и приключва работата си с повишен рейтинг.

При следващия премиер – Жан Виденов, започва срив на банковата система. Инфлационният процес се засилва и спестяванията на гражданите се стопяват. В България се създават условия, които превръщат държавата според председателя на БНБ – Тодор Вълчев, в „огромна пералня за пране на мръсни пари“⁸. Управлението на Виденов ще бъде запомнено с т.нар. „кризисна Жан-Виденова зима“, която завършва с масови митинги през февруари 1997 г., довели до оставката на премиера.

Служебният премиер Стефан Софиянски въвежда валутния борд в България чрез споразумение с Международния валутен фонд. Това създава условия за стабилизация на икономиката, с което се заема следващият министър-председател – Иван Костов. При него страната започва да излиза от застоя и да бележи признаци на оживление в икономиката.

По време на управлението на лидера на СДС започва усилен „работническо-мениджърска приватизация, която има като резултат преминаване в частния сектор на повече от 2500 предприятия“⁹. Идеята е в т.нар. РМД – работническо-мениджърски дружества, да участват както ръководителите на съответните предприятия, така и самите работници, които да станат съсобственици. Това обаче на практика не става. Развихря се корупция и клиентелизъм. Вместо да привлече стратегически инвеститори и да продаде активите на предприятията на добри цени, „Костов се

³ Интервю с Елизабет Дафинова, журналист от в. „Банкеръ“, взето от авторката през 2017 г.

⁴ Пак там.

⁵ Лилков, Григор. Тайните на големите играчи. Книга първа. София: Б.и., 2006 г., с. 181.

⁶ Лилков, Григор. Цит. съч., с. 306.

⁷ Интервю с Елизабет Дафинова.

⁸ Велев, Григор. Цит. съч., с. 307.

⁹ Пак там, с. 308.

плъзва по т.нар. „шуробаджанашка“ партийна линия. А именно – сини другари взимат предприятията, източват ги и си прибират парите, а цели области в страната остават без препитание“¹⁰.

Една от най-скандалните сделки на кабинета „Костов“ е продажбата на националния авиопревозвач БГА „Балкан“ за 150 000 долара на израелския бизнесмен Гад Зееви, който впоследствие разпродава компанията. Според експерти „той е спечелил над 300 млн. долара от разпродажбата на авиопарка, слотовете, акциите в СИТА и имотите на „Балкан“ в целия свят. После Парижкият арбитражен съд осъжда България да плати 10 млн. долара на Зееви за неизпълнени клаузи от договора за приватизационната сделка“¹¹.

2. Новите бизнесмени

Както пише проф. Георги Фотев, ако хората изпитват всекидневно остри физически нужди, цялото им внимание е обсебено от **материални ценности**. „Формира се манталитет, в който господстваща роля има страстта към материалното богатство, **манталитет на ненаситна и безгранична алчност**.“¹²

Вече споменах, че класическият български бизнесмен е представител на партийната номенклатура, сдобил се с т.нар. куфарче с пари. Такива например са Илия Павлов, Красимир Стойчев, Николай Банев, Николай Гигов, Валентин Моллов, Георги Агафонов, Емил Кюлев. Последният от потомствено ченге, по думите на Григор Лилов, „стана един от най-влиятелните бизнесмени в Централна и Източна Европа“.¹³

Едва ли някой вярва на легендата, разказвана от Павлов как купил стара подводница, нарязал я и я продал за скрап и така стартирал в пазарната икономика.

„Разумното решение на този „бизнесмен“ и бивш борец бе, че се обгради със специалисти, като бившия шеф на Шесто управление на ДС – Димитър Иванов, като Стоян Денчев, Николай Вълканов и др. Но въпреки демонстрацията на богатство и разточителство на партитата на „Мултигруп“, скъпите коли и многобройната охрана, Павлов си остана едно просто момче, макар и облечено в смокинг.“¹⁴

Журналистката Надя Чолакова описва в книгата си „Живей бързо 2“ как в ресторант „Рич“ Павлов си поръчал глава лук – голяма и необелена, три цели домата, една краставица и

шкембе чорба. После разбил лучената глава с юмрук и я изял, а след това налупал целите домати и изсърбал набързо шкембето.

На практика **„номенклатурата от времето на социализма се опита да се самосъхрани, да премине в другия строй и да се трансформира в новите капиталисти, поемайки икономическата власт в страната“**¹⁵.

Другият интересен, но доста логичен феномен са т.нар. „обръчи от фирми“. Около всеки партиен лидер, който става съответно премиер, се образува кръг от бизнесмени, които чакат на държавната хранилка, като например т.нар. кръг „Олимп“ около Иван Костов и „Орион“ при Жан Виденов. „Фактически манталитетът на новоизлюпените капиталисти е не да си развиват сами бизнеса, да си създават връзки в чужбина и сами да си търсят пазари за продукцията. Разбира се, има и такива, но те се сблъскват всекидневно с непробиваемата бюрокрация и корупция.“¹⁶

Най-големите днешни „бизнесмени“ и досега чакат на опашката за обществени поръчки, твърди Дафинова. Такъв е според нея Симеон Пешов („Главболгарстрой“) – т.нар. „най-голям строител“, който направи зала „Арена Армеец“, ремонтира националния стадион „В. Левски“, построил сградата на РВД и посолството на САЩ – все апетитни поръчки. „В по-ново време борбата на частниците е да се уредят с проекти, финансирани от еврофондовете.“¹⁷

Криворазбраният начин, по който тръгва да се развива пазарното стопанство у нас – приватизация под масата, криминален бизнес, сдобиване с държавни поръчки не по каналния ред, уреждане с пари по еврофондовете, определено е **белег за наличието на аморален фамилизъм**¹⁸, **стигнал до днешния му вариант на корупция и клиентелизъм**.

Неслучайно заместник-посланикът на Германия у нас между 1990 и 1996 г. – д-р Клаус Шрамайер, обяснява как в България се е правило всичко възможно да бъдат прогонени чуждите инвеститори. „Господин Йокснер от „Тройханд“, казва дипломатът, „беше дошъл при нас със задачата да следи за изгодни приватизационни сделки. Но щом попаднеше на обект, привлекателен

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Аморален фамилизъм – феномен на парциално мислене за социалния свят, при което всички значими социални връзки са свити до отношенията на лоялност в семейството. Едно от проявленията му е, че краткосрочната материална изгода на индивида и семейството му се поставя винаги над дългосрочния интерес на институцията или организацията, в която работи, както и над обществения интерес.

¹⁰ Интервю с Елизабет Дафинова.

¹¹ http://pan.bg/view_article-59-19649-BGA-Balkan-%E2%80%93-podarena-na-srednoshtno-zasedanie.html, [посетен на 15.07.2016 г.].

¹² Фотев, Георги. Сфери на ценностите. София: НБУ, 2012, с. 46

¹³ Лилов, Григор. Цит. съч., с. 122.

¹⁴ Интервю с Елизабет Дафинова.

за германските инвеститори, веднага се появяваше „Мултигруп“ и си го присвояваше. Чуждестранният капитал нямаше никакъв шанс, защото бандитите се стараеха с всички средства да прогонят чуждата конкуренция. Допускам, че този процес е бил направляван отчасти от Москва, „Мултигруп“ беше очевидно в близки отношения с Москва.“¹⁹

И докато един избран, малък процент български забогатяват кой на ръба на закона, кой тотално извън закона (б.а. групировките, които се заеха с трафик и разпространение на дрога, проституция, трафик на ембаргови стоки за бивша Югославия, главно гориво по време на войната там), болшинството от хората станаха жертва на т.нар. „негативни икономически ценности“. Според Фотев те са финансови загуби, безработица, бедност, криза и т.н. **А ако в дадено общество доминират негативни икономически ценности, казва същият автор, това може да доведе до разпад на фундаментални социални ценности или до формиране на манталитет, който трудно би могъл да бъде променен за продължителен период от време. По думите на Фотев социални ценности са солидарността, справедливостта, доверието към институциите, доверието към другите хора, уважение към закона и равенство на всички пред него.**

3. Новите политици и дефицитът на доверие към тях

Има ли доверие българинът в депутатите, в политиките и въобще в държавните институции след 10 ноември 1989 г.?

Още Тодор Панов пише: „И днес болшинството от партийните шефове у нас [...] са хора, които мечтаят само за власт и постоянно само за власт. Обикновеният сюжет на техните сънища е **министерско кресло, цилиндър, автомобил, министерски вагон** и за всички тях твърдо много желани неща те са готови да продадат и на дявола своята чест, душата си [...] И се стремят тъй страстно към министерското кресло не за да реформират страната, не за да подобрят условията на народния живот, не и за да прокарат всички свои програмни обещания [...], а поради непреодолимото желание да **забогатяят, да ограбят където и колкото може, да удовлетворят своите лични амбиции, ползвайки се от властта, да проследят явно и тайно своите политически противници.** Че нашите твърдения за разбойническите наклонности на всички партийни щабове

в България са верни, това е явно и от факта, че **няма в страната ни нито един беден министър. Не е ли чудно това**“, пита социологът, **„че всеки един министър, след като министерства година - две, за което време максимално може да стане човек със стотици хиляди състояние?“**²⁰.

Цитатът звучи твърде актуално и днес, повече от 100 години след описания от Панов период.

След 1989 г. депутатите практикуват партийно номадство, само и само да се намърдат на избираеми места в листите на най-актуалната по популярност партия.

Такъв например е Йордан Цонев, познат като Данчо Ментата. „Той започва като крупие в бургаския хотел „България“, забогатява от пицария, търговия с кока-кола и чейнджбюра в Бургас.“²¹ През 1996 г. става председател на областния съвет на СДС в същия град. Попада в парламента през 1997 г. и дори оглавява Бюджетната комисия. В пресата го обвиняват, че не е плащал данъци с години. През 2001 г. го изхвърлят от СДС заедно с Христо Бисеров (друг виден партийен номад), когато в сините редици започват обвинения в клиентелизъм. След това Ментата се опитва да се сближи с царистите, но успява само на местно ниво. В 40-ото Народно събрание Цонев попада вече с листата на ДПС и дори става зам.-председател на движението.

А ето и цитат от книгата „Живей бързо 4“ на Надя Чолакова: „Жоро (б.а. Илиев, босът на ВИС 2) разчиташе на подкрепа от вицепремиера Евгений Бакърджиев – разказва човек от неговия кръг. – Къпалнята „Мария-Луиза“ беше оазис на властта. Министри от кабинета на Костов имаха офиси и стаи за почивка. Жоро правеше така, че никой да не ги засича. Угаждаше на всичките им прищевки. Бивши сини лъвове, като Христо Бисеров и Йордан Цонев, разпускаха с глезотии и спа процедури. Общинският шеф Антоан Николов предвождаше гвардията. Йордан Цонев идваше след неделните литургии в църквата „Александър Невски“. Там палеше купища свещи, целуваше иконите и пееше заедно с поповете. После идваше в къпалнята, пременен с кожено яке с капси и крокодилски шпицарки на висок ток. Голям майтап падаше“²².

Споменатият Антоан Николов е председател на столичния Общински съвет по времето, когато кмет е Стефан Софийски. Тяхното управление става известно като модела „Софийски – Ни-

¹⁹Таслакова, Румяна. Две десетилетия преход. България през погледа на германски дипломати. София: Изток-Запад, 2009, с. 79.

²⁰Панов, Тодор. Психология на българския народ. В. Търново: УИ „Св. Св.Кирил и Методий“, 1992, с. 223.

²¹http://www.standartnews.com/archive/2006/04/10/society/s4761_6.htm, [посетен на 15.07.2016 г.]

²²Чолакова, Надя. Живей бързо 4. София: Enthusiast, 2014, с. 47.

колов“, а именно – „да има за всички, за да си пазят гърбовете“²³. По тяхно време се осъществяват продажбите на безценица на владения на „Софийски имоти“. Софийски е съден за продажбата на Централните софийски хали, на бизнес центъра на ул. „Гурко“ 1, който е съборен, за да бъде построен гранд хотел „София“, както и на терена за строителство на Милениум център. Съдът обаче го оправдава с аргумента, че е изпълнявал решения на Общинския съвет. Така Софийски ражда прочутата си фраза: „Аз съм единственият политик в България, за който е доказано от съда, че не е корумпиран!“²⁴.

За близките връзки на политическата класа, на представители на силовите ведомства, както и на правораздавателните органи с ключови лица от подземния свят вече са писали достатъчно автори. Ето и още един цитат от книга на журналистката Надя Чолакова:

„Васил (б.р. Илиев) се опитваше да превърне кръчмата (б.р. „Мираж“) в клуб на елита – спомня си Володя Стоянов. – Тук идваха политици, банкери, полицаи, магистрати, звезди и митничари... Васил си прави колекция от знаменитости... В нея блещукат актуалните шоумени Слави Трифонов, Камен Воденичаров, Август Попов, Владо Въргала. Купоните не минават и без незабравимия смях на Марта Вачкова и Тончо Токмакчиев... **Разследвачите на най-тежките престъпления в държавата също гостуват на Васил...**“ Това беше начинът да го държим под контрол – признава днес екскенге от отдел „Убийства“ в ДНСП. – Васил... вършеше услуги на полицията.“²⁵

Същата авторка разказва в „Живей бързо 3“ и следното:

„През 1997 никой от родните баровци не живее като Емил Димитров-Макарона, покойният шеф на „Унисон“ (б.а. става въпрос за човека, забогатял от производство на пиратски сидита)[...] Първата му работа е да се сдобие с кокетно имение в Маями Бийч. После си купува къща в българския „Ориндж Каунти“ – Бояна. Шари три и половина милиона долара за палата на скандалния banker Иван Миронов [...] Бързо си намира ухагор в лицето на синята власт. „Изявеният контрабандист Емил Димитров-Макарона е внасял в СДС над 100 000 долара за незаконен внос“ – обявява по-късно бившият министър Богомил Бонев. Тогава Макарона вече е мъртъв [...] **През отворената врата на къщата му влизат мафиоти, политици, полицаи, масажисти и ним-**

фетки [...] В центъра на „терена“ винаги са Филип Найденов-Фатик и Жоро Илиев. Двамата подsigуряват контрабандния внос на сидитата му в Сърбия и Македония [...] Градинските партия на Макарона се помнят и до днес. **Мистър „Диск“ посреща босове, общинари и депутати в шатри край басейна си.** Сутенборът Жоро Художника доставя „агънца“ от модните агенции. Момичетата са крехки. Между шестнайсет и осемнайсет са. Дефилират по бански сред блестящи погледи и фенери [...] Партиката на Макарона завършват в басейна [...] Баштата на пиратството весели гостите си по всяко време на денонощието. Къщата на удоволствията предлага тенис корт, сауни, джакузи и дискретни стаи с мебели от дива череша“²⁶.

След разстрела на Макарона, през януари 2001 г. баща му споделя пред разследващ убийството: „Синът ми беше коректен с всички партии. Помагаше и на БСП, и на ДПС, и на СДС. Стараше се дори да ги забавлява. Нямам идея откъде му дойде“²⁷.

Голяма част от новите политици, след 10 ноември 1989 г. постепенно се превръщат в бизнесмени. Лидерът на ДПС (в момента почетен председател на партията) Ахмед Доган е може би един от най-фрапантните примери. Един живял бедно човек, лежал в затвора и създал партия, без която управлението на държавата не се случва последните 30 години, постепенно се трансформира в икономически субект. „Днес сякаш има две личности с едно и също име – Доган – стратега, политика, и Доган – бизнесмена. Става дума за комисии, пари за касата на ДПС, идващи от бизнеса и др.“²⁸

Най-фрапантен е случаят „Цанков камък“. Оказва се, че лидерът на ДПС е взел 1,5 млн. лева като консултант по четири мегапроекта – хидровъзел „Цанков камък“, „Доспат“, каскада „Горна Арда“ и язовир „Тунджа“. Доган получава посочената сума в ролята на „мениджър на проучванията“ за хидроенергийните обекти, без изобщо да има понятие от проектиране и сторителство на подобни съоръжения.

Очевидно е, че ценностната система на този политик е претърпяла метаморфоза в посока **алчност, партиен и корпоративен егоизъм**. И ДПС под влияние на лидера си започва да става все по-лакома и да налага своите корпоративни интереси върху държавните, което според наблюдатели се е почувствало най-силно при т.нар. „Тройна коалиция“.

²³ Интервю с Елизабет Дафинова.

²⁴ Пак там.

²⁵ Чолакова, Надя. Живей бързо 2. Обезглавената империя. София: Millenium, 2007, с. 115.

²⁶ Чолакова, Надя. Живей бързо 3. Време за разстрели. София: Enthusiast, 2014, 167–169.

²⁷ Чолакова, Надя. Цит. съч., с. 174.

²⁸ Интервю с Елизабет Дафинова.

Т.нар. „сарай“ на Доган са построени с партийни пари (от държавната субсидия и от вноски на бизнесмени), обяснява Дафинова. Имотът е трябвало да бъде център за обучение на кадри, за провеждане на семинари. Но на практика Доган днес си живее там като в крепост. Понеже е политик и не може пряко да участва в бизнеси, винаги **имал по една машина, която му върши нещата, свързани с бизнеса.** Такъв бе босът на „Мултигруп“ – Илия Павлов, който никога не е крил близките си отношения с ДПС лидера, твърди журналистката. Актуалната машина на Доган пък е известна на всички в държавата – „популярната“ личност Делян Пеевски. В крайна сметка „ДПС от известно време като че ли има две крила – политическо и бизнес крило“²⁹.

Освен Илия Павлов има и друг пример за „добре облечен бизнесмен“, обвързан с политическа партия. „Младен Михалев-Маджо (б.а. виден СИК-аджия) винаги е имал много силна връзка с БСП, която е абсолютно видима и не е скрита от никого. Има двама много известни мъже от висшия съвет на партията, които дълги години са на заплата при Маджо. В банката му, особено през 90-те, е имало много представители на социалистическата партия“³⁰.

Всички групировки бяха по един или друг начин обвързани с политическите партии, твърди журналистът Слави Ангелов. По неговите думи Мето Илиянски (б.а. виден представител на подземния свят, който се води изчезнал) казва навремето следното: „Нещата в България са много прости. Има ВИС, „Левски“ и СДС и има БСП, ЦСКА и СИК“.

„Не съм съгласен с теорията, че службите са създали групировките. Не са им бабували, както се казва на простонароден език“, коментира журналистът от в. „Капитал“ – Йово Николов. Според него политиките също не са „бабували“ на групировките. Но политиките са ги защитавали, защото те са им давали пари. Спонсорирали са им партиите. „Аз съм бил свидетел, когато на Васко Илиев (б.а. създателят на ВИС) са му се обаждали депутати от БСП, въпреки че ВИС се водеше фирма „на СДС“. Забелязал съм и други закономерности. Когато БСП дойде на власт – просперираше СИК, а когато СДС дойде на власт – просперираше ВИС. И това бяха реални зависимости, очевидни. Когато дойде Царят на власт, някакви други структури се намесиха. Да – **политиките също по някакъв начин отваряха**

чадър над групировките“.³¹

„Доверието е в тясна връзка с други социални ценности, каквито са престижът и обществената репутация. Социален деец [...], който е завоювал високо доверие, се радва на висок социален престиж и на обществена репутация на честност, на коректно поведение, на доверие [...] Този, който не е оправдал доверие, и особено ако е проявил недобростъвестност, злоупотреба с дадено му доверие и т.н., си „спечелва“ лоша обществена репутация и му се приписва **нисък социален престиж**“.³² Именно такъв е социалният престиж на българските политици през 90-те години на 20. век.

За това говорят и резултатите от Четвъртата вълна на Европейското изследване на ценностите (2008/2009 г.), обхващащо 44 държави. Според него все повече българи не просто се съмняват и колебаят в доверието си към основните стълбове на обществения ред, а категорично изразяват недоверието си към тях. „Водещи“ в тази негативна класация са политическите институции – политически партии, парламент, правителство.³³

4. Мутрите

През 90-те години на 20. век престъпността в България е във възход, а също и развиването на бизнеса на ръба на закона. Знаковите фигури са на различни нива. На най-високото ниво е т.нар. „бригада на борците“, която се оформя в началото на 90-те години. Тогава те са едно цяло, като повечето се занимават с кражби на коли и валутни измами в Унгария, Източна Германия и Чехия. През 1992 г. всички те са арестувани в Чехия и биват експулсирани в България. Това са Иво Карамански, Димата Руснака, Големия Маргин (Красимир Маринов), Младен Михалев-Маджо и Васил Илиев.

Когато идват в България, те започват да се разграничават един от друг и в даден момент стават абсолютно конкурентни фирми, обяснява Ангелов. Така се е оформила групата около „Аякс“, която след това прераства в СИК, ВИС 1, впоследствие преоформила се във ВИС 2 и „Зора инс“ на Димитър Джамов. „Основното при всички „борци“ е, че повечето са били проформа служители на МВР. Т.е. получавали са заплати от МВР и МО, за да спортуват по времето на социализма. В списъка със силовите лидери от началото на 90-те са още Атанас Мъндев от Сливен, Георги Ни-

²⁹ Интервю с Елизабет Дафинова.

³⁰ Интервю със Слави Ангелов, гл. редактор на в. „168 часа“, взето от авторката през 2017 г.

³¹ Интервю с Йово Николов, в. „Капитал“, взето от авторката през 2017 г.

³² Фотев, Георги. Цит. съч., с. 214.

³³ Фотев, Георги. Европейските ценности в днешното българско общество. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 37.

колов-Мечката от Бургас, Христо Асенов-Бацата от Варна и др.³⁴

Според Димитър Иванов – бившият шеф на Шесто управление на Държавна сигурност и бивш вицепрезидент на „Мултигруп“, при борците е настъпила криза в ценностната система. „Те много бързо реорганизираха ценностната си система – от една страна, запазиха екипността, другарството, отборността, възпитавани у тях от 13-годишна възраст в спортните училища. От друга страна, запазиха и разбирането, че побеждава по-силният, както в спорта. Така стигнаха до извода, че физически по-силният има право да владее и парите“.³⁵

Общоприетата теория е, че след 10 ноември 1989 г. държавата е изоставила тези спортисти и затова те са започнали да се занимават с престъпна дейност. Според журналиста Йово Николов от в. „Капитал“ обаче това не е вярно. Повечето от изброените лица имат присъди отпреди 10 ноември. Според проучвания на Николов на различни оперативни дела в Комисията по досиетата се оказва, че тези хора са си били контингент на МВР още преди промените. Там се споменава имената и на Карамански, и на Големия Маргин, и на Димата Руснака. Васил Илиев не е бил арестуван, но брат му – Жоро Илиев, например е лежал в затвора за групово изнасилване. Това, казва журналистът, се отнасяло и за други от този „борчески контингент“.

Според него т.нар. „демократия“ просто е дала свобода на тези хора. И те са „използвали безвластието, което съществуваше между 1990 и 2004 г., за да извършват престъпна дейност и им позволи да натрупат много пари в кеш“.³⁶

След 1995 г. има преоформяне на дейността на престъпните групировки. Те започват да се държат като класическа мафиотска структура. Имат си сенчест, имат си и „бял“ бизнес. Охранителните им фирми стават застрахователни дружества, които имат легална дейност, отчитат данъци на държавата и т.н.

Според Слави Ангелов от в. „168 часа“ трите социални групи, от които се заражда престъпният свят след 10 ноември 1989 г., са крадците и измамниците от преди промените, бившите спортисти, както и част от бившите служители на Държавна сигурност. „Измамниците и крадците са били ценни с това, че са хора, които могат да рискуват, имат по-разчупено мислене, дори и само за това как и от къде да спечелят пари. Спор-

тистите са били ударната сила. Тяхната цел е била да наложат един много силен страх, който след това да се използва при създадените по-късно охранителни фирми и застрахователни компании. Този атрибут – **на страха**, е изключително важен, тъй като той довежда до огромни резултати. Количеството на застрахованите коли в един момент става такъв процент, който е измерим с избирателните гласове за Тодор Живков по време на управлението му“.³⁷

Служителите от бившата ДС пък са били хора, които знаят добре каналите за незаконен трафик, както и това как работят правоохранителната и правосъдната система. Сред тях е имало и бивши разузнавачи, а те са били наясно как стават нещата в чужбина. „Българският модел следва отчасти руския модел. Там нещата са се случили по същия начин – бивши служители на службите и бивши спортисти създали **новата мафия**“.³⁸

„По-голямата част от спортистите на практика не успяха да се надскочат, защото не знаеха кога да се отдръпнат от улицата и да реформират своя бизнес“, казва още журналистът от „168 часа“. По думите му други, по-различни фигури са Илия Павлов и Филип Найденов-Фатик. Те според Ангелов са изпъквали благодарение на дълбоките от миналото връзки с Държавна сигурност. Двамата са участвали в различни схеми и преди 1989 г., когато за всички останали това е било невъзможно. Те дори са осъществявали някаква държавна политика. Семейството на Фатик например организирано каптагоновите канали към Близкия изток, които са носели зелени милиони на държавата.

„Фатик е син на Исмет Шабан, който дълги години бе начело на бизнеса на ДС за износ на каптагон за Близкия изток, за износ на цигари и злато за Западна Европа с цел подкопаването на икономиката на Западния свят.“³⁹

„Илия Павлов благодарение на брака си с дъщерята на шефа на Военното разузнаване – генерал Чергиланов, успява да създаде фирмата „Мултиарт“ още преди 10 ноември 1989 г. Компанията му се занимава с всевъзможни неща, сред които кражби на ферарита, поршета и ламборгинита в Европа, които се изнасят за Близкия изток.“⁴⁰

В тази група според Ангелов можело да бъде сложен и Младен Михалев-Маджо, при който моделът на мафията бил най-ясно изразен. При него

³⁴ Интервю със Слави Ангелов.

³⁵ Тадарькова, Светослава. Кръстника и силните. София: 2001, Труд, с. 310.

³⁶ Интервю с Йово Николов.

³⁷ Интервю със Слави Ангелов.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

връзката с бившата ДС и с политически партии след 1989 г. била изключително силно изразена.

През 90-те кримиконтингентът има силна връзка и с т.нар. „генерали“ (които вече нямат тази ключова роля, която са имали преди), идващи от правоохранителната система. Те са тези, които са казвали на бившите спортисти какво да направят, каква да бъде фирмата им, къде да се регистрира, как да се създаде банка, чий бизнес да бъде откраднат и пр. „В един момент тези „чудовища“, които генералите създават, израстват на съвсем друго ниво и контролът върху тях е прекъснат.“⁴¹

В българския печат години наред е митологизиран т.нар. генералски кръг „Монтерей“, но неговото влияние е основно през 90-те, твърдят наблюдатели.

На практика една от задачите на т.нар. „застрахователи“ е да попречат на хората да разработят дребен или среден бизнес. Притискайки ги да им плащат „застраховки“, формирания като ВИС и СИК успяват да сложат ръка на огромно количество малки фирми и по този начин да **попречат на създаването на средна класа у нас. А както е известно, наличието на обширна средна класа е едно от условията за съществуването на истински демократична държава.**

„Можем да обобщим, казва Слави Ангелов, че престъпният свят у нас беше инструмент на службите до някакъв момент. След това той се разви по такъв начин, че като чудовището Франкенщайн изяде баща си. И голямата грешка е, че винаги говорим за ДС като цяло, като някаква организация, която стои зад всичко това, което ни се случва. А това са всъщност някакви отделни служители, работили там, имали своите качества и били на някакви по-специални постове. **И след това тези идеалисти комунисти от най-тежкия репресивен инструмент на комунистическата държава се превърнаха в едни комунисти капиталисти, които имат силни допирни точки с престъпния свят и лидерите му. Но в един момент всичко се превръща просто в бизнес, а Държавна сигурност е само едно име от миналото.**“⁴²

Според журналиста Йово Николов теорията, че престъпният свят у нас е креатура на службите, е конспиративна, но връзката между тях и организираната престъпност е безспорна. „Тя е доказана през годините с това, че **когато някой напусне службите, той отива да работи в някоя престъпна структура.** Един от висшите шефове на СДВР е в момента началник на охраната на „Асет банк“, за която се казва, че е на Маджо. Двама от бившите шефове на НСБОП – единият

от които бе главен секретар, също са в подобна структура около Маджо. Един от шефовете на икономическото направление в НСС сега е служител на Алексей Петров (б.а. съучредител на застрахователните дружества „Аполо и Болкан“ и „Спартак“, дългогодишен сътрудник на контраразузнаването и ДАНС. През 2010 г. е задържан и обвинен за лидер на престъпната група „Октопод“, занимавала се с рекет и изнудване. Четири години по-късно прокуратурата не успява да събере необходимите доказателства, така че да бъдат повдигнати обвинения и делото да влезе в съда). Един от бившите заместник-директори на НСС в момента работи за един оръжеен търговец със съмнителна дейност.“⁴³

„Преди, твърди журналистът Слави Ангелов, обвързаността с криминалния контингент беше на ниво заместник директор на ГДБОП, на ниво главен секретар на МВР, а защо не и на ниво вътрешен министър? **В България имаше страшно много случаи, когато шефове на служби бяха обвързани с тези групировки.** И големият проблем е, че тези хора не само не бяха осъдени, но и нищо не стана ясно пред обществото. И много от тези корумпирани служители в следващите години станаха експерти по сигурността и консултанти в различни институции. И те все още дават интервюта по телевизиите. **Това са изключително корумпирани хора, които, заради безсилието на правосъдната ни система, единствено бяха отстранени от МВР, но не и съдени. Това е изключително вредно за нашето общество, тъй като липсата на възмездие води до силно обезверяване.** Това е една от причините самите служби да бъдат тотално блокирани в момента и ситуацията в МВР да е много зле. Няма нови кадри, няма приемственост, назначават се на ключови постове хора, които са глупави, за да бъдат послушни и да не създават проблеми. Те пък се заобикалят с още по-глупави от тях и всичко това води до рязък спад в капацитета на МВР.“⁴⁴

5. Влияние на мутренския лайфстайл върху младите българи

През 90-те години на 20. век се ражда и понятието „мутра“, обединяващо в себе си не само яките момчета от борческите бригади, но и всички, забогатяващи по незаконен начин индивиди. Закономерно животът им, както и този на т.нар. „добре облечени бизнесмени“, стана мечта за много от младите хора, които слушаха легендите за „подвизите“ на новите герои в битки и заведение. Мутрите шестваха по улиците с мерцедеси,

⁴¹ Интервю със Слави Ангелов.

⁴² Пак там.

⁴³ Интервю с Йово Николов.

⁴⁴ Интервю със Слави Ангелов.

беемвета и бронирани джипове.

Според Норберт Болц **карането на кола** не е просто придвижване, а **себепоказване във всекидневие** – **автомобилът прави човека**. „Бясното автопрепускане има ефект на наркотик [...] автомобилът сякаш остава едно от последните убежища на мъжествеността. Със скорост 220 по автомагистралата човек влиза в контакт с архаични пластове. Джереми Бентам го нарича дълбинна игра: една игра, която отприщва най-дълбинни страсти.“⁴⁵ „Автомобилният Аз, казва още Болц, открива автономията си в шеметните турове за кеф. [...] Всъщност автомобилът транспортира друго: забава, наслада, опиянение.“ Именно това примитивно себепоказване, отключващо дълбинните човешки страсти, е характерно за т.нар. „мутри“ с техните луксозни коли.

На фона на всеобщото обедняване на нацията **мутренският лайфстайл се превърна в мечта**. Първоначално дрескодът на яките момчета, тръгнали от залите по борба и шанги в провинцията, е анцуг и дебел златен ланец. Постепенно тези на върха се опитват да се рафинират и обличат костюми. Легенди например се носят за десетките костюми на „Армани“ на Георги Илиев (ВИС-2), а също и за традиционните му неколкодневни оргии с манекенки и носителки на титлата „Мис“. Неговият живот според слуховете сякаш минава от алкохолно-кокаинови партита по заведенията, през купони на голямата му яхта и екзотични пътешествия до страни като Дубай, Пукет, Доминикана, Банкок, Патая и др.

Животът и убийствата на двамата братя Илиеви – Васил и Георги, отдавна е станал нещо като митология на новото време. Редица журналисти издават книги за двамата лидери на ВИС, които се радват на голямо читателско внимание. Показателно е, че всяко припомняне за тях в българските медии събира хиляден интерес. Например обзорната статия „Как умря императорът на ВИС Васил Илиев“, публикувана на 28 април 2017 г. във в. „24 часа“, стр. 17–19, успя за една седмица да събере 72 696 влизания в онлайн изданието на вестника. Както отбелязва в коментара си Кирил Борисов, публикуван на 30.04.2017 г. в онлайн изданието на „24 часа“ – „Васил Илиев тушира Петя Дубарова на тепиха във фейсбук“. В статията се отбелязва, че на 25 април е рождената дата на самоубилата се поетеса. На същата дата преди 22 години пък е разстрелян основателят на борческата групировка ВИС. „Непредставителна извадка от статуси, харесвания и споделяния на няколко стени във фейсбук показва, че Васил Илиев печели с огромна раз-

лика пред бургаската поетеса“⁴⁶, се казва още в коментара.

„Лъскавият живот на мутрите, който младите хора наблюдават, ги провокира да **искат същите неща, с които да се снабдят по същия лесен начин, без да учат и да работят по честен начин**. В Италия например има практика полицаите да карат скъпи автомобили, защото, когато конфискуват мазератито на някой престъпник, го дават на полицията. Прави се, за да видят младите хора, че не само бандидите карат такива скъпи автомобили. Не можеш да съдиш хората, че искат да се обличат по определен начин и да живеят по определен начин. Но например модата на чалга заведенията вече отминава, те са все по-малко.“⁴⁷

„Най-фрапиращият пример за показност, за който се сещам, разказва Йово Николов, е Румен Гайтански-Вълка (б.а. собственикът на фирма „Волф“, която извозваше софийския боклук). Той си беше поръчал „Бугати – Вейрон“ (Bugatti Veuron), от които мисля, че имаше много малко бройки в света. Когато отишъл да си го вземе, разбрал, че рапърът Снууп Дог е купил неговата кола. Та Вълка се ядосал и отишъл в „Мерцедес“ и си купил някакъв поръчков модел „Мерцедес – Макларън“, докато му дойде „Бугати“-то“.

Както пише Болц, **„луксозните марки от край време функционират като тотем**. Единственото важно е прочутото име, което дори можем да дефинираме като отделна, семантична маркова стока. Класически примери, познати всекиму, са „Ролекс“, „Мерцедес“, „Армани“⁴⁸. Същият автор цитира и дефиницията на вестник *Файнанишъл Таймс*, която е следната: **„Луксозна марка е онази, за която се смята, че придава магичен статус на своите притежатели**. Сега на пазара луксозните марки, независимо какъв е техният произход, се промотират изключително много. **Техните ценности са тотемни: името е всичко**“⁴⁹.

В този смисъл мога да твърдя, че стремежът на т.нар. „мутри“ и добре облечени бизнесмени към луксозни марки коли, дрехи, бижута, часовници показва тяхното желание да се идентифицират с притежателите на същите белези на луксозен живот по света. Но това не е нищо повече от **демонстрация на някакъв вид тотем**, кои-

⁴⁵ Болц, Норберт. Консумистически манифест. София: КХ, 2004, с. 92.

⁴⁶ <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/6198027>, [посетен на 04.05.2017 г.]

⁴⁷ Интервю с Йово Николов.

⁴⁸ Болц, Норберт. Цит. съч., с. 103.

⁴⁹ Болц, Норберт. Цит. по: „A luxury brand is...“: Financial Times, 20/21 ноември 1993.

то в края на краищата са характерни за индивидите в примитивните общности. Както е известно, тотемите са почитани и издигани в култ в раннородовото общество.

„За младите мутренският живот бе просто един успешен модел. Те сега изграждат ценностната си система и семействата им трудно ги ориентират в ситуацията. Те наблюдават и виждат, че този, който съблюдава реда, е балък и глупак, а успелите хора са тези с арогантното поведение. Дали „успелият“ ще кара беемве или мерседес – това е просто част от етикета.“⁵⁰

6. Фолкпевиците

Най-популярният музикален стил в България е попфолкът. Това може ясно да се види в статистиката „Състояние на обществото III“ (Alpha Research Ltd., декември 2007), според която 49,5% от младежите на възраст 18–30 години заявяват, че попфолкът е един от любимите им стилове.⁵¹

След като бива оттеглен наложеният от комунистическата власт модел на добро поведение, след 1989 на повърхността излизат характерни вкусове и влечения на голяма част от българите.

Първоначално в България на почит са сръбските звезди като Лепа Брена, Весна Змиянац и др. Точно през деветдесетте години на 20. век у нас започва разцветът на българските им последователи. Принос към утвърждаването на нашенския поп фолк или т.нар. „чалга“ имат тъкмо мутренските командири и нови бизнесмени, които откриват множество заведения, където се изпълнява този тип музика. Глория, Малина, Камелия, Емилия, Анелия, ДесиСлава, Преслава, Галена, Мария и прочие гласовити красавици стават новите фолкпринцеси, които всички искат да слушат. Жълтите медии жадно следят личния им живот, пластичните им операции, тоалетите и прическите им, а също и драматичните отношения между някои от певиците. Често те се отнасят до връзките им с един и същ известен мъж или пък с това коя ще закрие концерта на „Пайнер“ – фабриката за попфолк звезди, стартирала в Димитровград.

Безспорно най-популярната и най-скандална попфолк звезда у нас е **Васил Боянов-Азис**. Певецът дълги години скандализира публиката, появявайки се на сцената с грим, изсветлена коса, вградени кичури и женски дрехи. Един от основните прийоми на неговото „рекламно“ поведение е да провокира аудиторията с непрекъсна-

ти намеци за своята хомо или бисексуална ориентация. Азис дори прави сеирджийска сватба с мъжа, с когото известно време делеше постеля – т.нар. Ники Китаеца. През октомври 2004 г., за да рекламира своята песен „Как боли“, Азис поставя билборд, на който е с разголени задни части, в центъра на София, срещу паметника на Васил Левски. След бурни протести на Нона Йотова, група „Хиподил“ и други публични личности скандалният плакат бе свален по заповед на тогавашния главен секретар на МВР – Бойко Борисов.

Независимо от противоречивия си имидж Азис е най-популярната извън България звезда от българския попфолк небосклон. В началото на 2012 г. руският национален канал NTV засне филма „Краля на попфолка Азис“. В края на 2015 г. изпълнителят пусна най-големия си хит – „Хабиби“, който регистрира „16 победи в класацията „България Топ 50“, както и 8 участия в международния World Wide Top 100 Music Chart“⁵².

Песента „Хабиби“ влезе в класацията на престижното списание „Ню Йорк Таймс“, озаглавена „25-те песни, които ни казват накъде отива музиката“. Така Азис се нареди сред имена като Риана, Джъстин Бийбър, Фарел Уилямс, Дейвид Бауи и Лайънъл Ричи, макар че заема последното, 25-о място в класацията. От „Ню Йорк Таймс“ вземат двучасово интервю от певеца и не пропускат да напишат, че „Хабиби“ има над 20 милиона гледания в интернет за няколко месеца. Списанието разказва, че Азис е ром, че не е имал леко детство, споменава също и за мечтите му и постиженията му. В „Ню Йорк Таймс“ представят и факта, че през 2015 г. Азис е бил най-търсената българска знаменитост в „Гугъл“⁵³.

Какво последва от фрапантния публичен образ на попфолк звездите като Азис, Глория, Малина, Камелия, Емилия, Анелия, ДесиСлава, Преслава, Галена и пр. знаменитости?

Резултатът е, че за много от младите момичета техните изяви в медиите се превърнаха в поведенчески модел. Порасналите и не толкова госпозици поискаха да заприличат на т.нар. „чалга звезди“, да имат техните обувки от по няколко хиляди лева, да притежават техните маркови дрехи и да разполагат със скъпи нови коли като тях.

Външният вид на фолк изпълнителките също става еталон за подражание. Днес гимназистките искат силикон в гърдите и устните, а някои роди-

⁵⁰ Интервю със Слави Ангелов.

⁵¹ Димитрова, Вероника. Нови култури на музикалния обмен. Новите млади и новите медии. София: Институт „Отворено общество“, 2009, с. 87.

⁵² <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B7%D0%B8%D1%81>. [посетен на 20 март, 2017 г.]

⁵³ <https://vesti.bg/lyubopitno/shoubiznes/niu-iork-tajms-vkara-azis-v-prestizhna-klasaciia-za-muzika-6051213>. [посетен на 20 март 2017 г.]

тели дори се съгласяват да подарят „нов бюст“ за абитуриентския бал на дъщерите си. Неслучайно на бала си дванадесетокласничките в последните 30 години приличат повече на чалга изпълнителки или жени със съмнителна професия, отколкото на момичета, току-що завършили училище.

Това, което може би много от тях не знаят, е, че повечето от попфолк певиците дълго време са упражнявали най-древната професия, както разкрива Георги Стоев в книгата си „BG Кръстника 3“. ВИП персони, твърди убитият представител на ъндърграунда, са си поръчвали чалгаджийки за секс, избирайки ги чрез тв каналите за фолк музика.

7. Миските и плеймейтките

Друга мечта на момичетата в нестихващия период на икономическа криза е да станат „Мис“ или поне да влязат в каталога на някоя модна агенция. И ВИС, и СИК имаха такива. **Утвърди се убеждението, че след като станеш модел, трамплинът до по-разкошния живот става полесен.** Освен че се явяват по ревюта, манекенките неспирно обикалят хитовите заведения с цел да хванат някой богат спонсор или в по-лошия случай някоя обикновена мутра. Предполага се, че новото им гадже ще ги оборудва със скъпа кола, ще им осигури жилище, както и издръжка, с която да задоволяват потребностите си от пазаруване на скъпи дрехи, обувки и пр. Вариант за сдобиване със спонсор стана и да участваш в еротичните фотосесии на сп. „Плейбой“, а след това в конкурса на същото издание – „Плеймейт“.

Назидателни имена в държавата ни стават т.нар. Руса и Черна Златка, втората – известна и с това, че не знае европейските столици. Друга оборотна звезда е „Мис Плеймейт 2006“ – Николета Лозанова. Тонове мастило се изсипват по страниците на вестници като „Уикенд“ на тема как Лозанова и фолкпевицата Алисия си разменят мъжете – двамата футболисти – Валери Божинов и Ники Михайлов. Известно време Николета Лозанова дори правеше телевизионна кариера, водейки предаването „Папараци“ по bTV.

Публична тайна е, че когато влезеш в спиралата на модните агенции, конкурсите за красота или „Мис Плеймейт“, пътят към платеното компанияство е осигурен. Известно е също така и че т.нар. „букове“ на някои агенции за манекени практически са каталози за подбор на момичета за удоволствия. Колкото по-известна е красавицата в публичното пространство, толкова по-висока е тарифата ѝ. Затова и много от т.нар. „моделки“ напират да участват в риалити формати, за да си вдигнат рейтинга и съответно цената.

Посочените Златки, както и Николета Лоза-

нова могат да бъдат причислени към категорията на т.нар. **квазери**. Иначе казано **псевдозвезди**.

Както пише Любомир Стойков, „нормалният генезис на популярността на една личност предполага нейната пълноценна реализация и сублимация, изразяваща се в някакво необикновено постижение в културата и науката, спорта и поп музиката, военното изкуство и бизнеса и т.н. Това означава постигането на рекорд, на изключителен успех благодарение на талант, мъдрост, способност, воля и стремеж за постигането на значима цел“⁵⁴.

Стойков цитира Джеймс Монако, който категоризира публичните личности в три типа – *герой*, т.е. действително известен човек, който е направил нещо съществено; *звезда* – актьори и политици, които се стремят да формират активни персонажи в очите на публиката и електората, и **най-ниската категория знаменитости – квазерите**.

„Българските квазери или псевдозвездните типажки в публичното пространство най-често са из областта на шоубизнеса, телевизионните водещи, неофолка и чалгата и в по-ограничено представителство в попмузиката, политиката, бизнеса и др. За тях е оправдана максимата, че „са известни с това, че са известни.“⁵⁵

За съжаление, добилите медийна популярност квазери, като Златките, по-голямата част от фолкзвездите ни, манекенките, моделите, плеймейтките, победителките в конкурсите за красота, както и участничките в риалити форматите стават мечтан модел на поведение за много от младите момичета в България.

Заклучение

След 10 ноември 1989 г. до 2001 г. в България се сменят 9 правителства, 2 от които служебни. Създаването на капиталистическата класа у нас сред представителите на висшата партийна номенклатура и службите за сигурност дава основание на обществото да обяви Андрей Луканов (първия премиер след 1989 г.) за **„кръстник на червената мафия“**. В страната ни се извършва успешна трансформация на комунистическия номенклатурен елит в бизнес елит.

Управлението на проф.Любен Беров ще се запомни със създаването на икономическите групировки – ВИС и СИК, които като силови структури завладяват застрахователната дейност. Много от ръководителите на групировките поискват да имат и политическа власт, което става, като си купуват политици и партии или след като сами се включат в политиката. **Една от основните цели**

⁵⁴ Стойков, Любомир. Култура и медии. София: Алма комуникация, 2010, с. 128–129.

⁵⁵ Стойков, Любомир. Цит. съч., с. 129.

на посочените формирования е да мачкат средната класа в България, а както е известно, демокрация се постига само при наличието на обширна средна класа.

Криворазбраният начин, по който тръгва да се развива пазарното стопанство у нас – приватизация под масата, криминален бизнес, сдобиване с държавни поръчки не по каналния ред, уреждане с пари по еврофондовете, определено е белег за наличието на аморален фамилизъм, стигнал до днешния му вариант на корупция и клиентелизъм.

Голяма част от новите политици, след 10 ноември 1989 г. постепенно се превръщат в бизнесмени. Типична черта на българските политици става партийното номадство. А социалните дейци, които не са оправдали доверието на избирателите и са проявили недоброръководност си спечелват лоша обществена репутация и нисък социален престиж.

Т.нар. **мутри** стават един от основните символи на българския преход. Лъскавият им живот, който младите хора у нас наблюдават, ги провокира да искат същите неща, постигнати по същия лесен начин, а не като учат и работят.

Разцветът на попфолк музиката през първите 10 години след промените превърна **фолкпевиците** в мечтан поведенчески модел за младите момичета. Те започват да искат да бъдат и като другите нови героини на прехода – носителките на титли „**Мис**“ или „**Плеймейт**“, **манекенките**, **моделите**.

Литература

1. Болц, Норберт. Консумистически манифест. София: КХ, 2004.
2. Велев, Григор. Национализъмът. Б. м., Знание, 2005.
3. Димитрова, Вероника. Нови култури на музикалния обмен. Новите млади и новите медии. София: Институт „Отворено общество“, 2009.
4. Интервю с Елизабет Дафинова, журналист

от в. Банкеръ, взето от авторката през 2017 г.

5. Интервю със Слави Ангелов, гл. редактор на в. „168 часа“, взето от авторката през 2017 г.

6. Интервю с Йово Николов, редактор във в. „Капитал“, взето от авторката през 2017 г.

7. Лилов, Григор. Тайните на големите играчи. Книга първа. София, 2006.

8. Панов, Тодор. Психология на българския народ. В.Търново: УИ „Св.Св.Кирил и Методий“, 1992.

9. Стоев, Георги. ВГ кръстника (истинската история на Маджо). София: Ню медиа груп, 2007.

10. Стойков, Любомир. Култура и медии. София: Алма комуникация, 2010.

11. Таслакова, Румяна. Две десетилетия преход. България през погледа на германски дипломати. София: Изток-Запад, 2009.

12. Тадарькова, Светослава. Кръстника и силните. София: Труд, 2001.

13. Фотев, Георги. Сфери на ценностите. София: НБУ, 2012.

14. Фотев, Георги. Европейските ценности в днешното българско общество. София: УИ „Св.Климент Охридски“, 2009.

15. Чолакова, Надя. Живей бързо 4. София: Enthusiast, 2014.

16. Чолакова, Надя. Живей бързо 2. Обезглавената империя. София: Millenium, 2007.

17. Чолакова, Надя. Живей бързо 3. Време за разстрели. София: Enthusiast, 2014.

18. http://pan.bg/view_article-59-19649-BGA-Balkan-%E2%80%93-podarena-na-srednoshtno-zasedanie.html [посетен на 15.07.2016 г.].

19. http://www.standartnews.com/archive/2006/04/10/society/s4761_6.htm [посетен на 15.07.2016 г.]

20. <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/6198027> [посетен на 04.05.2017 г.].

21. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B7%D0%B8%D1%81> [посетен на 20 март, 2017 г.].

22. <https://vesti.bg/lyubopitno/shoubiznes/niu-iork-tajms-vkara-azis-v-prestizhna-klasaciia-zamuzika-6051213> [посетен на 20 март 2017 г.].

ДЕЦАТА И МЛАДЕЖИТЕ – АКТИВНИ УЧАСТНИЦИ В ДИГИТАЛНАТА РЕАЛНОСТ

*Велина Белева-Влахова**

Резюме: 21 век е. Ерата на технологиите и интернет.

Вече няма граници, няма държави, няма правила на поведение. Все повече хора са част от информационно зависимо общество и все по-трудно си представят живота днес без компютър, без информационни технологии, без смартфон и без интернет и социални мрежи.

Световната мрежа интернет е глобална система от свързани компютърни мрежи, която служи за отдалечен достъп до голямо разнообразие от информационни ресурси и услуги. Анализите сочат, че към месец декември на 2017 г. в нея има над 3,8 милиарда потребители, които всяка секунда правят по 2,3 милиарда търсения. Google е индексирала 1,3 милиарда уебсайта. Facebook има два милиарда активни потребители, като всеки един от тях има средно 130 приятели и всяко влизане в сайта му отнема средно по 23 минути. По данни на Националния статистически институт за 2017 г. цели 67,3% от българските домакинства имат широколентов достъп до интернет, като 98% от тях използват Google.BG за търсене на информация в световното интернет пространството. Според Европол в началото на годината населението на Земята е 7,7 милиарда души, а интернет ползват 4,2 милиарда. 3,4 милиарда са активни потребители в социалните мрежи. В Европа 77% от гражданите и 75% от децата участват в онлайн дейности. По доклад на УНИЦЕФ от 2017 г. „Децата в дигиталния свят“ младите хора (на възраст 15–24 години) са най-свързаната възрастова група в световен мащаб, 71% от тях са онлайн, в сравнение с 48% от общото население, един на всеки трима интернет потребители в света е дете или подрастващ под 18-годишна възраст. В доклада също е отразено, че все повече доказателства сочат, че децата имат достъп до интернет от все по-ранна възраст, като в някои държави е вероятно децата на възраст под 15 години да използват интернет колкото възрастните над 25 години.

Това е истинска информационна революция, водеща до нов вид социално развитие и общуване, чието значение е трудно да осъзнае докрай.

Детството вече се променило изключително много с появяването на социалните мрежи. Няма никакво съмнение, че те бързо променят начина, по който децата и тийнейджърите комуникират. Никога преди младите хора не са имали достъп до

толкова много информация и до толкова различен набор от дейности на едно място. Може да се каже дори, че те „живеят“ в интернет. Те са граждани на две паралелни реалности – реалния и виртуалния живот. Но независимо дали говорим за деца или тийнейджъри, интернет е важна част от техния живот, а като такава много от представите им за света и живота могат да се оформят именно там. В интернет те общуват, споделят информация, запознават се с нови хора, градят социален имидж. От друга страна, това, което се случва в интернет, се отразява на живота им и преживяванията онлайн и могат да имат огромен ефект върху житейското им развитие.

Има ли социалните мрежи възрастови ограничения?

Да имат, но спазването им е голямо предизвикателство. Във Facebook, Instagram, Snapchat и Twitter трябва да си над 13-годишен, за да можеш да си направиш акаунт. Някои страни имат строги правила. Минималната възраст за акаунт в Google в Южна Корея е 14 г., а в Холандия – 16 г. Повечето сайтове питат новорегистриращите се за датата на раждането им, което прави възрастовото ограничение много лесно преодолимо. От една страна, младите хора са по-склонни към нови контакти, към нови запознанства, по-доверчиви са, а често не са запознати с рисковете, които интернет крие, или с това как да гарантират своята безопасност онлайн и могат да станат лесна жертва, а от друга страна, различни изследователи и психолози сериозно обръщат внимание върху самото поведение на децата и младите хора и тяхното интелектуално и емоционално развитие. През януари 2018 г. е проведена експертна среща на тема „Виртуалният свят и влиянието му върху децата“, организирана от Българската педиатрична асоциация, Фондация „Приложни изследвания и комуникации“ и Асоциация „Родители“, с участие на специалисти от различни области – педиатри, клинични и училищни психолози, медицински специалисти, експерти по онлайн безопасността на децата, представители на Световната здравна организация (СЗО), Националния център по обществено здраве и анализи, Българската асоциация на професионалисти по здравни грижи, УНИЦЕФ България, сп. „Практическа педиатрия“, Института за прогресивно об-

разование, Сдружението деца и юноши и др. Целта на срещата е да се обсъдят теми и да се подготвят становища доколко навлизането на децата във все по-ранна възраст в света на дигиталните технологии има евентуални последици върху тяхното здраве. Засягат се основно и въпроси, свързани с разграничението между разстройство и норма и въздействието на дигиталната среда. Според някои психолози интернет зависимостта е психично заболяване, което има пагубен ефект върху пълноценността на човешкия живот. В преобладаващия брой случаи нарушаването на нормалния ритъм на живот поради прекомерна употреба на интернет е компенсаторно поведение, което е сигнал за наличие на емоционално-психологически проблем, който трябва да се диагностицира и лекува. Във връзка с това се отбелязва, че трябва да се обърща внимание не само на това колко време прекарва даден потребител в интернет, но и на това какви са по същност онлайн дейностите, с които той е ангажиран. Важен е начинът, по който потребителят структурира времето си, както и начинът, по който управлява желанието си. „Интернет зависимостта е съвременен проблем, който засяга преди всичко младите хора. Трудно е да си представим живота днес без компютъра, без информационните технологии, без социалните мрежи, но заедно с огромните преимущества се сдобихме и с много проблеми. Днес всичко се случва в интернет пространството – запознаваме се в интернет, поддържаме любовни и социални връзки в интернет, пазаруваме, провеждаме терапии, дори нашите деца играят в интернет. Всичко това може да бъде опасно за здравето на децата и дори да се стигне до развиване на зависимост.“ Няма научни доказателства, че дигиталните устройства или интернет сами по себе си водят до поведенческо разстройство, но според резултати от изследване на Лондонското кралско общество зависимостта от социалните мрежи е по-силна от тази към цигарите и алкохола. Хората се привързват към екраните на смартфона си като наркомани. Авторите на изследването стигат до извода, че социалните мрежи са „революционен инструмент“, но през по-голямата част от времето потребителите четат това, което не им носи полза, и изобщо не им е нужно. Те прекарват в интернет прекалено много време, вместо това да живеят реално. Френски философ и публицист, създател на термина „медиаология“, смята, че човечеството преживява своята трета информационна революция, която е свързана с интернет – глобален поток от онлайн информация, социални мрежи и нечуван виртуален контрол над умовете. Маркус Габриел, роден

през 1980 г. и принадлежащ на младото поколение европейски мислители, който в САЩ е определен за най-добрият германски философ, пък не се застъпва за забрана на интернет като такъв, а за събуждане на умовете, за да не бъркат хората виртуалния свят с реалния. Той изказва остра критика за социалните мрежи в интернет. Според него главната опасност за човешкия мозък е т.нар. „виртуална реалност“: социалните мрежи създават лъжлива, илюзорна представа за света. Габриел нарича социалните мрежи „най-големите врагове на човечеството“. Според философа има изход от интернет капана, но за целта европейците трябва да си припомнят интелектуалното минало, да изработят нов подход, да се „събудят“. С други думи – да престанат да бъдат „цифрови роби“.

България също е част от глобалния процес на повишаващата се дигитална зависимост и тенденцията на нарастване, усложняване и все по-трудно предсказване на заплахите в киберпространството особено с фокус към децата и младежите.

През месец октомври 2018 г. в София участвах в конференция на тема „Технологии и единен цифров пазар: възможности и предизвикателства“, със специален гост-лектор българският еврокомисар по цифрова икономика и общество г-жа Мария Габриел. На нея беше представено мястото на България в цифровата и дигиталната среда. На този форум, Национален център за безопасен интернет (Фондация „Приложни изследвания и комуникация и Асоциация „Родители“) safenet.bg поставиха акцент, че социалните мрежи са се превърнали в норма дори за най-малките и представиха графични данни от анализ на потребителите, съответно за 2010 и 2016 г., съдържащи следната статистика:

Участници в социалните мрежи:

На възраст **9–11 г.**

За 2010 г. – 32,50%

За 2016 г. – 73%

На възраст **12–14 г.**

За 2010 г. – 59,40%

За 2016 г. – 98,10%

На възраст **15–17 г.**

За 2010 г. – 70,10%

За 2016 г. – 98,10%

Всички – **общо**

За 2010 г. – 53,90%

За 2016 г. – 86,60%

Обърна се специално внимание върху сериозното нарастване на потребителите с профили в социалните мрежи за период от шест години.

Представиха се и данни от сигналите на горещата линия за борба с незаконно и вредно съдържание и поведение в интернет, наброяващи

4404 сигнала и разпределени по-общо по следния начин:

- Детска порнография – 4096
- Детска еротика/нудизъм – 4
- Подмамване на дете – 5
- Наркотици – 2
- Расизъм и ксенофобия – 1
- Подбуждане към насилие – 18

От тях 3878 са предадени на ГДБОП, 254 са препратени към други INHOPE горещи линии, 6 са препратени към други компетентни институции, за 5 е поискано сваляне на съдържанието.

На консултантска линия за онлайн безопасност (helpline@online.bg – 124 123) за 2017 г. са проведени 340 консултации, като най-голям брой се отчитат случаи на онлайн тормоз – 31 случая, себенараняване – 21, злоупотреба със самоличност – 14 случая. Данни от проведено запитване сред 1000 деца, от които 511 момчета и 489 момичета, относно получаване на някакво съобщение (текст/снимки/видео/) със сексуално съдържание, 85% от всички дават отрицателен отговор, едва 10,5 процента дават положителен отговор, а 4,5% предпочитат да не отговарят. Сред анкетиранияте деца 277 са на възраст 12–14 г. и от тях 10,5% дават положителен отговор и 323 са на възраст 14–16 г. от тях 21,1% са с положителен отговор. Това показва, че с нарастването на възрастта логично зачестяват и случаите със сексуално съдържание.

В проучване през 2018 г. над 30% от изобращенията на детска сексуална експлоатация са произведени от самите деца и подрастващи.

„Децата между 8 и 14 години са най-заstraшената група потребители в интернет пространството поради крехката си възраст и липса на житейски опит. Най-често случаите с кибертормоз са свързани с деца, живеещи в проблемна семейна среда или в семейство, в което има липса на контрол и заинтересованост за това какво се случва с децата, докато са пред компютъра. Фактът, че детето е в съседната стая, вече не е достатъчен, за да сме спокойни, че всичко е наред, ако в стаята има компютър. Статистиката сочи, че поне 1% от населението е съставено от педофили или хора, които имат сексуален интерес към деца. Това за България означава над 50 000 човека, от които трябва да пазим децата си“, заяви на форума комисар Явор Колев, изпълняващ към онзи момент началник на отдел „Трансгра-

нична организирана престъпност“ към ГДБОП.

От описаното дотук се идентифицират най-общо следни проблеми с дигиталното поколение:

- Недостатъчна осведоменост за опасностите в интернет
- Съзнателно поемане на рисковете
- Ранна сексуализация и ранно започване на сексуален живот. Растат в сексуално откровена култура (Ан Колийър, съдиректор на ConnectSafely.org)
- Рисково поведение онлайн
- Тормоз и насилие в мрежата, водещи до трайни психологически последици в реалния живот. Поради липсата на времеви и пространствени граници 24 часа непрекъснат тормоз
- Неконтролирано привличане на неопределен брой преки участници и свидетели
- Сексуално провокативното се приема за норма (8–10% от непълнолетните публикуват свои полуголи или голи снимки и видеа)
- Производство и разпространение на детска порнография, лесен начин за печалба.

Част от скритите заплахи в мрежата представляват:

- Възможност за въвличане в проституция или трафик
- Злоупотреба с личността и личните данни
- Загуба на реална представа за собствената си личност и чужди самоличности, скрити зад различни измислени профили
- Въвличане като неволни участници или свидетели и много други.

В заключение считам за необходимо да бъде изготвена единна методология с ясни ангажименти и активно участие на ученици и студенти, професионалисти, работещи с деца и младежи, общопрактикуващи лекари, училищни психолози, директори, родители, представители на ЦКБППМН и МКБППМН и представители на неправителствения сектор.

Литература

1. Михайлова, К. Телевизията за деца. София, 2011.
2. Ангова, С. Онлайн медии. С., 2015.
3. Safenet.com
4. Actualno.com
5. Състояние на децата по света през 2017 г. Децата в дигиталния свят – УНИЦЕФ.

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ЕКСПОРТЕН КОНТРОЛ НА ПРОДУКТИ, СВЪРЗАНИ С ОТБРАНАТА

Елена Бакова*

Резюме: Светът е изправен пред необходимостта да се намерят ефективни подходи за осъществяване на експортен контрол на продукти, свързани с отбраната, и за въздействие върху факторите, които влияят дестабилизиращо. Предприетите са много действия от международни, национални и неправителствени организации по отношение на контрола над продукти, свързани с отбраната, през последните двадесет и пет години, но въпреки това остават многобройни предизвикателства и пречки за контрола върху оръжията. Необходими са изчерпателни и съвместими процедури, закони и разпоредби за всички държави, за да се борят ефективно с незаконната търговия на оръжия.

Ключови думи: продукти, свързани с отбраната, търговия, износ.

Търговията с продукти, свързани с отбраната (ПСО)¹, е сред най-строго наблюдаваните и контролирани дейности на международно и национално ниво и е важен компонент за националната сигурност на отделните страни.

Основните цели на експортния контрол при търговия с ПСО в международен план са: спазването на международните задължения, включително санкции и ограничения, наложени от Съвета за сигурност на Организацията на обединените нации (ООН), Европейския съюз (ЕС) и Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ); зачитането на международното хуманитарно право и правата на човека; поддържането на международния и регионалния мир, сигурност и стабилност чрез предотвратяване на дестабилизиращи натрупвания на оръжия; предотвратяването, придобиването и използването на конвенционални оръжия и оръжия за масово унищожение от терористични и криминални групи; борбата с незаконното разпространение и търговия с конвенционални оръжия.

Търговията с ПСО е необходима за осигуря-

ване на потребностите на въоръжените сили и силите за опазване на реда на държавите, за да са в състояние да защитават живота и правата на своите граждани, териториалната цялост на страните си и вътрешния ред. Увеличаването на военните способности на държавите до техния максимум не е гаранция за изпълнение на горепосочените цели. ПСО, които спомагат за увеличаване на военната мощ на държави и организации, трябва да бъдат обект на засилен контрол. Като резултат са оформени редица формални и неформални средства за контрол на този вид търговия и разпространението на ПСО като цяло. От една страна, държавите си налагат самоограничения, а от друга, договарят мерки за ограничения спрямо трети страни. Съществува значителен брой международни договорености в областта на контрола на търговията и разпространението на ПСО. Някои договори създават система за мониторинг и обмен на информация, които способстват за ефективното им прилагане.

При липса на достатъчно адекватна нормативна основа подписването на международни договори се замества от сключване на споразумения за рестрикции спрямо определени държави или организации или за общо поведение по отношение контрола на търговията с ПСО. Пример за споразумение, което установява принципи на поведение е Кодексът на поведение по отношение на износа на оръжие на Европейския съюз (покъсно е заменен и доразвит от Общата позиция 2008/944/ОВППС на Съвета от 08.12.2008 г., която разписва режима на контрол върху оръжейния износ). Неговото приемане се свързва с процеса на преструктуриране на отбранителната промишленост на европейските страни и нейната транснационализация, както и с изработването на общ европейски подход към контрола на търговията с ПСО след края на Студената война.² Въздържаш фактор за нормативното установяване на общ международен режим и задължителни правила за контрол на търговията с ПСО е фактът, че повечето държави – поради политически, военни и икономически причини, не са склонни да делегират права в тази област на международните орга-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, email: elena.bakova@yahoo.com

¹ „Продукт, свързан с отбраната“ (ПСО) е продукт, включен в Общия списък на оръжията на Европейския съюз. Терминът „продукт, свързан с отбраната“ включва въоръжение, бойна техника, боеприпаси, части, възли, апаратура и екипировка, а в по-широк смисъл и технологии и оборудване за производство, дейности по ремонт и модернизация. ПСО е по-широк термин от оръжие и го включва в себе си.

² The European Union Code of Conduct on Arms Exports, Improving the Annual Report, SIPRI Policy Paper No. 8 Sibylle Bauer and Mark Bromley, SIPRI, 2004, p.10.

низации.³ Поради тази причина повечето международни правила не са задължителни и се изпълняват на добра воля.

Освен международните организации и режими основна роля имат националните усилия за контрол на оръжията, които са на първа линия при защитата и предотвратяването на безконтролното разпространение на конвенционално оръжие. Необходима е силна национална система за контрол на трансферите на оръжия, тъй като при липса на такава система оръжията могат лесно да попаднат на черния пазар. Въпреки необходимостта от хармонизирането на националните закони и подзаконови актове системите за национален контрол на отделните държави са различни. Някои държави имат надеждни системи за контрол на оръжията и напълно отговарят на международно приетите стандарти, а други са лишени дори от елементарни мерки за контрол.

В повечето държави са въведени нормативни актове, които очертават правните отговорности на длъжностни лица и представители на тяхната територия, които са ангажирани с търговията с продукти, свързани с отбраната, но също така има и много държави, които не покриват всички важни аспекти на контрола върху оръжията. Освен това много правителства имат относително слаб контрол върху оръжията, което се дължи на многобройни пропуски и вратички в закони или подзаконови актове, позволяващи оръжейните посредници, търговци или корумпирани служители да ги заобикалят и да осъществяват незаконна търговия с оръжие.

Процедурите по лицензиране на внос, износ, реекспорт, трансфер, транзит, превоз, преминаване и транспортиране на оръжия се изпълняват въз основа на закон, така че да се разреши преминаването на оръжията за, от или през територията на дадена страна. Също така, за да се държат отговорни пред закона за действията си, са регистрирани всички оръжейни производители, износители, вносители, транспортъори и брокери. Както вече бе споменато, законодателството и процедурите за лицензиране в отделните страни са различни. Някои страни, като САЩ, Великобритания, Белгия и Франция, са създали сложни системи за лицензиране и контрол върху износа на оръжие⁴, докато други, като например държави в

Източна Европа и на Балканите, са въвели минимални изисквания.

Повечето страни, които са създали сложни и твърди критерии за износ на продукти, свързани с отбраната, приемат списъци на контролираните оръжия и списъци със страните и организациите, върху които е наложено оръжейно ембарго. САЩ и държавите – членки на ЕС, очертават редица критерии, които ръководят техните решения при търговията с оръжия. Някои държави са затруднени ефективно да изпълняват международни споразумения по отношение на контрола при търговията с продукти, свързани с отбраната, поради липса на ресурси и политическа воля.

От първостепенно значение за контролирането на търговията с оръжие е ролята на органите, които участват в лицензионните процедури, при одобряване на оръжейните трансфери. В процеса на лицензиране участват множество институции, които проверяват в различни аспекти търговията с оръжия (например – сигурност, външна политика, търговски, правни аспекти и т.н.). Някои от тях са министерства или департаменти на външните работи, на отбраната, вътрешните работи, икономиката и др. Междуведомствените процеси се различават в отделните страни, като някои правителства, включват много ведомства в процеса, докато други включват само някои от тях.

Един от най-важните аспекти на физическият контрол при търговията с оръжия са граничният и митническият контрол. Подобно на всички други елементи митническите и граничните власти се различават в отделните страни. В крайна сметка без силен граничен контрол не е възможно да се контролира търговията с оръжие. Освен това митническите власти и гранични служители изискват адекватни ресурси в опит да предотвратят подкупи и корупция.

Използването на стандартизирани и хармонизирани документи, като например лиценз за внос и износ, както и проверките след доставка, биха могли да помогнат за контролирането на потока на оръжия. Проверка на автентичността на сделката с оръжия е ключов аспект на контрола на търговията с оръжия, но остава неуловим по отношение на съгласуваността и съвместимостта на осъществяване. Има програми за проверка, които могат да служат като модел за създаването на други системи по целия свят.

Например Държавният департамент на САЩ използва програма за мониторинг на крайното потребление Blue Lantern. Програмата включва цялостен процес на проверка на документите и трансфера на оръжие. През 2012 г. са направени 820 проверки, обхващащи трансфери

³ Export Licensing of Military and Dual-Use Goods in Ireland, A Report commissioned by the Interdepartmental Group on Export Licensing of Military and Dual-Use Goods in Ireland, Fitzpatrick Associates, Economic Consultants and SIPRI, 2004, p. 14.

⁴ Public International Law and Policy Group – International trade in arms: national regulatory systems, 2015, p. 36, <http://pilpnjcm.nl/wp-content/uploads/2015/10/150731-PILP-Arms-trade-national-regulation-Bel-Fr-UK-US.pdf>

за 103 страни. Регистрирани са 86 000 заявления за лицензи. От направените проверки 706 случая са приключени, от които 144 (20%) са определени като „неблагоприятни“. Това означава, че по някакъв начин трансферът не отговаря на предоставената лицензия – например крайният потребител може би е бил различен и т.н. Проверките не са направени на случаен принцип, а са избрани въз основа на потенциален риск от отклоняване или неправилна употреба. За случаите, които са определени като „неблагоприятни“, могат да се предприемат действия по отхвърляне, отказ или отнемане на заявление за лицензия, отстраняване на една от страните, сезиране на отговорни институции за предприемане на подходящи действия.⁵

В годишния доклад за 2012 г. от мониторинга за крайно потребление най-голям процент от неблагоприятни проверки е констатиран при трансферите към Европа и Южна и Централна Азия, около 27%. Европа има най-нисък процент „неблагоприятни“ случаи, така че трябва да се отбележи, че констатациите за 2012 г. се дължат предимно на тридесет неблагоприятни проверки с участието на един субект. От проверките също така е констатирано, че огнестрелните оръжия и боеприпаси имат висока честота на неблагоприятни проверки.⁶

Докато в някои случаи това се явява административен надзор, идентифицирането на всички страни е критичен елемент в способността да се поддържа сигурна система на надзор върху износителите на оръжия за чуждестранни крайни потребители. Без прозрачност по отношение на всички страни по сделките има по-голяма възможност за отклоняване към неоторизирани крайни потребители и крайни приложения. Програмите като Blue Lantern са важен метод за залавяне на неподходящи и незаконни трансфери на оръжия.

Всяко право или юридически процес е толкова силен, колкото неговото изпълнение. Правоприлагащите органи следователно трябва да включват наказание и санкциониране на онези, които нарушават законите, касаещи търговията с оръжия, за да гарантират, че тези, които ги нарушават, се дават под отговорност и се наказват по подходящ начин, с използването на граждански и/или наказателни санкции.

Публичният надзор на търговията с оръжия осигурява естествено обезопасяване на трансфера на оръжия. Много от най-големите производи-

тели и износители на оръжие в действителност споделят най-много информация за техните продажби на оръжие. Системата за износ на оръжия на някои страни, като САЩ, е по-прозрачна, отколкото в други страни от света, с публично достъпни доклади и обясненията на процесите, лицензирането и проверките на крайните потребители, участващи в износа.

Освен това оръжията се маркират с цел да се водят регистри на потоците на оръжие. Маркирането позволява проследяване. Протоколът за огнестрелните оръжия включва разпоредби по отношение на маркиране и проследяване. Програмата за действие на ООН очертава желанията за маркиране и проследяване, но оставя на правителствата отговорността за определяне на най-добрия начин за изпълнение на тези изисквания.

От изложеното може да се направи изводът, че по своята същност международната търговия с оръжие е транснационална, за която е необходимо трансгранично сътрудничество и координация, за да се гарантира ефективността на националните дейности. Всяка национална система за контрол на оръжията е толкова силна, колкото са силни граничният контрол, обменът на информация и прозрачността.

Въпреки многото действия от международни, национални и неправителствени организации, които са предприети по отношение на контрола над конвенционалните оръжия през последните двадесет и пет години, остават многобройни предизвикателства и пречки за него.

След 1990 г. възникват нови конфликти – предимно вътрешнодържавни. Политиците бързо осъзнават, че традиционната рамка на националната сигурност не би могла да работи за справянето с новата реалност. Конфликтите от 1990 г. показват, че защитата на границите на националната държава от външни заплахи не е задължително да гарантира на хората сигурност в нейните рамки.

Според доклада за сигурността на хората „Традиционната цел на националната сигурност е отбраната на страната от външни заплахи. Фокусът на сигурността на хората, от друга страна, е защитата на физическите лица.“ Сигурността на хората и националната сигурност са взаимноподкрепящи се. Но сигурни държави не означава автоматично сигурен народ.⁷ Сигурността на хората се фокусира върху защитата на физическите лица и техните общности. Комисията за сигурността на човека поставя човешката сигурност като част от

⁵ End-Use Monitoring of Defense Articles and Defense Services Commercial Exports FY 2012 - http://pmddtc.state.gov/reports/documents/End_Use_FY2012.pdf

⁶ Пак там.

⁷ Human Security Center, Human Security Report 2005: *War and Peace in the 21st Century* (New York: Oxford University Press), p. 8, <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/2005/text.aspx>

държавната сигурност, която повишава правата на човека и укрепва човешкото развитие.⁸

Последствията от нарушаване на човешката сигурност от ядрено, химическо или биологично оръжие са очевидни – страдание и масова смърт. Но последиците за сигурността на хората от конвенционални оръжия, малки и големи, са може би по-трудни за оценяване. Те могат да варират от директните ефекти, като смърт и вреда, до косвени въздействия, като например невъзможността да се завърнат у дома от бежанските лагери.

В много случаи е трудно да се определят последиците от ефектите на оръжията, използвани при конфликти – злоупотребата и разпространението на оръжия може да се отрази както на конкретни физически лица, така и на общността като цяло. Независимо от категорията използвано конвенционално оръжие последствията могат както да се разкриват веднага (смърт и вреда), така и да отнеме години, за да се усети напълно, като например неосъществени икономически цели и развитие. Въпреки че на първо място обръщаме внимание на броя на загиналите и ранените, които са най-очевидните последици от тези оръжия, другите могат да бъдат също толкова пагубни за населението.

Преките последици от разпространението на конвенционални оръжия са измерими и включват смъртни случаи, наранявания и психо-социална травма. Въпреки че голяма част от данните за смъртните случаи и нараняванията се фокусират върху малките оръжия и лекото въоръжение, тежките конвенционални оръжия могат да направят много по-огромни щети.

Злоупотребяващи с правата на човека използват конвенционални оръжия, за да извършват ужасяващи неща, като извънсъдебни екзекуции, насилствени отвлечения и мъчения. Уязвимите групи от населението, към които често се насочват пистолети, са по-специално жени, деца и възрастни хора.

Друга цел на експортния контрол на продукти, свързани с отбраната, е борбата с незаконното разпространение и търговия с конвенционални оръжия. Незаконната търговия с конвенционално оръжие и по-специално с малки оръжия и леки въоръжения се намира във всички части на земното кълбо, но е съсредоточена в области, засегнати от въоръжени конфликти, насилие и организирана престъпност, където търсенето на незаконни оръжия често е най-високо.

Търговията с незаконно оръжие е сравнително малка част от общата световна търговия с оръжие. Незаконната търговия с оръжие причинява нестабилност и насилие при конфликти. В този контекст повечето регионални и международни усилия за справяне с търговията с оръжия до голяма степен са фокусирани върху незаконните сделки.

Спектърът на продажбите на незаконно оръжие обхваща от държавни органи, контролиращи сделките с оръжия, които не спазват международното право (като например неспазването на наложено оръжейно ембарго), до корумпирани служители, участващи в незаконни продажби на оръжие за лична изгода и облага, и до контрабандисти на оръжия, които действат безнаказано по целия свят.

Трудно е да се определи незаконната търговия с оръжие и още по-трудно е да се проследи, да се наложи наказание и да се предотврати. Най-общо може да разделим на два вида нелегалната търговия с оръжия – черен и сив пазар. Черният пазар се характеризира с това, че каналите за реализация са изцяло нелегални. При този вид пазар не се обявяват сделките с оръжия пред контролните органи и сделките не се легализират. За разлика от черния пазар, на който сделките са скрити от органите на конкретна държава, при сивия пазар съществува елемент на законност и политически протекции, документите за доставка на оръжия изглеждат редовни, но при обстойно проучване става ясно, че оръжията са предназначени за дестинации, различни от упоменатите в документите. Тези оръжия се насочват към страни, за които е наложено оръжейно ембарго.⁹

Незаконната търговия с малки оръжия е около 10–20%, но е основният виновник за подхранването на престъпността, гражданските конфликти и корупцията. Въпреки че границите на черния и сивия пазар са неясни и трудни за определяне, за целите на изследването на фиг.1 е представена незаконната търговия.

През 2001 г. проучване на малките оръжия (Small Arms Survey – SAS) определя черния пазар на незаконните трансфери на оръжие като „явно нарушение на национални и/или международни закони и без официално правителствено съгласие или контрол“¹⁰.

⁸ UN Commission on Human Security, Human security in theory and practice, New York, 2009, p.11 http://www.un.org/humansecurity/sites/www.un.org/humansecurity/files/human_security_in_theory_and_practice_english.pdf;

⁹ Център за изследване на демокрацията. Българският износ на оръжие. Сейфърърлд, София, 2004, стр. 50.

¹⁰ Пак там, p. 166.

Фиг. 1. Сив и черен пазар на малки оръжия по данни на SAS¹¹

Трафикът на черния пазар обикновено се провежда на регионално или местно равнище. Сред най-важните форми на незаконен трафик е *ant trade* – многобройни малки количества на контрабандни малки оръжия и леки въоръжения (МОЛВ), които се натрупват с течение на времето, за неоторизирани крайни потребители.¹² Трафикът на МОЛВ на международния черен пазар се счита за относително по-малък в сравнение с отклоняването или неправилното използване на трансфери на МОЛВ на сивия пазар.

Незаконните трансфери на сивия пазар обикновено включват „правителства, техни агенти или физически лица, които използват умишлено връзки в законодателството или заобикалят национални и/или международни закони и политики.¹³ Това води до извода, че тези трансфери на оръжие са прикрити, не са непременно незаконни, но се осъществяват между законната и незаконната граница. Сивият пазар, или прикритите продажби, могат да бъдат действително полулегални, които нарушават международните норми и политики, но не и закони. Най-често трансфери на сивия пазар се осъществяват за страни, където контролът над трансферите на оръжие е на изключително ниско равнище или изобщо липсва, като при всички случаи е близо до зона, върху която има наложено ембарго.

Предизвикателство е да се идентифицират трансферите на оръжие на сивия пазар. Проблемът се крие именно в тяхното доказване. Често разкриването на незаконни трансфери идва при

участието на дадена страна в конфликт. Рядко една страна ще признае за незаконно предоставянето на оръжие. Поради своето естество на фалшификация трансферите на сивия пазар е трудно да се документират.

Държавите, участващи в конфликт, най-често са поставени под международно оръжейно ембарго, но това невинаги спира потока на оръжия. Много държави пренебрегват забраните и тайно превозват оръжие за ембаргови дестинации като Ангола, Демократична република Конго, Либерия, Сиера Леоне и други страни.¹⁴

Нарушаването на оръжейното ембарго може да се отдаде на няколко фактора. Първо, въпреки разработването на методи за санкции и мониторинг реалното прилагане на оръжейното ембарго е слабо поради липса на ефективно законодателство в някои страни. Второ, воюващите страни са в състояние да наемат и да създадат нелегални мрежи за доставка на оръжие на черния пазар. Трето, голям брой държави заради идеологически, политически или икономически причини са склонни да нарушат оръжейното ембарго.

Етническите войни на Балканите през 90-те години например стимулират търсенето и предлагането на малки оръжия и леки въоръжения. Това е един от регионите в света, където черният пазар на оръжия може да съперничи по обем на легалните трансфери и тези на сивия пазар на оръжия. Един от основните източници на незаконни малки оръжия в региона е цивилното разграбване на военни складове в Албания през 1997 г. след паника от разпадането на схема на финансова пирамида. Повече от 600 000 малки оръжия са иззети от албански военни складове. САЩ, Германия и Норвегия дават финансова помощ на албанското правителство за тяхното събиране и планиране за унищожаване.¹⁵

Примерите на незаконна търговия с оръжия са много. Определянето на реалната стойност на незаконните трансфери на оръжие е много трудно, ако не и невъзможно. Оценките често се основават на оръжейни изземвания и конфискации.

Многобройни са методите, които се използват при незаконната търговия с оръжие – от скрити и контрабандни пратки, използване на фалшиви документи за доставки, стоки без етикети и тайни финансови трансакции, които са използвани за или в резултат от незаконни продажби.

¹¹ Small Arms Survey, *Small Arms Survey 2001: Profiling the Problem*, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 165.

¹² Small Arms Survey, *Illicit Trafficking*, <http://www.smallarmssurvey.org/weapons-and-markets/transfers/illicit-trafficking.html>

¹³ Small Arms Survey, *Small Arms Survey 2001: Profiling the Problem*, Oxford: Oxford University Press, 2001 – p. 166.

¹⁴ Wood, B. *Strengthening compliance with UN arms embargoes – key challenges for monitoring and verification*, Amnesty International, 2006, p. 6 <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/L-External-publications/2006/2006-Wood-EU-arms-embargoes-compliance.pdf>

¹⁵ Small Arms Survey, *Small Arms Survey 2001: Profiling the Problem*, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 176–177.

Незаконните трансфери на оръжия могат да се подхранват по няколко начина:

- слабо национално законодателство и подзаконови актове, уреждащи търговията с оръжия, както и прехвърляне, придобиване и притежание на оръжие. По този начин, използвайки вратички и пропуски в законодателството, могат да се отклоняват оръжия към черния пазар. От важно значение са силните национални закони, които да се изпълняват и прилагат, при търговията с оръжия, особено в страни, които притежават много оръжия и малко ресурси;

- корумпирани държавни служители, които могат да продават оръжия за лична изгода. Също така могат да приемат подкупи, за да си затворят очите за документацията и да се позволи нелегален трансфер на оръжия без последващ контрол;

- разграбване на държавни оръжейни складове – откраднатите оръжия могат след това да бъдат насочени към черния пазар. Това е проблем, който се проявява особено по време на вътрешни правителствени кризи, както бе разгледан примерът в Албания. В други случаи, дори при липса на значителна криза, може да има загуба на държавни запаси от дребни кражби, както и от незаконна продажба чрез войници или от самите охранители на запасите, които често са ниско платени и основни мишени за подкуп;

- собствени частни оръжия, притежавани от цивилното население, също са значителен източник на търговия с незаконно оръжие, като личните запаси, които са били закупени законно, могат да бъдат откраднати или изгубени и след това се продават на черния пазар;

- лицензирани производители на оръжие също могат незаконно да произвеждат оръжия и да ги продават на черния пазар. Веднъж произведени оръжия по лиценз, могат да се произвеждат и след изтичането на лицензите;

- изложенията на оръжия също са значителен източник на незаконна търговия с оръжия. МОЛВ не са единствените оръжия, които могат да бъдат намерени на оръжейните изложения. На големи международни изложения на оръжия могат да бъдат направени незаконни продажби, на които да се предложат усъвършенствани оръжия или дори оръжия за масово унищожение;

- законово събиране на оръжия от страна на правителства, международни и неправителствени организации могат допълнително да подхранват черния пазар. През програми за обратно изкупуване на оръжия някои от притежателите на оръжие купуват оръжия от черния пазар и ги продават обратно на двойна цена.

Тайните оръжейни трансфери се използват

като инструмент на външната политика в опит да се подкрепят бунтовнически или революционни сили в борба срещу правителства или да се въоръжат правителства, опитвайки се да се справят с конфликта с бунтовници.

Повечето от тези незаконни трансфери на оръжия се заплащат в твърда валута, като финансовите трансакции са лесни за скриване. Действително печалбите от тези трансфери осигуряват финансиране на бъдещи политически или военни операции.

Много правителства използват финансовия фактор като определящ за това дали и до каква степен да продават своите оръжия на държави под ембарго или на страни, които са ангажирани в съмнителни практики, които нарушават правата на човека, или са в нестабилност. Такъв е случаят след края на Студената война и през първите години на разширяването на НАТО, когато няколко бивши държави от съветския блок в Източна Европа са установили, че имат многобройни военни изделия, малки и големи, които биха могли да им донесат бърза печалба, тъй като техните икономики са били в затруднение.

Предприети са множество мерки за спиране на незаконната търговия с оръжия. Изчерпателни и съвместими процедури, закони и разпоредби се изискват за всички държави и заинтересовани участници на всички равнища, за да се борят ефективно с незаконната търговия с оръжия.

Незаконната търговия с оръжия е признат проблем. Тя е сравнително малка част от общата световна търговия с оръжие. Незаконната търговия с оръжие обаче се смята, че причинява нестабилност и насилие при конфликти. Препоръките за борба с незаконната търговията с оръжие включват сложен спектър от дейности. Не съществува лесно решение и никой не може да успее сам. Необходим е колективен и съгласуван подход.

Въпреки липсата на заплаха от възникване на глобална война избухването на локални и регионални конфликти и опасността от тяхното ескалиране остава голяма. Заплахите за сигурността възникват по много причини – националистични, етнически и религиозни противоречия. Възможностите за тяхното прерастване в конфликти се увеличават от натрупването на оръжейни запаси. Светът е изправен пред необходимостта да се намерят ефективни подходи за въздействие върху факторите, които влияят дестабилизиращо. Въпреки множеството предприети мерки за експортен контрол на продукти, свързани с отбраната, са необходими изчерпателни и съвместими процедури, закони и разпоредби за всички държави, за да се борят ефективно с незаконната търговия на оръжия.

Литература

1. Център за изследване на демокрацията, Българският износ на оръжие, Сейфърбърлд, София, 2004.

2. End-Use Monitoring of Defense Articles and Defense Services Commercial Exports FY 2012 – http://pmddtc.state.gov/reports/documents/End_Use_FY2012.pdf

3. Export Licensing of Military and Dual-Use Goods in Ireland, A Report commissioned by the Interdepartmental Group on Export Licensing of Military and Dual-Use Goods in Ireland, Fitzpatric Associates, Economic Consultants and SIPRI, 2004.

4. Human Security Center, Human Security Report 2005: *War and Peace in the 21st Century* (New York: Oxford University Press), <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/2005/text.aspx>

5. Public International Law and Policy Group – International trade in arms: national regulatory systems, 2015 – <http://pilpnjcm.nl/wp-content/uploads/2015/10/150731-PILP-Arms-trade-national-regulation-Bel-Fr-UK-US.pdf>

6. Small Arms Survey, Illicit Trafficking, <http://www.smallarmssurvey.org/weapons-and-markets/transfers/illicit-trafficking.html>

7. Small Arms Survey, *Small Arms Survey 2001: Profiling the Problem*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

8. The European Union Code of Conduct on Arms Exports, Improving the Annual Report, SIPRI Policy Paper No. 8 Sibylle Bauer and Mark Bromley, SIPRI, 2004.

9. UN Commission on Human Security, Human security in theory and practice, New York, 2009 http://www.un.org/humansecurity/sites/www.un.org/humansecurity/files/human_security_in_theory_and_practice_english.pdf

10. Wood, B. – Strengthening compliance with UN arms embargoes – key challenges for monitoring and verification, Amnesty International, 2006 – <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/L-External-publications/2006/2006-Wood-EU-arms-embargoes-compliance.pdf>

ТРУДНОСТИ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ НА СИСТЕМА ЗА ЗАЩИТА НА ОБЕКТИТЕ ОТ КРИТИЧНАТА ЕНЕРГИЙНА ИНФРАСТРУКТУРА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Светлозар Лазаров*

Резюме: Същността на новото възприятие за сигурност трудно може да бъде разбрана извън контекста на промените, настъпили в резултат от интензивните процеси на глобализацията, но и на информационната, мрежовата и всекидневната и ежеминутната свързаност между хора, данни и процеси, в основата на които са обектите от критичната енергийна инфраструктура на всяка държава. Динамиката на всички процеси изисква провеждането на одит на системите за сигурност на отделните обекти от критичната енергийна инфраструктура на страната, анализ на състоянието и уязвимостите им, както и оценка на риска. На основата на съществуващата до момента практика и придобитите знания от одита и направения анализ и след апробиране на ниво обект от критичната енергийна инфраструктура на страната да се подготви и реализира концептуален модел, който да бъде реализиран на национално ниво.

Ключови думи: сигурност, управление, критична, инфраструктура, енергийна.

Актуалност на темата

Нормалното функциониране на обществото предполага науката, образованието, духовните рефлексии и културата да влизат във взаимодействие с реалността, да я развиват и стабилизират. Проблемът е, че по-скоро по изключение съществуват адекватни възприятия и рационални модели на реалностите в обществото. В съвременното рисково общество настъпват тежки сринове между субективните възприятия и реалността. В резултат от информационния потоп хората все по-малко знаят и разбират нещата край себе си и затова повече се страхуват.

Същността на новото възприятие за сигурност трудно може да бъде разбрана извън контекста на промените, настъпили в резултат от интензивните процеси на глобализацията, но и на информационната, мрежовата и всекидневната и ежеминутна свързаност между хора, данни и процеси, в основата на които са обектите от критичната енергийна инфраструктура на всяка държава.

Тази характеристика на реалността в процесите на глобализация има пряко отношение и към сигурността на критичната енергийна инфраструктура на Република България. Създаването на концептуален модел на системата за защита на обектите от областта на критичната енергийна инфраструктура както глобално, така и в нашата страна следва да се осъществява поне през три научни области: икономика, сигурност и управление. Това изисква, разбира се, интердисциплинарни познания и опит.

Най-честият подход към глобализацията все пак остава икономическият.¹

Съвременната среда се оказва наситена с постоянно увеличаващи се на брой и разнообразни рискове, с които както държавните, така и частните институции, в това число и отделните граждани, следва да се справят. Самото управление все по-често търси отговори на „рискови ситуации“ в областта на енергийната сигурност от най-различен характер. Така се стига до необходимостта от постоянен мониторинг на една изначално нестабилна, но и все повече изменчива среда, в която динамиката на промените от структурен, персонален и в чисто бизнес контекст, е огромна. Променливите в уравненията се увеличават и все по-трудно подлежат на калкулиране.

Тази реалност изисква създаването на ефективен модел на управление на сигурността на критичната енергийна инфраструктура и интегрирането му в системата на енергетиката, от една страна, и в системата на сигурността на държавата – от друга.

Работата на немския социолог Улрих Бек е вече сравнително позната в България и няма необходимост от подробно представяне на неговите основни тези. И все пак е необходимо да бъдат изложени някои от тях. Разместването на слоевете на „първата модерност“ се дължи на поне пет различни процеса, които оформят и особеностите на една „втора модерност“. Това са глобализация, индивидуализация, революция на пола (gender revolution), подоптимална заетост (underemployment) и глобални рискове.²

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

¹ Hirst P. and Thompson G. Globalization in Question, Cambridge, Polity Press, 1996.

² Бек, У. Световното рисково общество. С., 2001.

Встрани от отделната дискусия за характера, смисъла и описанието на социалната ситуация в края на 20. и началото на 21. век Бек извежда като ключово предизвикателство необходимостта от едновременна реакция на тези пет процеса. Поведенията и политиките на реагиране попадат все по-често в изместени цели.

Бек е сред авторите, които считат за особено необходимо точното описание на случващите се трансформации, и тази задача заема голямо място в неговите работи. Ефектите на петте изброени процеса плавно отнемат възможността за насочване на процесите, самата среда става прекалено отворена и открита за направляване.

В крайна сметка атестат за зрялост на всяка теория е възможността да се моделират структурата и процесите в обекта. В заключение на казаното дотук трябва да изтъкнем, че преходът от модерност към постмодерност в сферата на сигурността води до преобръщането на съществуващите парадигми на сигурност. То е резултат от цивилизационните промени, глобализацията, преминаването към общество на „знанието“, където информацията е основният ресурс, а целите на политиката за сигурност се ориентират към изграждането на интегрирани системи за сигурност, постоянен мониторинг на рисковите процеси и единна реакция, основана на общо знание и споделен ресурс.

Това налага изграждането на единна стратегия в областта на защитата на критичната инфраструктура, възприемането на единен концептуален модел за интегриране на всички аспекти на сигурността в областта на енергийната критична инфраструктура, както и провеждането на управленски политики за сигурност, основани на единно разбиране за заплахите и рисковете и противодействието им както на ниво обект, така и на национално ниво, в условията на ефективна координация.

Необходимостта от възприемането на единни правила и процедури, както и механизми за бързо взаимодействие при противодействието в съответствие с идентифицираните заплахи и рискове, изисква прилагането на единен концептуален модел за сигурност. Това е сериозно предизвикателство както пред управленците на ниво обект от критичната енергийна инфраструктура, така и пред анализаторите и държавниците при изработването на адекватна политика за сигурност.

Моделирането в контекста на една динамично променяща се реалност и свързаните с това стратегии и политики е един от най-важните проблеми на управлението по света.

Все по-очевидно е налице устойчива тенденция за непрекъсната подмяна на моделите на

защита на територията на държавата, с отчитането, че освен аналогова територия налице са и виртуални свързаности, които изискват различен подход не само в реалния, но и във виртуалния (често наричан „кибер“) свят. Развиват се и моделите за защита на населението с прилагането на различни системи за индивидуално ранно предупреждение от една страна, но и с обучението на гражданите за собствен мониторинг на заплахите и рисковете.

Това, което свързва непрекъсваемостта на процесите в държавата и тези в бизнеса и на отделния човек, са обектите от критичната инфраструктура, които изискват на свой ред особено внимание и най-високо ниво на защитеност.

Тук трябва да се посочи, че повишаването на нивото на сигурност изисква управление на специализираните процеси в енергетиката и управление на специализираните процеси в сигурността на критичната енергийна инфраструктура да бъде осъществявано от мениджъри с безукорна академична и практическа подготовка и успешен практически опит в областта, при това работещи в отличен синхрон и в условията на взаимно доверие. Това ще рече в условията на утвърден и приложен на практика единен концептуален модел.

Създаването на модела изисква много и различни процеси за гарантиране на сигурността на обекта – да бъдат обвързани, приложени ефективно, системно оценявани, както и оптимизирани на основата на системната оценка. Единният модел изисква неговите принципи да бъдат предварително съгласувани и одобрени на национално ниво, след което да бъдат прозрачни, разбираеми и достъпни за тези, които ще го приложат в отделния обект, като целите и задачите трябва да бъдат раздробени до индивидуалната отговорност на всеки участник в процесите. На основата на ясните задачи и отговорности по места, концептуалният модел за управление на сигурността реализира политики, които повишават степента на сигурност и подпомагат изпълнението на задачите от същинската част от бизнеса в областта на критичната енергийна инфраструктура.

Като основен елемент на сигурност следва да се посочи стълбът „национална сигурност“ и на следващо място „сигурността на отделния обект от критичната инфраструктура на страната“.

Защитата на критичната енергийна инфраструктура, като елемент от националната сигурност, който осигурява приемливо ниво на риска за сигурността на държавата, на отделния обект от критичната инфраструктура и на обществото, осигурява, от една страна,

гражданската сигурност и субективното чувство за сигурност на отделния човек, от друга страна, защитава енергийната сигурност като цяло и на трето място – осигурява непрекъсваемостта на работните процеси на бизнеса в страната.

Защитата на критичната инфраструктура се създава като система, която е подсистема на системата за гражданска сигурност и съответно национална сигурност и се изгражда с усилията на военния и гражданския, публичния и частния сектор на държавата. С участието и на отделния човек в рамките на задълженията на всеки към общото бъдеще на обществото.

Може да се обобщи, че защитата на критичната инфраструктура следва да гарантира в съвременните условия адекватна гражданска сигурност в държавата. Изграждането и съчетаването му с вътрешната и външната сигурност е гаранция за създаване на съвременна система за национална сигурност.

За предлагането на единен концептуален модел за защита на обектите от критичната енергийна инфраструктура на страната съществуват следните основни възможности за научно-методическа поддръжка на процесите на моделиране, за анализ на критичната инфраструктура, за идентифициране на взаимозависимости, оценка на уязвимостта и риска и за планиране на способности на защита³:

- Класическа математическа (аналитично описание, теория на графиките и др.).
- Моделиране на сложни системи (йерархични, структурни и обектно моделирани модули).
- Моделиране на мрежи и средства за защита.
- Методи и средства за анализ на сложни адаптивни системи.
- Агентно моделиране.
- Експертно оценяване.
- Стимулации и компютърно поддържани учения.

Може да бъде добавено още и изискването съгласно съвременните практики за разглеждане на сигурността⁴ чрез подразделянето на системата за сигурност на четири подсистеми: физическа сигурност, техническа сигурност, информационно осигуряване и информационна сигурност и процедурна сигурност.

При анализа на възможните подходи за раз-

работването на методиката на защитата на критичната инфраструктура трябва да бъдат разглеждани пет възможни гледни точки:

- От гледна точка на *стратегическото управление* на различните процеси в сигурността на критичната енергийна инфраструктура, на първо място, следва да се осигури надежден подбор на мениджърите в областта. На второ място, следва да се осигури тяхното допълнително специализирано обучение по единни правила и процедури. И на трето място – осигуряването на координирано управление на сигурността на всички обекти от енергийната инфраструктура.

- От гледна точка на специфичната *защита на всеки обект на енергийната критична инфраструктура*, чрез разполагане на интегрирана система за сигурност, която не допуска преднамерени въздействия както отвън, така и отвътре спрямо конкретния обект от инфраструктурата.

- От гледна точка на *националната сигурност* координираното прилагане на модел за управление на сигурността на критичната енергийна инфраструктура. Тук се разписват правилата както за отделните обекти, така и за тяхната система, също и за цялостната структура на обществото с неговите различни равнища.

- От гледна точка на *критичността на техническата инфраструктура* се разглеждат сигурността на хардуерните системи и тези, свързани с програмите и софтуера, осъществяващ тяхното действие и взаимодействие. От тази гледна точка заплахите срещу техническата инфраструктура следва да се неутрализират както с поддръжката на техниката и нейното навременно подновяване, така и чрез създаването и прилагането на различни програми, които да осигурят непрекъсваемостта на работните процеси и независимостта от външни зловредни влияния, в това число електронни DDoS атаки, зловреден софтуер и всякакви бьгове в комуникационните системи.

- От гледна точка на *критичността на бизнес инфраструктурата* е необходим сигурен и заедно с това защитен достъп до външни и собствени технологии, до държавни и частни национални и международни системи, бази данни и организирането на процесите в тяхната цялост, които да позволят ефективност в работата на инфраструктурата. От тази гледна точка фокусът е насочен към управленските и изпълнителските служители, осигуряващи логистичните процеси и разделението на отговорностите и задачите.

Повече от очевидно е, че защитата на критичната енергийна инфраструктура е една от най-важните задачи при обезпечаването на националната сигурност.

³ По-подробно вж. Тагарев, Т., Н. Павлов. Първа национална научнопрактическа конференция по управление в извънредни ситуации и защита на населението, ЦИНСО – БАН, София, 2005.

⁴ Вж. по-подробно Krushkov N., Security Leadership Creativity, Luca Poggiali Editore, Italy, 2019.

Аналитичният поглед към състоянието на системата за защита на критичната инфраструктура в нашата страна изисква системно провеждане на няколко значими управленски политики, които да идентифицират съществуващи несъвършенства и да повишат степента на защитеност на обектите от критичната енергийна инфраструктура. Такива политики могат да бъдат реализирани на основата на следните мерки:

- Извършването на планиран одит на сигурността на отделните обекти, включващ: одит на техните системи за защита, на възприетите правила и процедури за сигурност, на персонала в областта на сигурността и на уязвимостите.

- Анализването на резултатите от одита на отделните обекти, GAP анализ и оценка на риска, прилагане на нови решения там, където е необходимо, както и обучение на персонала, зает в областта на сигурността, в съответствие с най-добрите международни практики.

- Учебно тестване на обектите от критичната енергийна инфраструктура на страната, анализ на уязвимостите и оптимизиране на приложената интегрирана система за сигурност.

- Актуализирането на стратегическите управленски документи в областта на критичната енергийна инфраструктура на национално ниво, но и на ниво обект от критичната енергийна инфраструктура, на основата на анализа на резултатите от осъществения одит и учебното тестване на обектите от критичната енергийна инфраструктура на България.

- Въвеждане на единни изисквания към мениджърите на сигурността в областта на критичната енергийна инфраструктура, в това число чрез подготовката на специализиран курс и сертифицирането на учебни центрове, които разполагат с преподаватели, които да провеждат това обучение.

Заклучение

В заключение трябва да се посочи, че са налице много и различни трудности за реализирането на единен концептуален модел за защита на обектите от критичната инфраструктура на страната, преди всичко защото както различните обекти, така и тяхното място в енергийната система на страната, както и географското разположение на обекта и мястото на работа на управленските и изпълнителските екипи безспорно са в различна среда за сигурност. Налице са заплахи и рискове, както и различни уязвимости – обективни и субективни.

Независимо от цитираните трудности необходимо е провеждането на задълбочен одит на системите за сигурност на отделните обекти, анализ на състоянието и уязвимостите и оценка на риска, като на основата на придобитите знания се подготви основата и се реализира концептуален модел, който да бъде приложен на национално ниво, след като се апробира на ниво обект от критичната енергийна инфраструктура на страната.

На национално ниво концептуалният модел на системата за защита на обектите от критичната енергийна инфраструктура в Република България трябва да включва единни изисквания към мениджърите на сигурността в областта на критичната енергийна инфраструктура, в това число чрез подготовката на специализиран курс и сертифицирането на учебни центрове, които разполагат с преподаватели, които да провеждат това обучение.

Литература

1. Бек У. Световното рисково общество. С., 2001.
3. Тагарев Т., Н. Павлов. Първа национална научнопрактическа конференция по управление в извънредни ситуации и защита на населението, София, ЦИНСО – БАН, 2005.
3. Hirst, P. and Thompson, G. Globalization in Question, Cambridge, Polity Press, 1996.
4. Krushkov, N. Security Leadership Creativity, Luca Poggiali Editore, Italy, 2019.

ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИЧЕСКА РАМКА ЗА УСТОЙЧИВ (ГРАДСКИ) ТРАНСПОРТ

Слав Монов*

Резюме: Транспортният сектор има огромен принос за икономиката на ЕС, заетостта и мобилността на гражданите. От своя страна градският обществен транспорт (ГОТ) играе важна роля за справяне с предизвикателствата на градските агломерации, както и в бъдеще – в постигането на ниска въглеродна интензивност, ефективност на ресурсите и жизнеспособност на градовете.

В същото време обаче транспортът е основен източник на емисии на парникови газове в Европа – той е причината за 1/4 от емисиите на парникови газове в ЕС и за влошаването на качеството на въздуха в градовете.

По-специално, градската мобилност все още е еквивалент на пътническите автомобили, задвижвани от конвенционално гориво, което води до: задръствания, потискане на климата и здравето на гражданите, пътниците и т.н. Друг проблем, специфичен за този сектор, е, че транспортните органи срещат трудности при осигуряването на финансовата устойчивост на системата ГОТ – таксите от клиенти и други преки доходи обикновено не покриват разходите, възникнали в резултат на услуги, предоставяни от ГОТ, защото печалбата трябва да бъде запазена на такива нива, че да се осигури необходимата (ценова) достъпност за всички граждани, но и да бъде конкурентоспособна в сравнение с личния автомобилен транспорт на гражданите. Откриването на подходящия механизъм за финансиране на ГОТ често е трудна задача за институциите и изисква гъвкави и иновативни финансови решения.

Във връзка с това, въз основа на необходимостта да се разгледат отбелязаните глобални проблеми за всички градски райони ЕС формулира и прилага специфична политика в сектор, който е обичайна отговорност на местните власти, които обаче не бива да се оставят да се справят сами с проблемните области.

Поради тази причина създателите на политиките на ЕС са насочени към четири области на интервенция:

➤ *Определяне на политическата рамка, която означава работа в три направления: определяне на цели; определяне на политики за градска мобилност; разработване и прилагане на законодателство в друга област с въздействие върху градските райони.*

➤ *Оферта и осигуряване на целеви фондове и финансиране.*

➤ *Улесняване на обмена на опит и най-добри практики.*

➤ *Повишаване на осведомеността.*

Въведение

Транспортният сектор има съществен принос за икономиката на ЕС, за заетостта и мобилността на гражданите. В ЕС секторът на транспорта осигурява заетост на повече от 11 млн. души, което представлява над 5% от общата заетост, и създава почти 5% от брутния вътрешен продукт на ЕС.¹ Той е в основата на около 20% от износа на ЕС за неговите основни търговски партньори.

В същото време обаче транспортът е сериозен източник на емисии на парникови газове в Европа, изпреварван само от енергетиката, и е отговорен за все по-сериозното замърсяване на въздуха в градските райони – на него се дължат 1/4 от емисиите на парникови газове в ЕС, като той е и основната причина за влошеното качество на въздуха в градовете, което представлява сериозна заплаха за общественото здраве. Всички прогнози сочат, че секторът на транспорта в цяла Европа ще продължи да нараства. Прогнозите са, че от 2010 г. до 2050 г. пътническият транспорт ще нарасне с около 42%. Очаква се товарният транспорт да се увеличи с 60%. Това прави постигането на една устойчива система за мобилност още по-сложно.

От своя страна градският обществен транспорт (ГОТ) играе съществена роля в справянето с предизвикателствата пред градските агломерации, каквито са задръстванията, замърсяването на въздуха и шумът, и същевременно – в постигането на нисковъглеродните цели, ресурсната ефективност и жизнеспособността на градските зони. Въпреки това транспортните органи се сблъскват с трудности за осигуряване на финансовата устойчивост и рентабилност на ГОТ системите. Тарифите и другите преки приходи от градския обществен транспорт обикновено не покриват разходите за предоставяните услуги, тъй като техните цени трябва да са на достатъчно ниски нива, за да осигурят необходимата достъпност за всички

1 Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, „Към мобилност с ниски емисии“, 8.11.2017.

* Доктор по икономика.

граждани, но и да бъдат конкурентоспособни спрямо личните превозни средства на гражданите. Това на практика означава, че необходимата специфична инфраструктура за градския обществен транспорт, както и част от разходите за експлоатация и поддръжка (O & M) трябва да бъдат покрити чрез публични субсидии на различни държавни нива. По-рядко разходите за ГОТ са частично покривани от вноски на непреки бенефициенти. Намирането на подходящия микс за финансиране на ГОТ често е тромаво упражнение. Непрекъснатото градско развитие, развиващите се модели на търсене, по-високите екологични стандарти и появата на революционни технологии и услуги в градската мобилност изискват значително подобряване и разширяване на ГОТ-мрежите. Необходимото за тези цели увеличение на разходите за инвестиции и O & M естествено ще генерира допълнителен финансов недостиг за Обществените транспортни органи (РТА), които вече са достатъчно притиснати от дългове и дефицитни ограничения.

Отправна точка – транспортните предизвикателства в градовете

Транспортът осигурява жизненоважни функции за европейските градове, фактор е за икономически растеж и за достъп до работни места. Но, за съжаление, статистиката сочи, че към момента градската мобилност все още е еквивалент на използването на леки автомобили, движещи се с конвенционално гориво, което води до: задръствания, очакваните загуби от които са на стойност 110 млрд. евро годишно в ЕС; въздействие върху климата: увеличаване на емисиите от градския транспорт, който отговаря за 23% от въглеродните емисии от транспортния сектор; въздействие върху здравето на гражданите, свързано с лошото качество на въздуха, което в числово изражение е причина за над 500 000 преждевременни смъртни случаи годишно в ЕС, а заедно с негативния ефект от липса на физическа активност на гражданите води до годишни загуби от 31 млрд. евро; пътнотранспортни произшествия, които за 2016 г. са довели до 25 500 убити в ЕС, като 40% от тях са загинали в градските райони; неефективно използване на пространството, което се изразява в това, че моторните превозни средства не се използват в 96% от времето, но все още до 1/3 от пространството в градовете е посветено на тяхната инфраструктура, която иначе би могла да се използва за зелени площи, велосипедни алеи, жилища и др.

Стратегически документи и законодателство в сектор „Транспорт“

Европейската комисия изготви поредица от предложения за политики за по-природосъобразен транспорт в Европа.

Стратегическите цели на ЕС в областта на транспорта са очертани от **Европейската стратегия за мобилност с ниски емисии**² (юни 2016), с която се набелязват действията за поддържане на конкурентоспособността на Европа в сектора и капацитетът ѝ да отговаря на нарастващото търсене на решения за превоз на хора и стоки. Съгласно документа до 2050 г. парниковите газове от транспорта трябва да бъдат с 60% по-ниски, отколкото през 1990 г., както и трябва да се постигне по-висока ефективност, в това число финансова на транспортната система и устойчив преход към превозни средства с нулеви емисии.

Първият пакет, произтекъл от стратегията, е **Европа в движение**.³ Той включва предложения по отношение на пътната безопасност, интелигентното таксуване за пътната инфраструктура, задръстванията, замърсяването на въздуха, емисиите на CO₂ и условията на труд. Пакетът представя първата серия от 8 законодателни инициативи, които са специално насочени към пътния автомобилен транспорт. Този сектор е от особено значение, тъй като в него работят пряко 5 млн. европейци, като същевременно допринася за почти 1/5 от емисиите на парникови газове в ЕС. Въпреки че във фокуса на общественото внимание във връзка с текстовете от пакета са тези, поставящи под риск конкурентоспособността на превозвачи от Източна Европа, предложенията в него целят основно да подобрят функционирането на пазара на автомобилни превози и да помогнат за подобряване на социалните и трудовите условия на работниците, като същевременно насърчават и безпроблемните решения за мобилност.

Първата част от 8 предложения се допълва с последващи предложения – **Пакетът „Чиста мобилност“**⁴, който е последният от поредицата предложения за политики, насочени към повишаване на стандартите за намаляване на емисиите след 2020 г. за автомобили и микробуси, както и дава първите стандарти за емисии за тежкотоварни превозни средства. В частност пакетът изисква средните стойности на емисиите от нови пътнически автомобили и лекотоварни автомобили в

² http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0503_BG.html?redirect

³ https://ec.europa.eu/transport/modes/road/news/2017-05-31-europe-on-the-move_bg

⁴ https://ec.europa.eu/transport/modes/road/news/2017-11-08-driving-clean-mobility_en

ЕС да бъдат с 15% по-ниски през 2025 г. и с 30% по-ниски през 2030 г. спрямо нивата през 2021 г. С оглед насърчаване на иновациите сред производителите се предлага и гъвкав, неутрален по отношение на технологиите механизъм за стимулиране на производството на превозни средства с нулеви и ниски емисии. Пакетът включва преработена Директива за чистите превозни средства (2009/33/ЕО), преработена версия на Директивата за комбинирания транспорт, Регламент за услугите в областта на пътническият автобусен транспорт, Делегиран акт за стандартите за инфраструктура за алтернативни горива във връзка с Директива 2014/94/ЕС; Делегиран акт за сравнение на цените на горивата във връзка с Директива 2014/94/ЕС, План за действие относно инфраструктурата за алтернативните горива/енергоносители и инвестиционни решения за инфраструктура за алтернативни горива. Освен това една нова инициатива на ЕС подпомага производството на акумулаторни батерии в Европа – въпрос от стратегическо значение. ЕК очаква изпълнението на целите да осигури значителни ползи – намаляване на емисиите на CO₂ със 170 млн. тона между 2020 г. и 2030 г., по-добро качество на въздуха, икономии на гориво за потребителите в размер на около 18 млрд. евро годишно, създаване на до 70 000 работни места и намаляване на годишните разходи на Европа за внос на нефт с около 6 млрд. евро.

Европейска политическа рамка в сектор „Градска мобилност“

За да адресира посочените глобални за всички градски зони проблеми, **ЕС формира и прилага специфична политика**. Транспортът е един от секторите, които представляват споделена отговорност между ЕС и държавите членки, но същевременно градската мобилност е основно отговорност на местните власти, които обаче не следва да бъдат оставяни да се справят сами с проблемните области.

По тази причина на равнище **ЕС политиците са се фокусирали върху четири области на въздействие:**

- Определяне на политическата рамка, което означава работа в три насоки: дефиниране на цели; дефиниране на политики за градска мобилност; разработване и прилагане на законодателство в други области, което има въздействие върху градските райони.

- Предлагане и осигуряване на целеви фондове и финансиране.

- Улесняване на обмена на опит и най-добри практики.

- Повишаване на информираността.

Целите на политическата рамка на градско ниво са най-вече да се намали наполовина до 2030 и да се преустанови напълно до 2050 г. използването на автомобили, които се движат с конвенционално гориво; да се постигне градска логистика без въглеродни емисии в големите градове до 2030 г. Дефинирана е още една, свързана с *безопасността* цел, а именно – намаляване наполовина на смъртните случаи във връзка с пътният транспорт до 2020 г. и доближаване до нулата на смъртните случаи към 2050 г.

Основна законодателна рамка в сектор „Градска мобилност“

Европейската политика по отношение на **градския транспорт** произтича от **Пакет „Градска мобилност“**⁵ от 2013 г. (**2013 Urban Mobility Package**), който на първо място посочва необходимостта от засилено сътрудничество между различните политически нива за постигането на устойчива градска мобилност. Основната концепция на пакета е разработването и изпълнението на планове за устойчива градска мобилност (ПУГМ – Приложение към комуникацията на ЕК), като ключова роля се отдава на мултимодалните решения и насърчаване на велосипедния транспорт. Пакетът също така потвърждава ангажимент за засилена подкрепа от ЕС за локални действия в областта на градската мобилност (финансов програмен период 2014–2020 г.). Отговорност на градските власти е вземането на решение за най-доброто съчетание на следните мерки: пешеходство, колоездене, обществен/споделен транспорт, товарни велосипеди, автомобили/автобуси на алтернативно гориво и др.

Основни законодателни актове на ЕС с пряко влияние върху развитието на градската мобилност

Съществена роля за развитието на градския транспорт има **обхващащото другите видове транспорт законодателство, което пряко и косвено осъществява въздействие върху развитието на (чистия) обществен транспорт в градовете.**

Един от най-силните инструменти понастоящем е **Директивата за чистите превозни средства 2009/33/ЕО**, която чрез въвеждането на задължение при възлагането на обществени поръчки за пътни превозни средства да се отчита енергийното и екологичното въздействие през целия им експлоатационен срок, се стреми да стимулира пазара за чисти и енергийно ефективни превоз-

⁵ https://ec.europa.eu/transport/themes/urban/urban_mobility/ump_en

ни средства, да допринесе за намаляването на емисиите на въглероден двуокис и на замърсители на въздуха и да повиши енергийната ефективност. ЕК обяви и стартира през 2017 г. преглед на тази Директива⁶, като самият процес на оценка на въздействието започва през 2016 г., в рамките на което са направени и обществени консултации. Според ЕК преработената директива ще спомогне да се даде тласък на пазара за леки автомобили и микробуси в държавите членки, в които чистите превозни средства са изключително слабо разпространени – през 2017 г. в 16 държави членки дялът на електрическите превозни средства, задвижвани с акумулаторна батерия, е под 1% от регистрираните нови автомобили, а в 10 държави членки – под 0,5%. Стимулира се и разпространението на чисти превозни средства на пазара за тежкотоварни автомобили. През април 2019 г. документът е приет на първо четене от Европейския парламент, като окончателното му гласуване ще се състои след конституирането на следващия състав на ЕП.

Друго законодателство с въздействие върху развитието на градския транспорт е **Директива 2014/94/ЕС относно внедряването на инфраструктура за алтернативни горива**⁷, приета през октомври 2014 г. По отношение на градските агломерации Директивата препоръчва подходящо покритие на инфраструктурата за зареждане на електрически превозни средства и бензиностанции за компресиран природен газ до края на 2020 г. Въз основа изискванията на Директивата държавите членки имаха задължение да подготвят национални политически рамки (до ноември 2016 г.), а през март 2016 г. е създадена Европейска обсерватория за алтернативни горива.⁸

Планът за действие за инфраструктурата на алтернативните горива⁹ (ноември 2017) на ЕК има за цел да увеличи нивото на амбиция, като се насочат препоръки към държавите членки относно прилагането на националните политически рамки; да способства за разгръщането на инфраструктура за алтернативни горива и преследването на целта за осигуряване на пълно покритие до 2025 г. на коридорите от основната мрежа на трансевропейската транспортна мрежа (TEN-T) със зарядни точки за електромобили, компресиран или втечен природен газ, като има предвид, че тази цел следва да бъде допълнена с внедря-

ването на инфраструктура за алтернативни горива както в цялостната мрежа TEN-T, така и в градските, селските и слабо населените райони с отчитане на структурните и икономическите ограничения, за да се постигне балансирано покритие¹⁰; предоставяне на мерки в градските райони (ПУГМ, правила за достъп). Друга насока е да се увеличат мащабът и въздействието на финансирането, което включва месечни покани за проекти по СЕФ и други инструменти, както и насоки за финансирането и ефективните бизнес модели. Трети елемент е насочването на усилия за увеличаване (въз)приемането от страна на самите потребители, сред условията за което са както осигуряването на надеждна, съпоставима и достъпна информация, така и оперативната съвместимост на услугите.

Трети инструмент за въздействие върху развитието на градския транспорт от страна на свързаното законодателство представлява **Директивата за интелигентните транспортни системи в областта на автомобилния транспорт и за интерфейси с останалите видове транспорт (2010/40/ЕС)**, която предоставя подкрепяща рамка и подходящи условия за координирани и ефективни инвестиции във внедряването и използването на ИТС в рамките на държавите членки и в трансграничен контекст. Тя предоставя и рамка за разработването и развитието на спецификации, необходими за гарантиране на съвместимостта като цяло, но и в частност – на оперативната съвместимост и непрекъснатостта на разгръщането и оперативното използване на ИТС за приоритетни действия.

Конкретен израз на развитието в това отношение е концепцията за **Съвместните интелигентни транспортни системи (C-ITS)**.¹¹ Макар че интелигентните транспортни системи (ИТС) се съсредоточават върху цифровите технологии, предоставящи интелигентна информация, разположена на пътя или в превозните средства, C-ITS се фокусира върху комуникацията между тези системи – независимо дали става въпрос за превозно средство, което комуникира с друго превозно средство, с инфраструктурата, или с друга C-ITS система. Създадена е специална C-ITS платформа, в рамките на която се работи върху общата – единна на ниво държава членка, общество и частен сектор – визия за внедряването на C-ITS. Разработена е и приета специална **Стратегия на ЕС за C-ITS**¹²,

⁶ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=COM:2017:0653:FIN>

⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0094&from=EN>

⁸ <https://www.eafo.eu/>

⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0652&from=EN>

¹⁰ http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0438_BG.html

¹¹ https://ec.europa.eu/transport/themes/its/c-its_en

¹² <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016DC0766>

която е първият най-важен фактор за развитие на сектора.

Стратегически институционален инструмент за въздействие върху посоката на развитие на градския обществен транспорт от началото на 2017 г. е **Партньорството за градска мобилност (PUM)**¹³, чиято цел е да предложи решения за подобряване на рамковите условия за градска мобилност за градовете в целия ЕС. Това обхваща въпроси, свързани с технологичния напредък, насърчаване на използването на активни видове транспорт, подобряване на обществения транспорт и насърчаване на мерки на многостепенно управление. Партньорството постави първоначалния си фокус върху четири теми: активни начини на транспорт и използване на публичното пространство, новаторски решения и интелигентна мобилност, обществен транспорт за града/региона и мултимодалност и управление, чрез по-добри регулации, по-добро финансиране, по-добър обмен на знания и опит на европейско, национално и местно ниво. Понастоящем в партньорството за градска мобилност участват 8 европейски града и 2 региона, 5 държави, Европейската комисия чрез три генерални дирекции, 3 европейски организации – Европейската инвестиционна банка, Евроградове и Съвета на европейските общини и региони, асоциации и сдружения на бизнеса и гражданското общество. В рамките на партньорството е разработен план за действие, който представя девет ключови дейности: Укрепване на сътрудничеството и управлението на много равнища; Засилено въвеждане на планирането на устойчивата градска мобилност; Оценка на най-добрите практики за удобен достъп до обществения транспорт; Увеличаване на иновативните чисти автобуси; Разработване на насоки за инфраструктурата за активна мобилност, подкрепена от съответното финансиране; Насърчаване на устойчиво и активно поведение на мобилност; Редуциране на многообразните регламенти за достъп до градски превозни средства (UVAR); Проучване на внедряването на нови услуги за мобилност; Създаване на европейска рамка за насърчаване на иновациите в градската мобилност.

Безспорно инструмент с висока степен на въздействие върху развитието на европейския обществен автобусен транспорт е **Clean Bus Deployment Initiative/Инициатива за разгръщане на чисти автобуси**¹⁴, която промотира необходимостта да се подкрепи придвижването с нулеви емисии като най-ефективна и ефикасна

форма на обществена мобилност в нашите региони и градове. Към разработената „Декларация за намерения за насърчаване на широкото разпространение на чисти автобуси, които използват алтернативно гориво в Европа“, стартирала през юли 2017 г., са се присъединили всички, ангажирали се с това да направят прехода към чистото – на база алтернативни горива – бъдеще реалност.

Clean Bus Deployment Initiative е базирана на 3 основни елемента: *Обща политическа декларация* за подкрепа на общата амбиция на градовете и производителите за ускорено внедряване на чист автобусен превоз и осигуряване на видимост на постигнатите резултати, анонсирана на 13 юли 2017 г. от комисаря по мобилност и транспорт; *Създаване на инвестиционен хъб* – платформа за насърчаване на заинтересованите страни за внедряване на чист автобусен транспорт чрез обмен на техническа, финансова и политическа информация и бази данни от експерти и финансови институции и механизми; *специално създадена работна група в рамките на Sustainable Transport Forum* – за работа по специфични препоръки за политики и въпроси, свързани с финансирането на чистия автобусен превоз.

Друг инструмент за въздействие върху развитието на градската мобилност представляват **Urban Access Regulations/Регламентите за градска достъпност**¹⁵, поместени на специализиран сайт (urbanaccessregulations.eu), който предоставя пълен преглед на зоните с ниски емисии, градските пътни такси, зоните с лимитиран трафик и превозните ограничения в Европа. ЕК публикува и подробно проучване на регламентите за достъп.¹⁶ Важно е да се отбележи, че практически съществуват различни начини, по които могат да бъдат прилагани зоните с ниски емисии, освен използването на ръчни стикери, като например чрез информационни технологии. Предоставени са редица препоръки и набор от насоки за подготовка и изпълнение на UVARs (Urban Vehicle Access Regulation), като:

- От гледна точка на информация и комуникация схемата на UVAR не трябва да се насърчава изолирано, а като част от по-широко стратегическо предложение, а местните власти трябва да работят за спазване на действащите евростандартни като основа за дефиниране на регулирани зони за достъп.

- В областта на планирането, консултирането и проектирането се препоръчва проектиране на цялостна схема на UVAR, включително прилагани технологии.

¹³ <https://ec.europa.eu/futurium/en/node/1966>

¹⁴ https://ec.europa.eu/transport/themes/urban/cleanbus_en

¹⁵ <https://urbanaccessregulations.eu/>

¹⁶ https://ec.europa.eu/transport/themes/urban/studies_en

- По отношение на националните правни рамки: националното законодателство следва да бъде ясно свързано с политиката на ЕС и с националната политика, например в областта на ограничаването на замърсителите на въздуха и емисиите на CO₂.

- При оценката на UVAR схеми местните власти трябва да обърнат внимание, напр. на избора на индикатори за оценка и начините за тяхното конкретно измерване, минималните изисквания за данни за смислен процес на оценка и съответните резултати, връзката между мащаба на очакваните въздействия и ресурсите на оценката.

- Относно технологичните възможности и оперативната съвместимост: оперативната съвместимост и лесното приложение са сред нещата, за които трябва да се помисли, когато се планира UVAR схема и свързаната с нея технология.

Финансова подкрепа на ниво ЕС за градска мобилност

Инвестициите в транспортни услуги и инфраструктура носят преки ползи за гражданите и фирмите, поради което интелигентните системи за мобилност, мултимодалните превози, чистият транспорт и градската мобилност са традиционно специални приоритети на политиката на сближаване.

Насърчаването на устойчив транспорт и премахването на тесните места (участъците с недостатъчен капацитет) в ключови мрежови инфраструктури е една от единадесетте тематични цели за политиката на сближаване през периода 2014–2020 г.¹⁷ По линия на Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР) и Кохезионния фонд се предоставя подкрепа за съфинансиране от ЕС на проекти, свързани със следните **инвестиционни приоритети**:

- Подкрепа за създаване на мултимодално **единно европейско транспортно пространство** чрез инвестиции в трансевропейската транспортна мрежа (TEN-T).¹⁸

- **Подобряване на регионалната мобилност** чрез свързване на второстепенни и третостепенни възли към инфраструктурата на TEN-T, включително мултимодални възли (само от ЕФРР).

- Развитие и подобряване на **съобразени с околната среда (включително с ниски нива на шума) и нисковъглеродни транспортни системи**, включително вътрешни водни пътища и морски транспорт, пристанища, мултимодални връзки и летищна инфраструктура, с цел да се насър-

чи устойчивата регионална и местна мобилност.

- Развитие и рехабилитация на **всеобхватни, висококачествени и оперативно съвместими железопътни системи** и насърчаване на мерки за намаляване на шума.

ЕС предоставя подкрепа и за инвестиции в нисковъглероден транспорт, по-специално за насърчаване на **устойчива мултимодална градска мобилност**.

За да се осигури максимална ефективност на тези инвестиции, през периода 2014–2020 г. се набляга специално на „необходимостта от гарантиране на **стабилна стратегическа среда** (включително приемането от държавите членки на „всеобхватен план за транспорта“, който да показва как проектите ще допринасят за развитието на единното европейско транспортно пространство и трансевропейската транспортна мрежа)“¹⁹.

Безспорно сред най-важните политически инструменти за подкрепа на устойчивото развитие на градската мобилност е увеличената в настоящия програмен период финансова подкрепа от ЕС за градската мобилност. Финансирането от ЕС за устойчива мобилност – най-вече за градската среда – е от порядъка на 18,5 млрд. евро в периода 2014–2020 г., което е около 50% повече, отколкото през 2007–2013 г. Основни източници на средствата са Европейските структурни и инвестиционни фондове (включително Urban Innovative Actions), финансиране на научните изследвания и иновациите – ХОРИЗОНТ 2020 (включително демонстрационни проекти на CIVITAS), Механизъм за свързване на Европа (Connecting Europe Facility/CEF) за TEN-T проекти (за градски възли).

В областта на дълговото финансиране **Европейска инвестиционна банка** има голям принос при развитие на градската мобилност – финансира създаване и разширяване и рехабилитация на обществени транспортни мрежи, като метро и трамвайни линии и системи за бърз автобусен транспорт; придобиване на мотриси и автобуси; насърчаване на изграждането на велосипедни и пешеходни мрежи; разработване на интелигентни системи за управление на трафика и информационни системи за подобряване на обществения транспорт, като електронни билети, системи за управление на трафика и комуникации.

Механизмът за свързване на Европа (CEF) за транспорта е инструментът за финансиране на политиката на европейската транспортна инфраструктура. Тя има за цел да подкрепи инвестициите в изграждането на нова транспорт-

¹⁷ https://ec.europa.eu/regional_policy/bg/policy/how/priorities

¹⁸ http://ec.europa.eu/transport/infrastructure/tentec/tentec-portal/site/index_en.htm

¹⁹ https://ec.europa.eu/regional_policy/index.cfm/bg/policy/themes/transport-energy/

на инфраструктура в Европа или да възстанови и модернизира съществуващата.

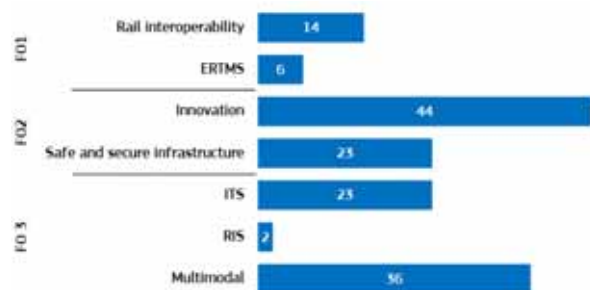
Целите на политиката TEN-T предвиждат: завършване до 2030 г. на основната мрежа, структурирана около девет мултимодални коридора за основна мрежа; завършване до 2050 г. на всеобхватна мрежа с цел улесняване на достъпа до всички европейски региони.

CEF Transport се фокусира върху трансгранични проекти и проекти, насочени към премахване на тесните места или преодоляване на липсващи връзки в различни части на основната мрежа и на широкообхватната мрежа (връзка), както и за хоризонтални приоритети като системи за управление на трафика. CEF Transport подкрепя и иновациите в транспортната система с цел подобряване на използването на инфраструктурата, намаляване на въздействието на транспорта върху околната среда, повишаване на енергийната ефективност и повишаване на безопасността.

Общият бюджет за CEF Transport е 24,05 млрд. евро за периода 2014–2020 г. Изпълнителната агенция за иновации и мрежи (INEA) отговаря за изпълнението на 23,7 EUR от бюджета на CEF за транспорта под формата на безвъзмездни средства през същия период.

Финансирането от CEF специално за градските възли се реализира с все по-засилен интерес и резултати – при първите три покани за интерес са представени 38 проекта на стойност 235 млн. евро, избрани съгласно приоритета за финансиране на градските възли, които са получили 204 млн. евро безвъзмездна помощ от ЕС.

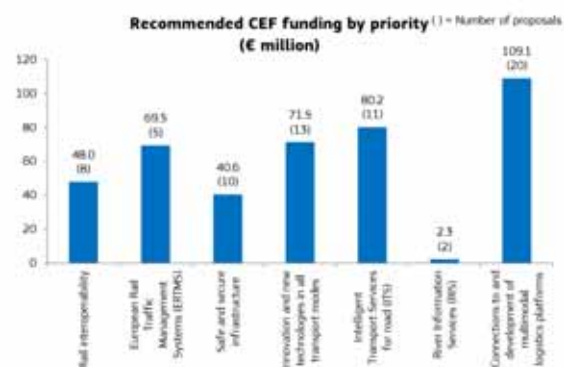
При последната покана за предложения през 2018 г., по която INEA се произнесе с окончателно решение за избор на проекти на 19 април 2019 г., са подадени 148 предложения на обща стойност от 929 млн. евро, над 2,05 пъти повече от индикативния бюджет от 450 млн. евро.

Фиг. 1. Брой допустими предложения/приоритет

Източник: INEA²⁰

Препоръчани за финансиране са 69 проектни предложения с обща стойност на предоставената финансова подкрепа от 421 232 720 евро.

Фиг. 2. Препоръчани за финансиране проекти

Източник: INEA²¹

Друг добре познат финансов инструмент е **Horizon 2020**.²² За стимулиране на интелигентен, зелен и интегриран транспорт в периода 2014–2020 г. са заделени 6, 339 млрд. евро за постигане на 4 ключови цели:

- Насърчаване на ресурсно ефективни и екологично чисти транспортни системи.
- Повишена мобилност, минимизиране на ограниченията на трафика, повишена безопасност и сигурност на транспорта.
- Глобално лидерство на европейската транспортна индустрия чрез повишаване на конкурентоспособността ѝ.
- Социално-икономически и поведенчески изследвания и иновативни решения в подкрепа на политиките.

В периода 2014–2017 г. предоставеното финансиране за проекти в транспорта е в размер на 1,2 млрд. евро, от които 137 млн. евро за градска мобилност.

Фиг. 3. Средства от HORIZON 2020, насочени за градска мобилност в периода 2014–2017 г.

Източник: Европейската комисия, ГД Транспорт

²⁰ <https://ec.europa.eu/inea/en/connecting-europe-facility/cef-transport/apply-funding/2018-cef-transport-call-proposals>

²¹ <https://ec.europa.eu/inea/en/connecting-europe-facility/cef-transport/apply-funding/2018-cef-transport-call-proposals>

²² <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en>

Съгласно одобрената работна програма 2018–2020 г. постигането на тези цели понастоящем предоставя възможности за набиране на предложения за проекти в следните четири направления:

- „Мобилност за растеж“ (MG): изграждане на нисковъглеродно, устойчиво на измененията на климата бъдеще: нисковъглероден и устойчив транспорт.

- „Дигитализиране и трансформиране на европейската промишленост и услуги“: автоматизиран пътен транспорт (ART).

- „Изграждане на нисковъглеродно, устойчиво на измененията на климата бъдеще“: зелени превозни средства (GV).

- „Изграждане на нисковъглеродно, устойчиво на измененията на климата бъдеще“: батерии от следващо поколение (след актуализация на Работната програма от 2019 г., чрез Европейската агенция за околна среда и Умни градове и общности).

Друг източник на финансиране е осигурен по линия на **Програмата на ЕС за градовете**, съгласно чл. 8 от European Regional Development Fund 2014/2020, с цел „... идентифициране и тестване на нови решения, които разглеждат въпроси, свързани с устойчивото градско развитие и са от значение на ниво ЕС“. До момента са проведени четири покани за набиране на предложения, като в рамките на втората покана (16.12.2016–14.04.2017), с бюджет от 50 млн. евро, направлението „Градска мобилност“ беше едно от трите изрично дефинирани допустими направления за кандидатстване. Разпределението на общо 206-те подадени проекти по направления е „Интеграция на мигранти и бежанци“ (41 кандидатури на проекта), „Циркулярна икономика“ (72 кандидатури на проекта) и „Градска мобилност“ (93 кандидатури на проекта). В крайна сметка са подбрани и финансирани 5 предложения в направление „Градска мобилност“ на обща стойност 17,435 млн. евро.

Друг ключов инструмент на европейската политика за развитие на градската мобилност представлява инициативата **CIVITAS**. Инициативата се финансира от Европейската комисия от 2002 г. и е насочена към създаване на почист и по-добър транспорт в градовете. Дневният ред на инициативата CIVITAS е в 4 ключови аспекта:

- Живи „лаборатории“ и изследователски проекти.
- Мрежа от градове за градовете.
- Публично-частни партньорства.
- Политическа ангажираност (чрез Political Advisory Committee).

Тематичните направления са: „Независим от автомобилите начин на живот“; „Чисти горива и автомобили“; „Колективен пътнически транспорт“; „Стратегии за управление на търсенето“; „Интегрирано планиране“; „Управление на мобилността“; „Привличане на обществото“; „Сигурност и безопасност“; „Телематика в транспорта“; „Логистика на градските товарни превози“. Общият бюджет на инициативата е 250 млн. евро, като финансирането от страна на ЕС е около 180 млн. евро.

Мярка на европейската политика за устойчива градска мобилност със силен успех е насочването на усилия към улесняване на обмена на информация и най-добри практики под формата на създаване на **Обсерватория за градска мобилност: www.eltis.org**. Целта на инициативата е да се улеснява обменът на информация, знания и опит в областта на устойчивата градска мобилност. На разположение е детайлно ръководство за подготовка на планове за устойчива градска мобилност (ПУГМ) с добре детайлизиран процес и инструмент за самооценка.

Тази платформа (eltis.org) е само част от подкрепата на ЕК на градовете за разработване на ПУГМ. Към това може да се добави предложената от ЕК концепция за ПУГМ, която се основава на опита от целия ЕС (приложение към Пакета за градска мобилност), а също и предоставената от ЕК специфична подкрепа: финансова (средствата на ЕС за разработване и прилагане на ПУГМ) и изграждане на капацитет в градовете да разработват ПУГМ (понастоящем три целеви проекта на CIVITAS).

С актуализиране на насоките след 2017 г. са идентифицирани области, изискващи по-добро включване, като електромобилност, мобилността като услуга (MaaS), интелигентни транспортни системи (ITS), Health Economic Assessment Tool (HEAT), градска логистика, устойчиви планове за логистика в градовете (SULPs), развитие на регионални ПУГМ, финансиране и др. Направена е актуализация по отношение на укрепването на националните рамки, идентифицирането и промотирането на най-добри практики и повишаването на обществената информираност.

Конкретна възможност за постигане на целите по улесняване на обмена на информацията и най-добрите практики представлява Експертната група на държавите членки за градска мобилност. Всяка държава членка назначава свой представител, срещите стартират за първи път през октомври 2014 г. и се осъществяват 2–3 пъти годишно. Целта е да се помогне на държавите членки да предоставят повече и по-ефективна подкрепа на

местните власти, да направят градската мобилност по-устойчива.

Заклучение

За бъдещото разгръщане на екологично чист и финансово устойчив градски транспорт, включително изграждане на необходимата прилежаща инфраструктура на европейско, а и на национално ниво, вече са направени ключови институционални стъпки. Изяснени са стратегическите европейски насоки за развитие на сектора, разработена е базовата законодателна и регулаторна рамка, оценени са националните особености на всяка държава членка, както и въздействието върху съответния национален градски транспортен сектор.

Всичко това осигурява основите за постигане на секторните цели. Същевременно ще са необходими значителни публични и частни инвестиции за реализация на целите – европейски и национални.

Съчетаването на безвъзмездни средства с дългово финансиране трябва да се превърне в стандарт за случаите, при които това е осъществимо. Необходимо е различните насърчителни инструменти на ниво ЕС да се използват ефек-

тивно в комбинация помежду им.

За тази цел европейските институции са ангажирани да засилят координацията на инструментите за финансиране от ЕС и да постигнат синергии с действия на национално и местно ниво, за да се увеличи ефектът от финансирането от ЕС. Ще продължи и търсенето на подкрепящи стратегически решения за сектора, каквото е например интегрирането на транспортната и енергийната система.

Литература

1. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, „Към мобилност с ниски емисии“, 8.11.2017.
2. http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0503_BG.html?redirect
3. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0652&from=EN>
4. <https://ec.europa.eu/futurium/en/node/1966>
5. https://ec.europa.eu/transport/themes/urban/urbanbus_en
6. <https://urbanaccessregulations.eu/>

ПАЗАРНО ИНТЕГРИРАНЕ НА ВЕИ В БЪЛГАРИЯ

Румяна Георгиева*

Резюме: *Енергията от възобновяеми източници е произвеждана от източници, които не се основават на изкопаеми суровини и които се възстановяват в рамките на човешкия живот. Възобновяемите енергийни източници включват слънчева, вятърна, водна, геотермална енергия и биоенергия.*

На пръв поглед производството на енергия от възобновяеми източници е свързано с по-големи капиталовложения в сравнение с енергията от конвенционални изкопаеми горива. Този тип инвестиция често е свързана с влагане на значителни средства в инфраструктура и допълнителни разходи по включване към съществуващата електропреносна мрежа. Въпреки това възобновяемите енергийни източници не са просто екзотичен начин за производство на енергия. Възобновяемите източници са независим и неизчерпаем чист енергиен ресурс, който предотвратява разрушаването на околната среда за бъдещите поколения и създава база за устойчиво бъдеще и способ за борба с климатичните промени.

Ключови думи: *ВЕИ производители, интеграция, свободен пазар, договори за премия.*

1. Въведение

ЕС има осъзната политика за насърчаване на прехода към нисковъглеродна икономика и увеличаване на дела на възобновяемата енергия в общия енергиен микс. При присъединяването си към ЕС българската държава се задължава с поставените от ЕС цели и през 2007 г. започва да подпомага интензивно развитието на ВЕИ сектора. Това се изразява във въвеждане на преференциални цени за изкупуване на електрическата енергия, произведена от ВЕИ централи. Поради недостатъчно гъвкава и адекватна регулаторна рамка и политика между 2007 г. и 2012 г. не е налице устойчиво и здравословно развитие на сектора. Вместо това се наблюдава липса на достатъчна инвестиционна сигурност в началото, а в края на периода поради изоставане на регулаторните действия от динамично развиващите се пазари за ВЕИ технологии, през 2011 г. и 2012 г. изведнъж се въвеждат в експлоатация множество генериращи ВЕИ мощности, тъй като изкупните цени се оказват неактуализирани (високи) на фона на поевтиняването на ВЕИ технологиите и при тези цени генериращите мощности от ВЕИ се увеличават спекулативно. След 2012 г. следва рест-

риktivна политика към ВЕИ сектора, съпроводена от силно обществено недоволство. Общественото неодобрение е свързано със сключените вече дългосрочни договори за изкупуване на произведената от ВЕИ централите електрическа енергия по високи преференциални цени, което е за сметка на всички български потребители. При това развитие България още през 2015 г. изпълнява предсрочно определената ѝ цел за 2020 г., а именно постигане на 16% дял на ВЕИ енергията в общия потребителски микс. Това, разбира се, не е особено полезно за българската енергетика, икономика и най-вече за българските потребители, тъй като такова „извънпланово“ и рязко постигане на заложената цел, при непрекъснато понижаващи се цени на ВЕИ технологиите (а оттам и на изкупните цени на генерираната от ВЕИ електроенергия) не е икономически целесъобразно. Потребителите при такова развитие плащат и ще продължат да заплащат по-висока цена от постижимата пазарна цена за изпълнение на заложената цел, което е в основата на натрупания негативизъм и обществено недоволство към ВЕИ производителите. Тази недостатъчно адекватна политика при регулацията на ВЕИ сектора в Р България затруднява формирането на правилни оценки за потенциала и политики относно възобновяемите източници, което твърде вероятно ще причини забавяне и изоставане от световните иновативни и добри практики с всички последици от това.

Необходимостта от насърчаване на ВЕИ сектора е очевидна, тъй като от тук нататък ВЕИ централите се нуждаят все по-малко от преференции. Дори слънчевите централи, които доскоро се нуждаеха и съответно получаваха най-високи преференции, към настоящия момент вече не се нуждаят от тях и могат успешно да бъдат конкурентни на свободните електроенергийни пазари. Необходимото насърчаване за този тип централи е свързано с премахване на административните тежести и съществуващите рестрикции. Може да се каже, че българският потребител плаща висока цена за насърчаването на ВЕИ производителите, реализирали своите проекти преди 6–7 години, което бе в синхрон с европейските и световните тенденции за подпомагане на развитието на технологиите до нива, които да бъдат конкурентни на конвенционалните източници. Сега, когато тази цел практически е постигната и подпомагането може да се осъществи без обществото да поема допълнителна финансова тежест, ще бъде грешка, ако ВЕИ секторът не бъде подкрепен.

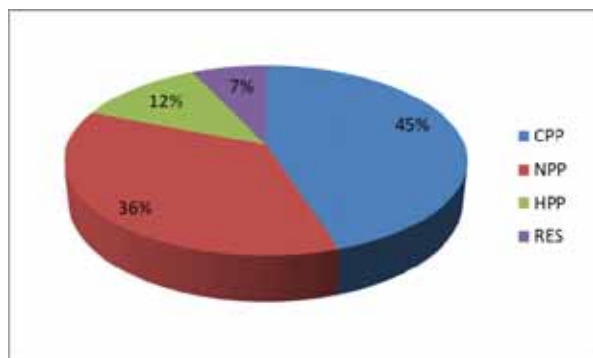
Трябва да се има предвид, че привържениците

* Университет за национално и световно стопанство, r.georgieva@emtbg.com

на конвенционалната енергетика често се противопоставят на развитието на ВЕИ сектора, тъй като ВЕИ производителите разчупват монопола в производството на електрическа енергия и създават нови модели в електроенергийните системи на разпределено и децентрализирано производство. От друга страна, засилването на децентрализираното производство (чийто двигател са ВЕИ източниците) създава големи възможности и перспективи за развитието на гъвкави и интелигентни мрежи smart grid, което ще доведе до по-високи нива и стандарти на либерализация при електроенергийните пазари. Освен това при правилно планиране се създават повече зони и участъци от мрежата, при които все повече производство и потребление започват да функционират в голяма близост, което повишава енергийната ефективност и намалява загубите от пренос на електрическа енергия. Това са допълнителни причини, поради които ВЕИ секторът трябва да бъде подкрепен.

2. ВЕИ в България

Прякото подпомагане с преференциални механизми в България, в ЕС и в световен мащаб имаше своя ефект и постигна целите си, а именно разширяване на пазарите за ВЕИ технологии, усъвършенстване на технологиите и производствените разходи, получаване на ефекти от мащаба и в крайна сметка поевтиняване на ВЕИ технологиите до степен, при която ВЕИ централите да бъдат конкурентно способни на пазарите на електрическа енергия, без да се нуждаят от механизми за подпомагане. Последното се отнася предимно за вятърни и слънчеви електроцентрали. В същото време цените на конвенционалната електрическа енергия все повече се повишават, което допълнително засилва пазарните позиции на ВЕИ енергията. По данни на Комисията за енергийно и водно регулиране (КЕВР) за 2018 г., както се вижда от фигура 1, делът на ВЕИ производството като част от цялото производство на ел. енергия в Р България е 19%, като 12% е делът на ВЕЦ и 7% е делът на производството от останалите видове ВЕИ централи (ФЕЦ, ВяЕЦ и биомаса).

Фигура 1. Структура на производството на ел. енергия по видове източници

Източник: КЕВР.

2.1. Ситуацията до 2019 г. (преференциални цени)

Както беше споменато по-горе, основният метод за подпомагане на ВЕИ производители в България са дългосрочните договори с преференциални цени за изкупуване на произведената ел. енергия. С либерализацията на пазара в България се наложи постепенно ВЕИ производителите да започнат да продават енергията си на свободен пазар. Първата стъпка в тази посока е в края на юли 2015 г., когато КЕВР публикува решение (СП-1/31.07.2015) в съответствие с промените в Закона за енергията от възобновяеми източници (ЗЕВИ, чл. 31, ал. 5, т. 1). Това решение се отнася до т.нар. „нетно специфично производство“ на ВЕИ производители. Нетното специфично производство (НСП) е средногодишното производство на ел. енергия от 1 кВтч инсталирана мощност съгласно решението на КЕВР за определяне на преференциални цени след приспадане на собствените нужди. НСП се определя за една календарна година. Според гореспоменатите промени в ЗЕВИ, след достигане на определеното НСП, всеки ВЕИ производител има два варианта: или продава енергията си по цена излишък на балансиращ пазар (обикновено между 10–15 лв./МВтч), или продава енергията си на свободен пазар (склучва се договор с търговец на ел. енергия по свободно договорени цени). Тези квоти се „нулират“ в края на всяка календарна година и от 01 януари ВЕИ производителите отново започват да получават преференциалната си цена до постигане на определеното НСП. По този начин последните няколко месеца от годината голяма част от ВЕИ производителите започват да продават енергията си на свободен пазар още от 2015 г.

С оглед спазване на европейското законодателство и препоръките на Световната банка в края на 2017 г. започват да се готвят промени в Закона за енергетика. Една от основните промени е, че от 01 януари 2018 г. всички производители с инсталирана мощност над 5 МВт трябва да продават енергията си на организиран борсов пазар.

Впоследствие на 08 май 2018 г. са обнародвани нови изменения и допълнения към Закона за енергетиката. С тези промени прагът на инсталираната мощност на производители, които са задължени да продават енергията си на организиран борсов пазар, стана от 5 МВт на 4 МВт (т.е. всички производители с инсталирана мощност над 4 МВт са задължени да продават енергията си на борсата и ефективно да са на свободен пазар). За ВЕИ производителите, които имат преференциална цена, са въведени т.нар. „договори за премия“, които заместват дългосрочните договори за

изкупуване по преференциални цени.

Първоначално договорите за премия за ВЕИ производители с инсталирана мощност над 4 МВт трябваше да влязат в сила от 01 юли 2018 г., но с оглед на кратките срокове е даден „преходен период“. Съгласно промените в ЗЕ до 31 октомври 2018 г. тези производители трябваше да сключат договор за премия, като договорът може да влезе в сила най-късно от 01 януари 2019 г. Страна по всички договори за премия е Фонд „Сигурност на електроенергийната система“. Фондът е създаден през юли 2015 г., като първоначалната му цел е подпомагане на НЕК (Национална електрическа компания, която пряко и косвено е страна по дългосрочните договори по преференциални цени) по отношение на изплащането на преференциалните цени. Почти всички търговски участници са задължени да правят ежемесечни вноски във ФСЕС в размер на 5% от приходите си. С последните промени в Закона за енергиката на Фонда са вменени и други функции, а именно събирането на приходите от такса задължение към обществото (която търговците на ел. енергия събират от крайните потребители за количеството потребена енергия) и изплащане на премии на ВЕИ производители с инсталирана мощност над 4 МВт.

Договорите за премия работят по следния начин: всяка година в началото на регулаторния период (регулаторният период в България е от 01 юли до 30 юни) КЕВР определя прогнозна пазарна цена (референтна) за всеки тип производство. Разликата между референтната цена и определената преференциална цена дава размера на премията. Ако реално постигнатата цена от даден производител за периода е под референтната му цена, той ще е получил по-малко приходи за периода, съответно, ако постигнатата цена е над референтната – производителят ще е генерирал по-голяма печалба в сравнение с първоначалния модел на преференциална цена за изкупуване.

Механизмът на определяне на прогнозната пазарна цена е следният: КЕВР определя групови коефициенти, отразяващи отклонението между средната пазарна цена за базов товар на пазара „ден напред“ за 2017 г. и постигнатата средно-претеглена цена (СПЦ) от съответната група на пазара „ден напред“ за 2017 г. Прогнозната пазарна цена за регулаторния период 01.07.2018 – 30.06.2019 за съответната група е определена като произведение от определената прогнозна средно-годишна пазарна цена за базов товар и груповия коефициент (таблица 1).

За текущия регулаторен период (01.07.2018–30.06.2019) цените са следните:

Средната цена за базов товар за пазара ден напред на БНЕБ ЕАД е 76.97 лв./МВтч.

Прогнозната годишна пазарна цена за базов товар е определена на 70.00 лв./МВтч.

Таблица 1. Прогнозни пазарни цени за различните групи производители

Група производители	Постигнатата СПЦ, лв./МВтч	Групов коефициент	Прогнозна пазарна цена, лв./МВтч
ВЕКП	77.68	1.00922	70.65
ФЕЦ	86.84	1.12823	78.98
ВяЕЦ	73.74	0.95804	67.06
ВЕЦ	75.84	0.98532	68.97
Биомаса	76.82	0.99805	69.86

Източник: Решение Ц-11/01.07.2018 на КЕВР.

2.2. Промени за ВЕИ производителите от 2019 г.

В момента се готвят нови промени в основния енергиен закон, като една от тях засяга производителите с инсталирана мощност между 1 МВт и 4 МВт. Предвидено е тези производители, считано от 01 юли 2019 г., също да излязат на свободен пазар, а ВЕИ производителите с преференциална цена на изкупуване, които попадат в този диапазон, също да сключат договори за премия с Фонд СЕС.

Общата инсталирана мощност на ВЕИ производителите в България е 4170 МВт, като мощността на ВЕИ производителите, които имат дългосрочни договори по преференциални цени (без ПАВЕЦ и ВЕЦ над 10 МВт) е 2155 МВт. С промените миналата година, 56% (от инсталираната мощност) от ВЕИ производители с преференциални изкупни цени са изцяло на свободен пазар, а с предвидените промени от тази година, още 33% ще излязат на свободен пазар, което оставя едва 11% от инсталираните ВЕИ мощности да бъдат подпомагани с договори с преференциални цени (до постигане на НСП). Като количество произведена енергия съотношението е сходно – произведената енергия от ВЕИ (по преференциални цени) за 2018 г. е 4225 ГВтч, от тях 2285 ГВтч са от централи с мощност над 4 МВт (54%), а 1512 ГВтч (36%) – от централи с мощност между 1 и 4 МВт.

3. Бъдещи тенденции за продължаване на пазарното интегриране

Възможностите за пазарна интеграция на ВЕИ са разделени на две направления. Първото е реализиране на проекти за собствена консумация, а второто направление е развитие на проекти, които реализират своето производство на електроенергийните пазари.

3.1. Пазарна интеграция чрез реализиране на проекти за собствена консумация

Към настоящия момент тези проекти се отличават с висока степен на рентабилност, бързо изплащане на инвестиционните разходи и още по-висок положителен финансов ефект в оставащия експлоатационен период. Накратко това са проекти, при които генерираната от ВЕИ енергия се консумира на място, директно от консуматор, като често консуматорът и производителят са едно и също лице (но това не е задължително). При този тип проекти се постига допълнителен положителен финансов ефект (освен цената на генерираната електроенергия). При директна консумация генерираната енергия замества енергията, която нормално без наличието на ВЕИ инсталация би се доставяла от електрическата мрежа. Така към положителния ефект, представляващ цената на електрическата енергия, се добавя и цената на почти всички мрежови такси и добавки, които нормално консуматорът заплаща при доставка на ел. енергия от електроразпределителната и/или електропреносната мрежа. Мрежовите такси и добавки при различната категория консуматори в България са в размер на от 50% до 90% от цената на електрическата енергия, което прави този тип проекти по-ефективни 1.5–1.9 пъти. Особено подходящи за тази цел са соларните технологии (фотоволтаичните централи), които могат да се изграждат на свободни площи, покривни пространства и т.н. Периодът на възвръщане на инвестицията (Return of investment) зависи от конкретния проект, но при стандартни условия за България е от порядъка на 5–7 години.

Развитието на множество проекти за собствена консумация променя модела на централизираното производство, който е наложен по естествени причини още от създаването на енергийния сектор и електроенергийните системи и пазари. Това, от една страна, създава необходимост от известно реструктуриране на представите за електроенергийния сектор, принципите за управление на мрежата и взаимоотношенията между различните участници.

Ограниченията в структуриране на проекти за собствена консумация са свързани с нужда от свободни пространства и възможност за инсталиране на ВЕИ производител в близост до съответния консуматор, към който се структурира проектът. Също така следва да се има предвид, че не всеки профил на потребление е подходящ за подобен проект. Профилът на потреблението следва да е такъв, че да е налице съответна на производството консумация, като се има предвид профилът на производството за

съответната ВЕИ технология.

С новите промени в Закона за енергетиката е предвидено потребители, които си доставят ел. енергия от ВЕИ чрез директен електропровод, да бъдат освободени от такса „задължение към обществото“ (около 37 лв./МВтч).

3.2. Пазарна интеграция чрез реализиране на произведената енергия на електроенергийния пазар

Законодателството и регулациите позволяват развитието на този тип проекти и в последните две години в България те се развиват.

Действащото законодателство за централи над 4 МВт предвижда енергията да се реализира на енергийната борса. Това може да става директно чрез участието на съответния производител на организирания борсов пазар или чрез координатора на балансиращата група, към която принадлежи производителят. В настоящия момент има регулаторни елементи, които чисто финансово влошават резултатите на проектите от този тип, което възпрепятства до известна степен развитието на ВЕИ проекти на пазарен принцип. Това са такса „достъп за вятърни и слънчеви централи“, такса „5% от приходите към ФСЕС“ и неконвертируемост на зелените сертификати, което не позволява на ВЕИ централите на пазарен принцип да получат съответната премия за създадения от тях положителен екологичен ефект и спестени емисии, които по един или друг начин подлежат на осребряване и до голяма степен българската държава пряко консумира този положителен ефект.

Въпреки това ВЕИ проекти на територията на Р България с пазарна реализация на произведената електрическа енергия започват да придобиват смисъл и финансово-икономическа целесъобразност. Това е доста обещаващо, тъй като във времето икономическият смисъл на тези проекти ще се засилва поради следните причини:

- нуждите и цените на електрическата енергия се покачват;

- в ход са мерки (включително и под въздействието на ЕС), които да премахнат факторите, поддържащи по-ниски цени на електрическата енергия на българския пазар в сравнение със съседните пазари. Т.е. може да се очаква, че в средносрочен план цените на ел. енергията в България ще се повишават и по това направление;

- може да се очаква, че екологичните стандарти и синхронизацията с европейските практики ще придадат икономически смисъл на зелените сертификати.

Развитието на първите две изброени позиции е нормално да следват своя естествен ход без

допълнителна намеса по повод пазарното интегриране на ВЕИ производители. По третата позиция е необходимо държавната регулаторна политика да ускори решаването на въпроса, за да не възпрепятства изкуствено производителите на екологично чиста енергия.

Друг проблем, който пречи на реализацията на нови ВЕИ проекти, е рестриктивното отношение на мрежовите оператори при присъединяване на ВЕИ централи към мрежата. Много често процедурите по присъединяване се забавят и затрудняват ненужно и освен това се поставят необосновани изисквания, които чувствително оскъпяват процеса. По този начин се затрудняват инвестиционните решения за нови ВЕИ проекти, повишават се капиталовите разходи на инвеститорите, удължава се времето за реализация на проектите и в крайна сметка се възпрепятства пазарното развитие и разгръщане на възобновяемите източници. Този проблем е въпрос на регулация и е изцяло в правомощията и компетенциите на КЕВР. Подобряването на регулаторната среда по отношение на процеса по присъединяване към мрежата има потенциала да подпомогне пазарното интегриране на ВЕИ производители.

4. Засилване на конкурентоспособността

Основните две причини за засилване на пазарните позиции и конкурентоспособността на ВЕИ са следните:

- чувствително намаляване на цената на ВЕИ технологиите (или поне на някои от тях) през последните години, а от там и цената (себестойността) на генерираната ел. енергия, която вече е в диапазона на пазарната цена на ел. енергия;

- все по-засилваща необходимост от повишаване на екологичните стандарти в цялостната човешка дейност и особено в производството на електрическа енергия. Този екологичен елемент се интегрира във финансови параметри и инструменти, които пряко влияят върху себестойността на генерираната енергия от всеки източник (както например търговията с емисии, конвертирането на различни форми на зелени сертификати и т.н.), което допълнително засилва конкурентоспособността на ВЕИ производителите.

Съществуват и различни по-второстепенни фактори, които също са от особено значение и подпомагат пазарното интегриране на ВЕИ, като, но не само:

- ВЕИ технологиите са по-достъпни за масовия инвеститор от финансова и от технологична гледна точка;

- разходите за поддръжка и експлоатация са по-ниски при ВЕИ централите в сравнение с

конвенционалните централи, работещи с изкопаеми горива;

- ВЕИ централите са по-гъвкави и мащабируеми, при което са подходящи за проекти от почти всякакъв размер – от няколко кВт до няколко стотин МВт;

- изграждането на ВЕИ проекти е по-лесно и бързо, отколкото реализирането на проекти за конвенционални електропроизводствени инсталации, работещи на изкопаеми горива;

- експлоатационните рискове при ВЕИ инсталациите от гледна точка на аварии, увреждане на околната среда и здравето на хора и животни са в пъти по-ниски, а евентуални последствия от подобни аварии са много по-безобидни в сравнение с конвенционалните източници, работещи на изкопаеми горива.

По данни от западноевропейските и регионалните енергийни борси могат да бъдат изведени референтни цени за интегриране на нови производители.

За западноевропейския пазар цени около и под 0.55 USD/kWh са конкурентни и могат да бъдат интегрирани в тези пазари. За фотоволтаични електроцентрали границата е дори по-висока поради дневния профил на производство, който съвпада с пиковите цени на електрическата енергия.

За регионалния пазар на Балканския полуостров (Румъния, Сърбия, Македония, Гърция и Турция) пазарните нива на цените на електрическата енергия за реалистично пазарно интегриране са в диапазона около 48 USD/kWh. За ФЕЦ пазарните цени са по-високи – около 52 USD/kWh.

Пазарът на електрическа енергия в България през по-голямата част от годината поддържа пониски цени от регионалния пазар на Балканския полуостров, но това се дължи на все още недостатъчната либерализация и свързаност на пазарите, които до голяма част се поддържат умишлено. Причината за недостатъчната степен на свързаност на пазарите е наличието на експортна такса при износ на енергия от България към съседните пазари, както и недостатъчната преносна способност на трансграничните електропроводи (с новите промени в ЗЕ, също е предвидено таксата за износ на ел. енергия да отпадне). По тази причина пазарните цени, при които към момента могат да бъдат интегрирани нови енергийни източници в България, са от порядъка на 42–44 USD/kWh. За ФЕЦ, както е обяснено по-горе, пазарните цени са по-високи (около 48 USD/kWh).

При тези референтни пазарни нива потенциал за успешно интегриране имат централите на биомаса (но все още не и в България), геотермалните инсталации, водноелектрическите централи

(ВЕЦ), вятърните електроцентрали (ВяЕЦ) и фотоволтаичните електроцентрали (ФЕЦ).

5. Нужда от законови промени за развитие на пазарното интегриране

ВЕИ технологиите не могат да бъдат цялостното решение и да отговорят на всички предизвикателства в сектора, но все пак са една от основните променливи, която трябва да бъде много добре дефинирана и позиционирана в електроенергийното уравнение. От тук нататък поради нивото на развитие на ВЕИ технологиите, развитието на сектора може и трябва да бъде осигурено без допълнително финансово натоварване на българските потребители. Това е възможно, тъй като ВЕИ стават все по-конкуrentни на енергийните пазари. Сегашните регулаторни условия в България възпрепятстват изграждането на ВЕИ мощности на пазарен принцип. Следва да бъдат създадени по-адекватни регулации, като например:

- въвеждане на подходяща регулация за изграждане на съвременни инсталации за съхранение на ел. енергия. Будещето на ВЕИ технологиите е свързано със синхронна работа на ВЕИ източниците със системи за съхранение;

- премахването на такса „достъп за вятърни и слънчеви централи“, които работят изцяло на пазарен принцип. Никой от останалите производители на свободния пазар не заплаща такса достъп;

- премахване на задълженията за внасяне на 5% от приходите във ФСЕС за ВЕИ производители, работещи на пазарен принцип. Средствата във ФСЕС са предназначени основно да финансират премията за ВЕИ и ВЕКП централите с изкупуване по преференциални цени. Неестествено е нови ВЕИ централи, работещи на пазарен принцип, подпомагачи изпълнението на национални цели (вкл. постигане на положителни екологични ефекти), без да натоварват допълнително обществото и потребителите, да бъдат задължени да подпомагат изплащането на преференциални цени към други ВЕИ производители.

6. Private PPA (Private Power Purchase Agreement)

Все по-популярни стават частните договори за изкупуване на електрическа енергия от ВЕИ производители. При тях купувачът на енергията сключва дългосрочен договор (10, 15 или 20 години) за изкупуване на произведената енергия от съответен ВЕИ проект. Към момента такива купувачи са най-често компании, загрижени за околната среда, за които сключването на такъв договор има и своята репутационна стойност. От една страна, купувачът фиксира своята покупна цена на ел. енергия, с което се предпазва от рис-

ковете за бъдещото повишаване на цените на енергията, а от друга страна, продавачът получава сигурна фиксирана цена, независеща от флукуациите на енергийните борси. По този начин продавачът има възможност да състави своя финансов модел при ниски рискове за приходната част, което е особено полезно при финансирането и реализирането на нови ВЕИ проекти.

Private PPA е успешна структура на взаимоотношенията между ВЕИ производители и клиенти на ВЕИ енергия. Това е важна стъпка в популяризирането и пазарното интегриране на нови ВЕИ проекти. Може да се очаква, че Private PPA ще бъдат все по-предпочитана форма на взаимоотношения между ВЕИ производители и крайни клиенти и такъв тип договори ще станат все по-често използвани.

7. Потенциал за развитие на ВЕИ технологиите и необходимост от допълнителна енергийна инфраструктура

В процеса на пазарна интеграция на нови ВЕИ централи при натрупване на достатъчна критична маса ще бъдат необходими системи за съхранение на електрическа енергия. ВЕИ източниците работят неравномерно в зависимост от моментното състояние на първичния източник (вятър, вода, слънце). Тъй като в електроенергийната система във всеки един момент производството трябва да съответства на потреблението, ще се увеличат нуждите от балансиращи мощности и системи за съхранение на електрическа енергия, които в моментите на излишък да складират ел. енергия, а в моменти на недостиг да отдават предварително складираната енергия в мрежата. Развитието на този подпомагач и необходим сегмент (Storage Systems) на световните и европейски пазари е интензивно през последните години. До голяма степен развитието на Storage Systems при правилно структуриране и регулиране е пазарно ориентирано, но към настоящия момент България изостава в създаването на необходимите условия за развитие на този сегмент от електроенергийния пазар.

Развитието на ВЕИ производството и Storage Systems поставят нови изисквания към електроенергийната система. Мрежите и тяхното управление трябва да станат по гъвкави и „пумни“. Електроенергетиката е инертен сектор. Необходими са време и усилия за прехода към новата енергетика. Досега електроенергетиката се развиваше на базата на държавни политики, а от тук нататък развитието трябва да бъде провокирано от новите технологии, опазването на околната среда и най-вече от инициативата на инвес-

титори, които насочват своите капитали към нови енергийни решения.

При проучване на представителна извадка (портфолио) от индустриални и битови консуматори на ел.енергия 55% от потребителите са склонни да участват в проекти за собствено производство на ел. енергия за захранване на собственото си потребление (или част от него). Това е огромен потенциал, но трябва постепенно да бъде усвоен. Към момента липсва достатъчно предвидимост в регулаторните условия в сектор „Електроенергетика“, което възпрепятства инвестиционните инициативи.

8. Заключение

България премина през първия етап от въвеждане на ВЕИ производители в своята електроенергийна система чрез договори за преференциално изкупуване. Бяха допуснати известни грешки и този етап не бе реализиран по най-добрия начин. В резултат от това обществените настроения не са в подкрепа на ВЕИ сектора. Те бавно се променят, все повече се осъзнава потенциалът за производството на енергия от ВЕИ. От тук нататък ВЕИ секторът може да се развива без допълнителна тежест за обществото. ВЕИ източниците могат да бъдат успешно интегрирани в електроенергийните пазари и да бъдат конкурентни на конвенционалното производство, което е вторият етап от развитието на ВЕИ индустрията.

За да се реализира вторият етап, е необходимо да бъдат актуализирани и осъвременени нормативните документи и регулаторната среда. Необходимо е ВЕИ проектите да получават по-лесен, по-бърз и по-евтин достъп до мрежите (присъединяване към мрежите). ВЕИ производството има своите екологични измерения и този елемент трябва да получи съответната финансова конвертируемост. Трябва да спре непазарното натоварване на новите ВЕИ проекти с различни такси, като например съществуващите такси „достъп до мрежите“ и такса „5% от приходите“, която се внася в държавния Фонд СЕС. Трябва да се създадат административни облекчения. Към момента административната тежест за реализиране на нови ВЕИ проекти е толкова голяма, че понякога обезсмисля самия проект (особено малък ВЕИ проект).

В България е задължително всички централи с мощност над 4 MW да продават произведената енергия през енергийната борса. От 01.07.2019 г. това задължение ще важи за всички централи над 1 MW, което е ненужно и антипазарно. По този начин се забранява на инвеститори в нови ВЕИ проекти да намерят директни клиен-

ти (консуматори) за своите нови проекти и да формират устойчиви и дългосрочни пазарни отношения (Private PPA). Парадоксално е, че в процеса на непрекъсната либерализация на енергийните пазари продавач и купувач не могат да реализират своята воля и да формират директни и дългосрочни отношения.

Решаването на проблемите във ВЕИ сектора не може да се разглежда изолирано. Този процес е свързан с реструктуриране и въвеждане на нови принципи в цялата енергетика. Изоставането на българските регулации и законодателство е очевидно. Много от европейските страни имат своя план за преминаване към нисковъглеродна енергетика, а у нас това звучи все още като непосилна задача. Българските позиции на електроенергийните пазари в региона се дължат главно на централи и технологии, които са изградени преди повече от 50 години. Ресурсът на тези мощности все повече изтича, а няма никакви заместващи решения, които да поддържат и/или засилят позициите на енергетиката ни. Това е много притеснителен факт и изисква пълна мобилизация за реструктуриране и модернизирание на българската енергетика и създаване на подходящи условия за разгръщане на инициативата на предприемачи и финансиращи институции. Загубеното доверие вследствие от множеството и непредвидими регулаторни промени в сектора трябва да бъде компенсирани с ангажираност и гаранции от страна на българската държава, при което енергийните проекти да получат необходимата сигурност в дългосрочен план.

Литература

1. Комисия за енергийно и водно регулиране, 03.2019, *Доклад за дейността на Комисията за енергийно и водно регулиране за 2018*, Available at: <http://www.dker.bg/uploads/2019/god_doklad_2018_final_19.pdf>
2. Комисия за енергийно и водно регулиране, 07.2018, *Решение № Ц-11/01.07.2018*, Available at: <<http://www.dker.bg/uploads/reshenia/2018/res-c11-2018.pdf>>
3. Комисия за енергийно и водно регулиране, 07.2015, *Решение № СП-1/31.07.2015*, Available at: <http://www.dker.bg/files/DOWNLOAD/res_sp-1_15.pdf>
4. *Закон за енергията от възобновяеми източници*, Available at: <http://www.dker.bg/uploads/documents/normativi/zakoni/zakon_za_energiata_ot_vi.pdf>

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ДЕСТИНАЦИИ

Тихомир Драганов*

Ключови думи: устойчиво развитие, туристически дестинации/райони, добри екологични практики, сертифициране в туризма.

Увод

В навечерието на 2017 година, обявена от ООН за Международна година за устойчиво развитие в туризма, София става домакин на организираната от Световната организация по туризъм Международен конгрес на световните цивилизации и модерния туризъм. В него вземат участие над 100 чужди делегати от Ирак, Черна Гора, Македония, Малта, Египет, Зимбабве, Азербайджан, Кения, Грузия, Испания и т.н. България е представена с историята на траките и тракийското наследство.

Опорните точки за успешното развитие на глобалния туризъм са: на първо място, доброто управление и мениджмънт за привличане и посрещане на туристи, а на второ, „създаването на история“, запазвайки автентичността, според генералния секретар на Световната организация по туризъм.¹

Устойчивото развитие на туристическите дестинации е актуална тема, която се третира от различни организации в сферата на туризма, заложена е в стратегиите за развитието му в множество туристически страни, включително и България, както и обект на изследване на редица проекти в областта. За постигането на устойчивост е необходимо както съобразяването с насоките за стратегическо развитие, така и с проучването на лидери в туристическия бизнес, които прилагат екологични модели в управлението на туристическите предприятия, в това число в хотелиерството. Важен аспект за развитието на туризма при управлението на туристическите райони се свързва с положителните ефекти от приложението на сертифицирането, които водят до минимизиране на отрицателните влияния при функционирането на туристическите обекти, както и общо върху развитието на туристическите дестинации (места).

Този аспект е може би един от основополагащите, но не единствен аргумент в подкрепа на

факта за актуалността на представената в настоящата разработка проблематика, свързана с устойчивостта на дестинациите, в т.ч. новосъздадените туристически райони у нас, сертифицирането като инструмент в хотелиерството, добрите екологични практики, както и други възможности за развитие на туристическите места.

Обект на анализ в настоящата статия са туристическите дестинации. **Предмет** на изследване са добрите екологични практики и положителните ефекти от сертифицирането. **Целта**, поставена в научното изследване, е да се докаже, че постигането на устойчиво развитие на туристическите райони се обуславя от идентифицирането и приложението на някои от екологичните норми в хотелиерския бизнес, както и от възможностите за сертификация на селектирани обекти. **Задачите**, които се поставят, са свързани с възможностите/аспектите за развитие на туристическите дестинации; приложението на добри екологични практики, както и положителните ефекти от сертификацията в туризма.

1. Развитие на туристическите дестинации

Развитието на дестинациите² се свързва с цялостната политика за опазване на околната среда. Устойчивият туризъм е дефиниран като комплекс от туристически дейности, който най-пълно задоволява потребностите на туристите в настоящето, като изцяло осигурява удовлетворяването на тези потребности на бъдещите поколения.

Развитието на туризма включва комплекс от мероприятия по съхраняване, възстановяване и развитие на околната среда:

- трябва да е съобразено с желанията и начина на живот на местното население;
- туристическата дейност не трябва по никакъв начин да накърнява идентичността, културата и интересите на местното население;
- следва да създава работни места за местното население, особено за жените и малцинствата;
- индустрията на всяка страна трябва да е съобразено с международното законодателство за защитата на околната среда.

Субекти на устойчивото развитие на туризма са както институционалните структури – дър-

* Докторант към катедра „Икономика на туризма“, УНСС, e-mail: draganovt@abv.bg

¹ Колев, Йоан, Radio Bulgaria, 02.12.16 [http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100767696/generalniat-sekretar-na-sot-taleb-rifai-za-da-zapazim-edno-masto-trabvada-go-uvajavame-i-da-go-prejiveem]

² Ianeva, M. & all, Tourism destinations. House “Publishing complex – UNWE”, Sofia, 2015, p.151 <http://blogs.unwe.bg/myaneva/files/2018/03/Book-Tourism-Destination-Mariana-Ianeva.pdf>

жавни органи, органи на местно самоуправление и неправителствени организации, така и туристическите фирми. Те действат в съответна правна рамка и би трябвало да имат ясно определени правомощия. Програмите за развитие на туризма следва да съдържат критерии и параметри, които да го определят като устойчив. Всички видове туристически дейности, необходимите ресурси и получаваните ефекти следва да бъдат съобразени с природната и социокултурната природна среда и да не влизат в противоречие с глобалните изисквания за устойчиво развитие. Принципите за устойчив туризъм са дефинирани като десет заповеди на Световното природно наследство. Освен това СТО формулира и Глобален етичен кодекс на туризма, който поставя комплекс от стратегически ориентири за развитие на световния туризъм. В резултат от бързото развитие на туризма туристическите дестинации се сблъскват с все по-сериозни проблеми в областта на екологията, културата и социално-икономическото развитие, като влошаване пазара на труда, експлоатация на детски труд, упадък на традиционните ценности и култури, влошаване състоянието на околната среда, деградация на екосистемите, обусловени от хищническа експлоатация на ресурсите, замърсяване и увеличаване обема на отпадъците от транспорта и инфраструктурата на туризма.

Туризмът носи и ползи, като намаляване на бедността и увеличаване на заетостта, приходи в общинските и държавните бюджети; запазване на природните ресурси и културната идентичност.

Въздействието на туризма при развитието на дестинациите е специфично в зависимост от различни фактори – вида на туристическата дейност, големината на района, броя посетители, сезонната концентрация на туристи, видовете използван транспорт, влиянието на местната икономика, използването на ресурсите, третирането на отпадъците, качеството на управление на туристическата дейност. Освен това отделните видове туризъм оказват различно въздействие върху околната среда. Така например планинският, селският, екотуризмът и др. са от типа „щадящи“ околната среда за разлика от други масови, „твърди“ видове, които водят до деградация на околната среда.

Скиспортът представлява заплаха за баланса в крехките екосистеми, тъй като въздействието му върху природата има кумулативен характер. Най-съществените вреди за планините произтичат от голямата концентрация на туристи, изсичането на гори и интензивното използване на автомобили по пътищата, които в планинските райони не са с високо качество. Развитието на ски-

инфраструктурата води след себе си редица проблеми.

Други специфични форми на туризъм обаче, като играта на голф, ловът или карането на ски, предизвикват специфични въздействия върху околната среда и се нуждаят от внимателно планиране и добър мениджмънт.

Засилването на лова (официален и браконьерство) в много райони оказва сериозно негативно въздействие върху дивата фауна. То се засилва при развитието на стопанска дейност и разрастването на транспортната инфраструктура, която улеснява достъпа до животните, а това ги прави особено уязвими, защото се разпокъсват териториално местообитанията им и се увреждат горите и естествената растителност. Липсата на ефективни механизми за регулиране на лова в някои страни от Централна и Източна Европа може да доведе до интензивен лов и масов незаконен износ на редки растителни и животински видове.

Процесите, свързани с развитие на туристическите дестинации, кореспондират с идентифициране на добрите практики на хотелиерската дейност по повод екологичността и устойчивостта на дестинациите и продуктите в тях. В тази връзка е необходимо да се проучат и изведат подобни практики, които да се анализират и прилагат в туристическите райони.

2. Приложение на добрите екологични практики в хотелиерството с цел устойчивост на дестинацията

Хотелиерските компании предприемат все повече благоприятни за околната среда практики и възприемат устойчивостта както чрез оперативни стратегии, така и чрез съвременни методи за развитие. С помощта на инициативи, като специални програми за обучение на персонала, планове за изграждане на екокурортни комплекси, за внедряване на енергийно ефективни практики, строителство на сгради, които съответстват на определените държавни стандарти, трайно се работи по тенденцията „позеленяване“ на хотелите.

Накратко могат да бъдат проучени и обобщени някои от добрите практики в хотелиерството в световни туристически дестинации: Азия, Европа, Латинска Америка и др. В Азия всички големи курорти и индивидуални бутикови хотели обръщат значително внимание на фирмената (корпоративната) социална отговорност и природната хармония и заедно с различни азиатски браншови организации в сферата на хотелиерството активно подкрепят философията за зелените хотели. Много независими хотели също възприемат зелените практики като техни основни стратегии в бизнеса. Например комплексът Damaï

Lovina Villas на остров Бали, Индонезия, значително е намалил разходите си, намалявайки използваната енергия и контролирайки отпадъците си. В Япония не само луксозни хотели като Hotel New Otani, но и хотели от по-ниски категории активно провеждат екополитики. Бизнес хотели (като Tokyu Hotels Co.) и икономични вериги (като Washington Hotel Corporation) също внедряват подобни инициативи. През 2007 г. Otani е инсталирал нова климатична система и кухненско оборудване, с помощта на които е постигнал 14% спестяване от енергия и 30% намаляване на емисиите на въглероден диоксид. В проекта също е заложено построяване на зелен покрив от 2800 кв.м, дървени резервоари за вода, органична плантация и съоръжения за преработване на водата, които произвеждат 1000 т преработена вода на ден от кухненската канализация. Тя ще се използва в градините за напояване или в тоалетните помещения на персонала. Китайското правителство също работи в посока на промотиране на зеленото хотелиерско развитие, но първите зелени хотели се появяват в Китай едва през 2003 г. заедно с публикуването на стандартите за зелени хотели на Китайската хотелиерска асоциация. Като част от зелените усилия е поставена цел да се разработят 10 000 екологични хотела до края на 2010 г. Повечето от китайските зелени хотели се наблюдават и регулират от Китайската национална администрация по пътуванията (CNTA). Хотелиерски вериги – пионери в устойчивостта, в Индия често се свързват с екоблагоприятни практики, изразяващи се в слънчеви отоплители за вода, електрически крушки с ниска консумация на енергия, спално бельо за многократна употреба, използване на възобновима енергия, рециклирана вода и органични торове за градини. Екологичните проблеми са на преден план в целия Европейски съюз, откакто е подписано Споразумението от Киото през 1997 г. Целта на ЕС да намали емисиите на парникови газове с 8% до 2012 г. в сравнение с нивата от 1990 г., е привлякла вниманието на всички индустрии върху околната среда, включително и на хотелиерските предприемачи и посредници. Секторът на хотелиерството е един от първите браншове, който възприе зелените идеи, като гледаше на тях като на възможност, с която да се присъедини към „Програма 21“. Модерните екоотговорни хотели са разработени с цел да подчертаят иновативността на зелената революция в света. За големите вериги сега се счита особено важно да защитят репутацията и имиджа си като защитници на тази екологична политика за околната среда, като активно участват в нейното разработване. Така например компаниите раз-

работват екологични критерии за собствените си дестинации при участието си във форуми, туристически борси и екологични публикации и препоръчват етично екологично поведение на своите клиенти, когато отправят своите оферти за пътувания. Други примери за благоприятно екологично развитие, което води до намаляване на разходите, са появата на карти в хотелските стаи, с които гостите са молени да не сменят всеки ден кърпите си, схеми за намаляване на консумацията на енергия и вода, заедно със значително намаляване на емисиите на въглероден диоксид от всеки гост, програми, при които се отпускат повече капиталови средства с цел да се подтикнат индустриите да следват екополитики (като изолиране на тръби и оборудване на хладилна техника с нисък разход на енергия). В някои държави са въведени задължителни изисквания, като например сградите така да бъдат конструирани, че да са енергийно ефективни. Собствениците на новопостроени сгради трябва да покриват част от задължителните минимума за отопляване от възобновяеми енергийни източници. Това може да включва геотермална, природна, слънчева енергия и енергия от биомаса. Мерките, описани дотук, представляват положителни стъпки в посока постигане на екологичните цели. Това се дължи на промяна в дизайна на хотелите, така че да има дългосрочни екологични постижения. Чрез употреба на местни възобновяеми материали за строителството на нови хотели, чрез инвестиране в слънчеви панели за затопляне на вода и чрез инсталиране на енергийно ефективно светодиодно осветление един хотелиер допринася и за екологично благоприятен и устойчив дизайн. Няколко европейски хотелиерски компании развиват нови методи за строителство на сградите си, за да намалят времето, през което работят строително-монтажните машини, отделящи въглероден диоксид, и да спестят разходи. Техниката на сглобяване, наречена „индустриално подвижен и разглобяем“, означава, че хотелските стаи се „произвеждат“ до определен вид във специални фабрики на друго място, извън строежа, и се транспортират до обекта за сглобяване. Много често е по-икономично да се конструира предварително един хотел да бъде зелен, отколкото след това да се модернизира вече съществуваща структура. Фокусът върху зелените въпроси не е само мимолетна фаза и се очаква да продължи дълго време. Трудните икономически времена, които преживява Европа сега, могат всъщност да помогнат за екологичното мислене. Една екологична програма може да се използва като разграничаващ фактор и ако има повече правителства, които да предлагат данъчни облекче-

ния за зелени инвестиции, повече устойчиви проекти ще стават икономически изпълними.³ Екологичното хотелиерство в дестинация Латинска Америка се характеризира с въвеждане на различни инициативи, като например политика на многократно използване на чаршафите и хавлиите от един турист, електронни ключове за стаите, с които се контролира консумацията на енергия, определяне на помещения за непушачи и др.

Въпреки че притежава повече от 60% от световните петролни запаси и по ирония на съдбата дължи своето богатство на изкопаемите горива, Средният изток, и по-конкретно Обединените арабски емирства, агресивно търсят алтернативни енергийни източници и активно разработват устойчива индустрия на гостоприемството със смесена употреба на източници на енергия и осъществяват различни проекти в тази насока. Въпреки че движението за устойчивост се намира в началото на своето развитие в региона, подобно на много съоръжения, построени в Средния изток, наскоро осъществени проекти представляват мегапостройки, интегриращи напреднали технологии и ултрамодерен дизайн. В голяма степен подкрепян от обществени и частни фирми, регионът преживява значителен напредък към устойчиво развитие, в което преобладават опазването и разработването на алтернативни енергийни ресурси, захранващи големи организации и градове, малки луксозни хотели, както и основни икономични места за настаняване. Пионерът в екотуризма в Австралия е комплексът Kingfisher Bay Resort, разположен на остров Фрейзър, вписан в списъка на световното наследство. Курортът, отворил врати през 1992 г., е разработен по най-високия екологичен дизайн и по устойчиви стандарти. Планиран и конструиран е след подробно проучване на обкръжаващата околна среда и на базата на предполагаеми ефекти върху природата. Сградите, внимателно изградени около дърветата, са с архитектура, която е енергийно ефективна, при това са само двуетажни, за да се запази природната хармония. Курортът Turtle Island Resort във Фиджи представлява друг пример за ранен екоблагприятен комплекс. Той ограничава броя на посетителите си само до 14 двойки по едно и също време с цел намаляване на екологичното въздействие върху местната екосистема. Освен това курортът е помогнал за възстановяването на природното разнообразие на острова чрез залесяване на 500 000 естествени дръвчета и поддържане на органична ферма с площ 4 акра, която снаб-

два острова с плодове и зеленчуци.

Да бъдеш „зелен“, се превърна в модна тенденция, която кара милиони потребители да се стремят към по-екологосъобразен живот. Това благоприятства разработването на хотелиерска верига „Зелени хотели“, сертифициране и екомаркировки. Зеленото движение доведе до създаване на нови маркетингови подходи за спечелване на по-голям зелен пазарен дял. Някои от нещата, които потребителите разбират под „зелени“, са пътуване, природосъобразни хотели, интериорен дизайн, зелени сгради и хибридни коли. Тази тенденция е изключително разпространена в хотелиерството напоследък – все повече хотели стават зелени и предлагат ековарианти на обслужване и настаняване. При бързо увеличаващите се брандове и видове хотели да бъдеш „зелен“, е начинът да привлечеш вниманието към себе си в днешно време.

Екомаркирането и зеленото обозначаване се появяват през 80-те години на 20. век, за да помогнат на хората да вземат по-екологични решения за покупки.

Зеленото обозначаване е средство, което помага на потребителите да направят по-добър информационен избор. Екознаците може да означават, че съставките на един продукт са „естествени“ и не включват химикали; че машината (съоръжението) е енергийно ефикасно; че даден продукт е органичен; че никакви отрови, химикали, стимуланти или консерванти не са използвани при отглеждането на растенията и животните; че е биоразграждащ се; че животните са отглеждани в добри условия и са били през повечето време на свобода; че са използвани устойчиви методи в растежа и контрола на горските площи, или че са използвани екологични подходи и грижа за околната среда в строителството и управлението на един бизнес. Бързото разпространение на продуктите с екомаркировки, едновременно с това, служейки като маркетингово средство, доведе до развиването на програми за стандартизиране на еко- или зелени маркировки от правителствата на различни държави заедно с представителствата на потребителските групи и индустрии. Хотелиерството не произвежда и не отглежда нищо и тогава защо един хотел би се нуждаел от „зелен етикет“? Секторът на настаняването е голям консуматор на ресурси и продукти. Консумацията включва земя, строителни материали (например боя, дърво, килими и др.), инсталации и обзавеждане, почистващи средства, храна и оборудване (климатици, компютри, асансьори, фурни и др.). След това идва и ежедневната консумация на вода и електричество. Хотелите са отворени 24 часа на

³ Тончева, Т. Туристическите дейности – катализатор на измененията в околната среда. – Икономически и социални алтернативи, С., УНСС, 2014, бр. 4, с. 144 – 152.

денонощие, седем дни в седмицата, година след година, като използват и електричество всеки ден за общите дейности, както и за почистване и за обслужване на гостите си. Мащабното текущо потребление на продукти и ресурси налага да се предприемат екологични действия за опазване на околната среда и за запазване на ресурсите за бъдещите поколения.⁴

В съвременната динамично променяща се среда ефективността от управленските решения в сферата на организацията на туристическите дестинации определя до голяма степен внедряването на съвременни технологии в маркетинговото управление както на туристическите обекти, така и в управлението на туристическите райони от маркетинговите организации на дестинациите. Маркетинговата концепция отдавна вече се трансформира във философия на бизнеса, определяща стратегическите направления в неговото развитие. Едно от тях е свързано с ефективността на пазарното поведение, което се основава на създаването и предоставянето на широк спектър от ценности и за потребителите, и за компаниите в туризма.⁵

Стандартизацията при управлението на туристическите обекти допринася за прогнозиране и планиране на икономическия растеж в новосъздадените туристически райони в България. Тя предполага активно използване на маркетинговите инструменти за проучване на състоянието на туристическите дейности, услуги и продукти, предлагани от туристическите предприятия, както и на мнението на потребителите.

3. Влияние на сертифицирането за развитието на туризма в туристическите райони

За целите на настоящото изложение използваме сертифицирането като част от модела за управление в хотелиерския бизнес. Разгледани са системи и стандарти за управление на околната среда, които оказват благоприятно въздействие върху развитието на дестинациите.

Приложението на високи стандарти, норми и изисквания чрез въвеждането на различни системи за управление и системи за сертифициране на качеството представлява стратегически подход за развитието на туристическите предприятия и дестинации.⁶ Всички те осигуряват интегритета

на националния туристически сектор, гарантират устойчивостта на туристическите практики и налагат дългосрочни приоритети. Независимо от начина, по който са въведени, подобни системи изискват синхронизация и добра координация, както и участие на всички заинтересовани страни в туристическия сектор.

Дългогодишната практика в туристическия бизнес в световен мащаб показва, че стандартизацията е един от начините за подобряване на взаимодействието между туристическите предприятия (туроператори, хотели) и туристите, за намаляване на риска при предлагането на туристически услуги и отговаряне на очакванията на туристите. Поради това дейността по стандартизация в туризма отдавна е преминала националните граници на държавите и е организирана на различни равнища – международно, регионално, национално, браншово и фирмено.⁷

В хотелиерската индустрия съществуват няколко доброволни регионални, национални и международни програми за екомаркиране. Някои от тях са верифицирани (т.е. удостоверено е истинското състояние чрез издаване на свидетелство), а други действат на принципа на добрата репутация, без никакви удостоверения. Някои от сертификатните програми, включват:

- международни стандарти на местата за настаняване, които са по сертификат (такъв е стандартът ISO);
- сертификатни програми на местата за настаняване (американският знак Green Seal – зелен печат – и датският Green Key – зелен ключ);
- сертифициране на строителството (LEED – Ръководство за опазване на околната среда и енергията на Американския съвет за зелено строителство);
- приложението на ISO 14 001 в туризма е свързано с политиката за устойчив и отговорен туризъм на локално и национално ниво.

Други сертификати се разработват по линия на Световната организация на туризма, Конвенцията за биологичното разнообразие и Общото споразумение за търговия в сектора на услугите. Съществуват и частни схеми, които се въвеждат от международни хотелиерски вериги за осигуряване на еднакво по качество обслужване в рамките на веригата във всички точки по света.

⁴ Toncheva, T. Eco-Tourism As a Tool for Ensuring Sustainable Tourism Goals. – Economic alternatives, UNWE, Issue 4, 2014, pp. 119 – 125.

⁵ Цонев, Н. Маркетингово управление при осигуряване устойчиво развитие на туристическите дестинации. Сборник: “Туризмът в епохата на трансформация”. Изд. “Наука и икономика”, ИУ–Варна, 2015, с. 280–289.

⁶ Василева-Данова, М. Маркетингови инструменти в стан-

дартизацията в туризма. Изд. „Авангард Прима“, 2018.

⁷ Цонев, Н., М. Василева. Успешно маркетингово управление на туризма чрез прилагане на стандартизиранни здравни продукти от туристическите предприятия. Българският институт за стандартизация, семинар с международно участие: „Медицински туризъм – обхват и добри практики, http://www.bds-bg.org/bg/pages/page_3309.html, 11 ноември, 2016 г.

За различните типове организации в сферата на туризма са приложими различни спецификации:

- за плажни съоръжения и яхтпристанища и яхти – Blue Flag Campaign;
- за хотели – ECOTEL Certification;
- за къмпинги – Eco-Picto;
- за туроператори, хотели и туристически дестинации – Green Globe Certification;
- за природни туристически местности – PAN Park Initiative, и др.

Всички те са съобразени с Етичния кодекс на Световната организация на туризма и съдържат насоки за етичен туристически бизнес. Спецификациите включват и указания за опазване на околната среда, намаляване потреблението на изчерпаемите природни ресурси, намаляване на количеството на отпадъците, запазване на биоразнообразието и екоравновесието в туристическите обекти и дестинации.

Въвеждането на Система за управление на околната среда спрямо изискванията на ISO 14001 позволява на туристическите комплекси да контролират неблагоприятното въздействие върху следните аспекти на околната среда, които влияят върху предпочитанията на клиентите:

- чистота на въздуха – подобряване на неговото качество в рамките на съответния туристически обект;
- замърсяване на околната среда, причинено от транспорта – предоставяне на екологично чист транспорт;
- намаляване на шума;
- вода – намаляване на консумацията на вода и подобряване на нейното качество чрез контролиране изпускането на замърсена вода в природни водоизточници;
- намаляване на количеството отпадъци чрез рециклиране;
- електричество – намаляване на прекомерната консумация на електрическа енергия;
- потенциално опасни субстанции – използване на почистващи и перилни препарати, които замърсяват по-малко околната среда, и др.

У нас една от възможностите за получаване на екознак за хотели предлага Националната схема за екомаркировка. Българският знак представлява стилизирано листо, чиято дръжка очертава малката ръкописна буква „е“. Конкретните специфични изисквания са определени в заповед на министъра на околната среда и водите. Те са идентични на изискванията за присъждане на знака за екомаркировка на Европейския съюз, определени с Решение 2003/273/ЕС.

Една вече известна марка в Европа сертифицира туристически обекти и работи за опазване на

околната среда. Това е марката на фондация Pan Parks – неправителствена организация, която се грижи за опазването на най-значимите обекти от дивата природа на стария континент. Pan Parks предоставя своята запазена марка и лого на местните си членове и ги подпомага при финансирането на рекламна дейност и представянето на местната култура и традиции пред международни клиенти. Създадена е от Световния фонд за дивата природа (World Wild Fund – WWF). Тази мрежа от защитени територии в Европа е с най-високи стандарти в управлението на природата и туризма. Парковете от мрежата Pan Parks имат право на знака на WWF – симпатичната панда. У нас има 10 природни обекта в Национален парк „Централен Балкан“ и 4 обекта от Национален парк „Рила“, които носят този знак.

Възможностите за сертифициране на еко обекти в туризма понастоящем са ограничени. Като предмет на бъдещи изследвания е възможно да се постави тази тема, защото тя е свързана с приоритетите за развитието на туризма в голяма част от туристическите райони в България.⁸ Като начало е възможно да започнат да се прилагат еко стандарти в някои от обособените и регистрирани туристически райони, в чийто приоритет от гледна точка на основната и на допълнителната им специализация са развитието на устойчивостта на туристическите места с цел запазване на автентичния природен ресурс, генериращ специализацията им. Подобни райони са тези, в които планинският туризъм е приоритетен.

Според Концепцията за туристическото райониране в България⁹ туристическите райони, обусловени за развитие на планински туризъм в България, са пет (от общо деветте в страната). В три от тях този вид туризъм в туристическото райониране на страната ни е поставен в основната специализация на района. Това са районите:

- Стара планина – с планински (пешеходен, рекреативен) и екотуризм;
 - Родопи – с планински (ски, пешеходен и рекреативен) и селски;
 - Рила – Пирин – с планински (ски, пешеходен, рекреативен) и религиозен.
- А в други два от тях е заложен в разширената им продуктова специализация.
- Розова долина – с планински (пешеходен, рекреативен);
 - София – с планински (ски, пешеходен и рекреативен).

⁸ Портарска, В. Управление на туристическите райони. Изд. „Авангард Прима“. 2018

⁹ <http://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/uploads/raionirane/koncepcia.pdf>

В тези райони изследванията ще се фокусират върху устойчивото им развитие и управление с приложение на добри екологични практики, стандарти за екологични обекти и нови форми за маркетингово управление на дестинациите, познати в развитите рецептивни туристически пазари. Успешното управление на планинския туризъм от маркетинговите организации на дестинациите ще помогне за развитието на хотелиерския бизнес, което от своя страна ще доведе до устойчиво развитие на дестинациите.

Заклучение

Растежът на туристическата индустрия през последните няколко десетилетия създава основни предизвикателства пред маркетинга на дестинациите с цел устойчивото им развитие чрез внедряване на добри екологични практики при управлението на туристическите райони. Все повече и повече нации, региони и градове се конкурират на международните пазари за спечелване на локално туристическо развитие. Докато туристите се наслаждават на многобройните дестинационни възможности, маркетинговите организации на дестинациите намират все по-трудно различия, с които да ги отличават. Подобни различия могат да се обособят чрез създаване на екологично устойчиви локации с наличие на екологични обекти за настаняване на туристите, както и чрез формиране на планински зони за екологичен туризъм. Изграждането на подобна бизнес идентификация на туристически район или локация е стратегия за увеличаване на дестинационните конкурентни позиции чрез прилагането както на класически, така и на модифицирани в практиката управленски модели за развитие на туристически район чрез създаване на стратегия и програма.¹⁰

Наличието на политика при управлението на дестинациите ще спомогне както за развитието на туристическия бизнес, така и ще определи облика на района, както и потенциалните му посетители.¹¹

Литература

1. Василева–Данова, М. Маркетингови инструменти в стандартизацията в туризма. Изд. „Авангард Прима“, 2018.
2. Тончева, Т. Туристическите дейности – катализатор на измененията в околната среда. – Икономически и социални алтернативи, С., УНСС, бр. 4, 2014.
3. Цонев, Н. Маркетингово управление при осигуряване устойчиво развитие на туристическите дестинации. Сб. „Труизмът в епохата на трансформация“. Варна, Изд. „Наука и икономика“, 2015.
4. Yaneva, M. Establishing Business Identification of Regions for Sustainability in Tourism, Journal of Balkan Ecology, vol. 22, №1, 2019, p. 81–90.

¹⁰ Yaneva, M. Establishing Business Identification of Regions for Sustainability in Tourism, Journal of Balkan Ecology, vol. 22, №1, 2019, p. 81–90.

¹¹ Ianeva, M., Portarska, V. Management aspects of the product specialization of a tourist region, Revue européenne du droit sociale, Vol. XLV, ISSUE 4, 2019, p. 49–66, <http://www.revueeuropeenne-du-droitsocial.ro/fit/revue.php>

ВЛИЯНИЕ НА МИГРАЦИЯТА ВЪРХУ НОВАТА МНОГОГОДИШНА ФИНАНСОВА РАМКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Атанас Павлов*

Резюме: Целта на статията е да направи оценка на предложенията на Европейската комисия за нова Многогодишна финансова рамка (МФР) на Европейския съюз (ЕС) за периода 2021 – 2027 г., фокусирайки се основно върху проблемите, свързани с миграционните процеси и тяхното влияние върху планираните разходи в новата МФР.

За разработването на статията е използвана методологията на контент анализа (анализа на съдържанието), а източниците, които са анализирани, включват работни документи на европейските институции и публикации на изследователи в областта на бюджетната политика на ЕС и многогодишните финансови рамки и миграцията.

Резултатите от статията представляват анализ и преглед на предложението и вижданията за новата Многогодишна финансова рамка в сравнителен план с настоящата финансова рамка на Европейския съюз (2014 – 2020).

Ключови думи: Многогодишна финансова рамка на ЕС, финансиране на миграционната политика на ЕС.

Увод

В последните няколко години над 65 млн. души по света са насилствено разселени, а 22,5 млн. от тях могат да бъдат определени като бежанци – те са прогонени от домовете си поради военни конфликти и насилие. Глобалната отговорност за реакция на това масовото движение до голяма степен е подкрепена от малък брой страни, в които се намират бежанци и други насилствено разселени хора, както и от донорски организации, оказващи им подкрепа.

Неформалното заседание на Европейския съвет от 23 февруари 2018 г. стартира официалните преговори за бюджета на ЕС след 2020 г. На тази среща всички държавни и правителствени ръководители подчертават колко е важно да се харчат повече средства за ограничаване на нелегалната миграция, отбраната и сигурността, както и за програмата „Еразъм+“, докато само част от тях подчертават продължаващото значение на по-

литиката на сближаване, общата селскостопанска политика, иновациите и паневропейската инфраструктура.

Въпреки че някои от съществуващите разходи на ЕС са безспорно полезни, натискът за промяна на настоящото положение и фактът, че е необходимо единодушие за одобряване на новата Многогодишна финансова рамка, увеличава вероятността инерцията да бъде ключова детерминанта. Все пак променящата се глобална среда с повишени рискове за сигурността, сътресения в съседните на ЕС държави, засилен имиграционен натиск и по-несигурен ангажимент на САЩ за сътрудничество с НАТО, както и въпросителните за ефективността на голям дял от настоящите разходи на ЕС, са основни предпоставки за генералното преосмисляне на бюджета на ЕС.

1. Структура на новата Многогодишна финансова рамка на ЕС

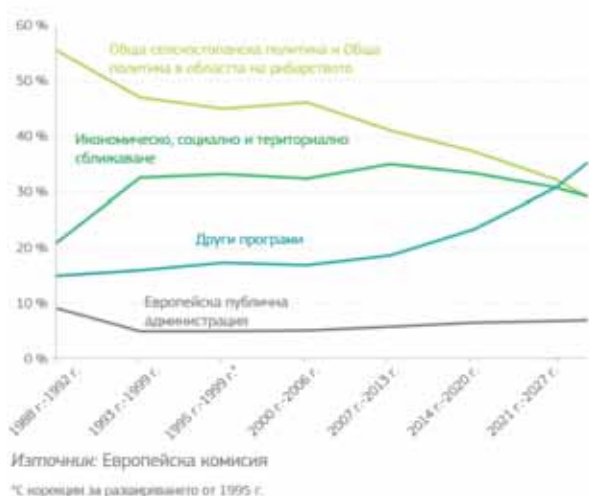
Европейската комисия (ЕК) предлага бюджетът на ЕС¹ да бъде приведен в съответствие с Програмата на Европейския съюз за периода след 2020 г.² Тя се обосновава с щателна оценка на ресурсите, необходими за ефикасно изпълнение на целите на ЕС и на ефективността и добавената стойност на разходите във всички области. В резултат на това ЕК предлага прагматичен подход, като се предоставя подходяща помощ за нови и съществуващи приоритети, и в същото време се вземат мерки във връзка с недостига на национални вноски в резултат от напускането на ЕС от Обединеното кралство. Разходните програми ще бъдат организирани по основни тематични разходни приоритети, отговарящи на бюджетната структура. В рамките на всеки приоритет програмите ще бъдат групирани в **кълъстери по политики**. Новата архитектура ще осигури по-голяма прозрачност на бюджета на ЕС и отделните му части. Тя ще гарантира и по-голяма гъвкавост при реагиране на променящите се потребности и на непредвидени спешни случаи в области като сигурността и миграцията.

* Задочен докторант към катедра „МИО и бизнес“, факултет „Международна икономика и политика“, УНСС.
e-mail: ats.pavlov92@gmail.com

¹ Бонева С. Европейска икономическа интеграция: бюджет и бюджетна политика на Европейския съюз. София, Университетско издателство „Стопанство“, 2011.

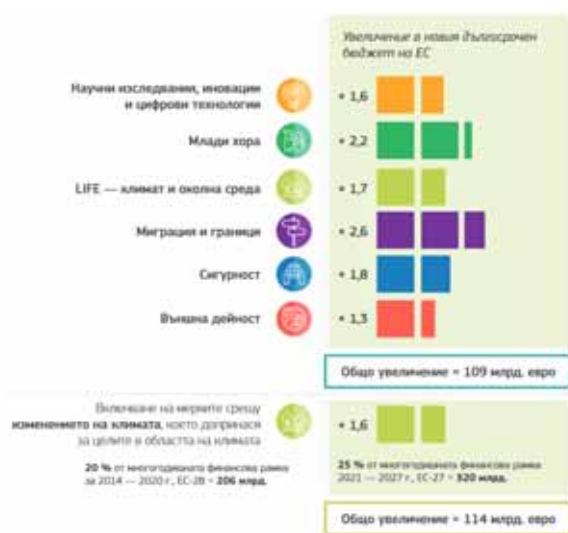
² ЕС: A modern EU budget for a union that protects, empowers and defends, 2nd May 2018.

Развитие на основните области на политиката в бюджета на ЕС

Фигура 1

Ако Европейският съюз иска да върви напред заедно, това ще изисква бюджет, който съответства на неговите амбиции. Инвестициите в области, като научни изследвания и иновации, млади хора и цифрова икономика, ще се отплатят богато на бъдещите поколения. Затова Комисията предлага увеличения в приоритетните области (фигура 2).

Фигура 2

Източник: Европейска комисия.

Въпреки това някои от мозъчните тръстове описват разликата между сегашната и предложената нова МФР като „доста маргинална“ като дял от БНД³. Предложението е далеч от призива на

Европейския парламент за 1,3% от БНД на ЕС-27, което според него е необходимото условие, за да се финансират новите приоритети, като същевременно се защитават съществуващите такива. Що се отнася до Съвета, някои държави членки категорично се противопоставят на всяко увеличение в размера на бюджета на ЕС и настояват, че ЕС трябва да „постига повече с по-малко“. Въпреки това има други държави членки, които биха предпочели по-голяма МФР при определени условия.

2. Бюджетни средства, насочени към политиките в областта на миграцията в новата Многогодишна финансова рамка на Европейския съюз (2021 – 2027)

През 2017 г. броят на незаконно пристигащите в Европейския съюз е спаднал с 63%, но прогнозите за следващите години сочат, че миграцията ще остане предизвикателство и за в бъдеще. Тя може да се управлява по-добре от държавите членки с финансова и техническа помощ от страна на ЕС. Ролята на бюджета на Съюза е от основно значение за подпомагане на политиката на ЕС в областите на миграцията и убежището, за разработване на по-ефикасни способности за издирване и спасяване на хора в морето, за гарантиране на ефективна и хуманна политика за връщане на мигрантите, които нямат право да пребивават в ЕС, и за осигуряване на координирана реакция при кризи, с които нито една държава членка не може да се справи сама.⁴

Ефективната защита на външните ни граници е предпоставка за осигуряване на по-ефективно управление на миграцията и на високо равнище на вътрешна сигурност, като при това се спазва принципът за свободно движение на хора.

Бюджетът на ЕС за управление на външните граници, миграцията и предоставянето на убежище⁵ ще бъде значително увеличен като цяло и ще достигне над 34,9 млрд. евро (за сравнение той е бил 13 млрд. евро за периода 2014 – 2020 г.).

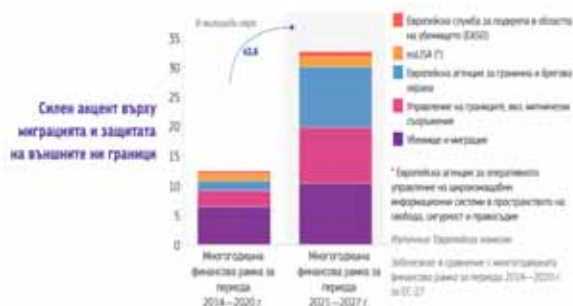
1. Begg, What to know about the EU's new budget, Chatham House, 3 May 2018;

J. Núñez Ferrer, D. Gros, The Multiannual Financial Framework, where continuity is the radical response, CEPS, 4 May 2018.

4. Dimitrov, D., Tsv. Tsvetkov. Economic Security, Crises and Environment for Innovations in the Security and Defense Sector, Godishnik na UNSS, 87–126, 2014.

5. Бонева С. Цената на превръщането на ЕС в глобален фактор: ролята на публичните разходи на Съюза. – Геополитика, изд. на Института за балкански и европейски изследвания, бр. 6, 2013, с. 127–139.

³ J. Haas, E. Rubio, P. Schneemelcher. The MFF proposal: what's new, what's old, what's next? Jacques Delors Institute, 21 May 2018;

Фигура 3

Източник: Европейска комисия.

През следващия програмен период ще бъде създаден нов фонд за интегрирано управление на границите, който ще спомага за гарантиране на високо равнище на сигурност в ЕС чрез осигуряване на силно и ефективно управление на границите при съблюдаване на свободното движение на хора. Чрез фонда ще се засили подкрепата за държавите членки, гарантиращи сигурността на външните граници на ЕС, за която носим споделена отговорност. Ще се подпомогнат и държавите, извършващи митнически проверки, чрез финансиране на оборудване за митнически контрол.

Планира се да се увеличи бюджетът на фонд „Убежище и миграция“, което ще помогне на държавите членки да управляват миграционните потоци по-ефикасно. Ще се подпомогнат усилията за борба с незаконната миграция и за гарантиране на ефективно връщане и обратно приемане на незаконни мигранти в техните държави по произход.

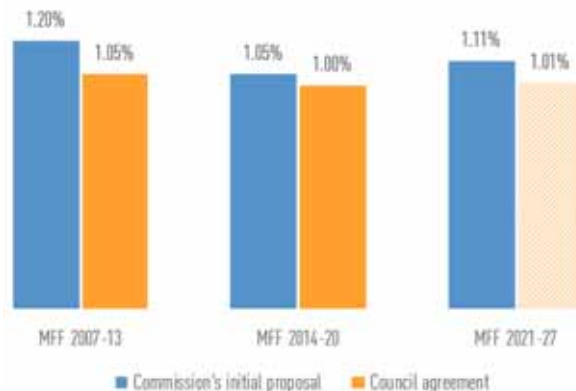

Фигура 4

Източник: Европейска комисия.

Представянето на предложението на Комисията за МФР е последвано от дълъг период на преговори, включващ Съвета и Парламента.⁶ Различни фактори могат да променят динамиката и да усложняват преговорите⁷. Изхождайки от опита при предходните преговори за МФР, класичес-

ният „ефект от преговорите“ би бил значително намаляване на общия размер на МФР, предложен от Европейската комисия. Фигура 5 илюстрира разликата между предложението на Комисията и МФР, приета от Съвета при предишните преговори. Ако предположим подобна динамика и развитие на преговорите и при тази МФР, резултатът би бил МФР да бъде 1,01% от БНД на ЕС-27 (или 0,98% без Европейския фонд за развитие).

Фигура 5

Източник: Европейска комисия.

Друг типичен ефект на преговорите е разликата в съкращенията между предварително разпределените и предварително неразпределените разходи. Тъй като нетните получатели са склонни да защитават предварително разпределените разходи (които са най-голям дял от бюджета) а нетните вносителите искат намаление на общия размер на бюджета, областите, изложени на съкращения, са тези, при които разпределението не е предварително заложено от Комисията, а определено според нуждите и изчислено в конкретна ситуация.

Заклучение

Новата многогодишна финансова рамка, предложена от Европейската комисия, може да се разглежда като следкризисен бюджет.⁸ Въпреки финансовата пропаст, оставена от Брекзит⁹, се предвижда увеличение на разходите както в номинално, така и в реално изражение. Отчитайки сравнително високите прогнозни темпове на икономически растеж и инфлация, като цяло бихме могли да заключим, че предложението за следващата МФР е пропорционално по-малко от сегаш-

⁶ Драганов, Ж., Право на Европейския съюз. София, Университетско издателство „Стопанство“, УНСС, 2012.

⁷ Бонева, С. Особености на преговорите по Многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за периода 2014–2020 г. Сб. „Членството на България в ЕС: шест години по-късно“. София, Изд. комплекс –УНСС, 2014, с. 265–272.

⁸ J. Haas, E. Rubio, P. Schneemelcher. The MFF proposal: what's new, what's old, what's next? Jacques Delors Institute, 21 May 2018.

⁹ Бонева, С. Началото на фактическата дезинтеграция в ЕС: Казусът Брекзит. Сб. „Да преосмислим Европейския съюз“. София, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 40–50.

ната МФР. Очаква се бъдещата МФР да бъде не повече от 1,11% от БНД на ЕС-27. Същевременно разходите за миграционна политика нарастват – създава се нов фонд за интегрирано управление на границите, а съществуващият фонд „Управление и миграция“ ще получи по-голямо финансиране в сравнение с предходния финансов период.

Литература

1. Begg, I. What to know about the EU's new budget, Chatham House, 3 May 2018

2. Dimitrov, D., Tsv. Tsvetkov. Economic Security, Crises and Environment for Innovations in the Security and Defense Sector, Godishnik на UNSS, 87–126, 2014.

3. Haas, J., E. Rubio, P. Schneemelcher. The MFF proposal: what's new, what's old, what's next? Jacques Delors Institute, 21 May 2018.

4. Matthews, A. Commission publishes MFF budget proposals, The Irish Economy, 30 June 2011.

5. European Parliament, Policy Department for Budgetary Affairs, The next multiannual financial framework (MFF) and its flexibility, November 2017.

6. Núñez Ferrer, J., D. Gros. The Multiannual

Financial Framework, where continuity is the radical response, CEPS, 4 May 2018

7. Бонева С. Европейска икономическа интеграция: бюджет и бюджетна политика на Европейския съюз. София, Университетско издателство „Стопанство“, 2011.

8. Бонева С. Началото на фактическата дезинтеграция в ЕС: Казусът Брекзит. Сб. „Да преосмислим Европейския съюз“, София, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 40–50.

9. Бонева С. Особенности на преговорите по Многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за периода 2014–2020 г. Сб. „Членството на България в ЕС: шест години по късно“, София, Изд. комплекс – УНСС, 2014, с. 265–272.

10. Бонева С. Цената на превръщането на ЕС в глобален фактор: ролята на публичните разходи на Съюза. – Геополитика, изд. на Института за балкански и европейски изследвания, бр. 6, 2013, с. 127–139.

11. Драганов, Ж. Право на Европейския съюз. София, Университетско издателство „Стопанство“, УНСС, 2012.

ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ В ОБЛАСТТА НА СПОРТА

Христо Драганов*

Резюме: Европейският съюз упражнява компетентност в областта на спорта.

Целта на статията е да изведе основните методически характеристики на действията на Европейския съюз в областта на спорта посредством очертаване на правната основа, насочеността и финансирането на тези действия.

Методологията на разработката използва контент анализа, като конкретно е извършен анализ на регулирането и финансирането на действията на ЕС в областта на спорта.

Резултатите от изследването представляват анализи, обобщения и изводи относно действията на ЕС в посочената област, в контекста на развитието на европейските политики и приоритети.

Ключови думи: финансиране на спорта в ЕС, регулиране на спорта в ЕС, икономика на спорта.

Увод

Европейският съюз (ЕС) упражнява компетентност в областта на спорта почти десетилетие. Очертаването на **правната основа, насочеността и финансирането** на действията на ЕС в областта на спорта би позволило извеждането на главните методически характеристики на тези действия. Основният метод, използван в настоящото изследване, е анализът на съдържанието, като основните информационни източници включват нормативни и стратегически документи на ЕС и неговите институции.

1. Правна основа на действията на Европейския съюз в областта на спорта

Правната основа за осъществяване на действия от ЕС в областта на спорта е **положена в първичното законодателство на Съюза в края на 2009 г.** с влизането в сила на Договора от Лисабон.¹ Това става чрез допълване на разпоредбите на Договора за функционирането на Европейския съюз (ДФЕС). Намеренията за това допълване на сферата на правомощия на ЕС на най-високо законодателно равнище са заявени порано – Договорът за създаване на Конституция за

Европа², подписан през 2004 г., но останал нератифициран, съдържа разпоредбите относно спорта, които впоследствие, след несъществуваща редакция, са включени в Договора от Лисабон.

Наред с останалите изменения и допълнения, направени с Договора от Лисабон в Договора за създаване на Европейската общност (чието заглавие е заменено с „Договор за функционирането на Европейския съюз“³), са определени и т.нар. категории и области на компетентност на Съюза.⁴ **Областта на спорта остава извън водещите категории** на изключителна и споделена компетентност и попада в категорията, в която ЕС има компетентност „да провежда [предприема⁵] действия за подкрепа, координиране или допълване на действията на държавите членки, без при това да замества тяхната компетентност в тези области“⁶. На ЕС е дадена съответно **второстепенна нормотворческа роля в областта на спорта**, като е определено, че „правно обвързващите актове на Съюза, приети въз основа на разпоредбите на договорите в тези области [в т.ч. спорта], не могат да предвиждат хармонизиране на законите и подзаконовите разпоредби на държавите членки“⁷. С други думи, **държавите членки на ЕС, запазват водещата си роля при определяне на нормативната уредба в областта на спорта.**

При определяне на областите на действие в тяхното „европейско измерение“⁸, изграждащи гореспоменатата категория на компетентност за подкрепа, координиране или допълване на действията на държавите членки, спортът е обособен заедно с „**образование, професионално обучение [и] младеж** [...]“⁹. Следва да се отбележи, че в тази група от области на компетентност попадат и други свързани в определена степен области като „**опазване и подобряване на човешкото здраве**“, „**култура**“, както и „**туризъм**“¹⁰.

От гл.т. на правната техника определянето

² Вж. членове I-12, I-17 и III-282 от Договора за създаване на Конституция за Европа, Treaty establishing a Constitution for Europe (2004), OJ C 310, 16 December 2004.

³ Чл. 2, параграф 1 от Договора от Лисабон.

⁴ Дял I от Договора за функционирането на Европейския съюз, ОВ С 326, 26.10.2012 г.

⁵ В българския превод на ДФЕС терминът carry out е преведен в чл. 2 като „провежда“ и в чл. 6 като „предприема“.

⁶ Чл. 2, параграф 5, ал. 1 от ДФЕС.

⁷ Чл. 2, параграф 5, ал. 2 от ДФЕС.

⁸ В ДФЕС се разграничават четири измерения: европейско, трансгранично, регионално и местно.

⁹ Чл. 6, буква д) от ДФЕС.

¹⁰ Чл. 6, букви а), в) и г) от ДФЕС.

* Доктор по икономика към катедра „МИО и бизнес“, факултет „Международна икономика и политика“, УНСС, e-mail: draganov_hristo@abv.bg

¹ Договор от Лисабон за изменение на Договора за Европейския съюз и на Договора за създаване на Европейската общност, ОВ С 306, 17.12.2007 г.

на категориите и областите на компетентност и определянето на обхвата, условията и редът за упражняване компетентността на ЕС в областта¹¹ на спорта, имат характер на **допълнение¹² в договорите**. Налице е обаче разлика в начина на допълване поради обстоятелството, че определянето на категории и области на компетентност по същество е нов текст в договорите, докато определянето на обхвата, условията и редът за упражняване компетентността на ЕС в областта на спорта се извършва чрез допълване на съществуващи текстове.¹³ Допълването на разпоредби по този начин създава впечатление за **донякъде механично добавяне на новата област на спорта**, още повече че промените в чл. 165 от ДФЕС (предишен член 149 от ДЕО), който се отнася до областта на „образование, професионално обучение, младеж и спорт“, засягат предимно спорта.

По отношение конкретното определяне на обхвата, условията и реда за упражняване на компетентността на ЕС в областта на спорта, той формално е намерил място в обхвата на вътрешните политики и дейности на Съюза.¹⁴ Въпреки това посоченото разпределение не ограничава ролята на спорта при **осъществяване на международно сътрудничество с трети страни и организации** (в частност Съвета на Европа) от страна на ЕС и държавите членки, а напротив – то се **поощрява**.¹⁵ Във вътрешен план политиките и дейностите на Съюза в областта на спорта са насочени към **осигуряване на принос за насърчаване** ролята на спорта, при отчитане на неговите специфики, структурите на доброволно участие, на които се основава спортът, както и неговата социална и възпитателна функция.¹⁶ Целта на действията на Съюза в областта на спорта е да се **развива неговото „европейско измерение“**, като се насърчават равнопоставеността и принципът на откритост в спортните състезания и сътрудничеството между организациите, отговарящи за спорта, както и като се осигурява закрила на физическата и моралната неприкосновеност на спортистите (с особено внимание към най-младите).¹⁷ За постигане на поставената цел в ДФЕС са регламентирани два основни начина: **приемане на препоръки** от Съвета по предложение на Комисията, както и **приемане на „поощрителни мерки“** (изрично изключващи хармонизация на национално законодателство) от Европейския парламент и Съвета с обикновена законодателна процедура (т.е. по пред-

ложение на Комисията), след консултация с Икономическия и социален комитет и Комитета на регионите.¹⁸ Така дефинираната цел на действията на ЕС в областта на спорта, както и начините, определени за нейното постигане, са **формулирани достатъчно общо**, което е свързано, от една страна, с второстепенния (спомагателния) характер, отреден на спорта в действията на ЕС, а от друга страна, с характера на основополагащ договор, какъвто е ДФЕС.¹⁹

Таблица 1. Правна основа за действията на ЕС в областта на спорта

Елемент	Съдържание
Законодателно равнище	Първично законодателство.
Категория на компетентност на ЕС	Провеждане/приемане на действия за подкрепа, координиране или допълване на действията на държавите членки, без заместване на тяхната компетентност
Област на компетентност на ЕС	Спорт (заедно с образование, професионално обучение и младеж, както и по-общо с опазване и подобряване на човешкото здраве, култура и туризъм)
Обхват, условия и ред за упражняване компетентността на ЕС в областта на спорта	Развиване на „европейското измерение“ на спорта чрез приемане на препоръки и „поощрителни мерки“ (без хармонизация на националното законодателство), приети съответно от Съвета по предложение на Комисията и по обикновена законодателна процедура след консултация с Икономическия и социален комитет и с Комитета на регионите

Източник: Самостоятелно структурирана по информация от Договора за функционирането на Европейския съюз, ОВ С 326, 26.10.2012 г.

2. Насоченост на действията на Европейския съюз в областта на спорта

Разработването на стратегически насоки за действията на ЕС в областта на спорта се извършва по време на подготовката за полагане на правната основа на тези действия; и се предхожда от по-ограничени по изчерпателност документи, като например Декларацията от Ница на Европейския съвет от 2000 г. относно специфичните характеристики на спорта и социалната му функция в Европа, които трябва да се вземат предвид при въвеждането на общи политики. Бялата книга²⁰ за

¹¹ Чл. 2, параграф 6 от ДФЕС.

¹² Чл. 2 Д от Договора от Лисабон.

¹³ Вж. чл. 149 от Договора от Лисабон.

¹⁴ Част трета от ДФЕС.

¹⁵ Чл. 165, параграф 3 от ДФЕС.

¹⁶ Чл. 165, параграф 1, ал. 2 от ДФЕС.

¹⁷ Чл. 165, параграф 2, седмо тире от ДФЕС.

¹⁸ Чл. 165, параграф 4 от ДФЕС.

¹⁹ Драганов, Ж. Право на Европейския съюз. София, Университетско издателство "Стопанство", УНСС, 2012.

²⁰ Белите книги на Европейската комисия представляват документи, които съдържат предложения за действия на ЕС в кон-

спорта от 2007 г. очертава тези стратегически насоки за действията на ЕС в областта на спорта, а именно: „ролята на спорта в обществото, икономическите му измерения и начина, по който той е организиран в Европа“²¹. Изпълнението на стратегическите насоки се осъществява по съответен план за действие/работен план, който обхваща тригодишен период. Първият план за действие е наречен „Пиер дьо Кубертен“ и е приет от тогавашната Комисия на европейските общности, а останалите работни планове са приети от Съвета и представители на правителствата на държавите членки. **Насочеността на действията на ЕС в областта на спорта може да бъде определена като широкообхватна**, тъй като включва разнообразни въпроси, като здраве, образование, заетост, социална интеграция, достъп на хора с увреждания, спортна дипломация, организация на спортната дейност, икономически ползи от спорта, финансиране, инвестиции, иновации, регионално развитие, устойчиво развитие, медии, интелектуална собственост, гражданство, спортни трансфери и агенти, защита на непълнолетни, борба с незаконни практики, дискриминация, насилие и др. Въз основа на Бялата книга за спорта и плана за действие/работните планове насочеността на действията на ЕС в областта на спорта може да бъде представена обобщено (вж. таблица 2).

Таблица 2. Обобщение на действията на ЕС в областта на спорта

<p>Значение на спорта за обществото. Почтеност в спорта</p> <p>Укрепване на общественото здраве чрез физическа активност;</p> <p>Борба срещу допинга;</p> <p>Засилване на ролята на спорта в образованието и обучението; Образование, обучение и квалификация в сферата на спорта; Включване на свързаните със спорта квалификации в националните квалификационни рамки и връзка с европейската квалификационна рамка;</p> <p>Съответствие на националните квалификации с международните стандарти за квалификации на съответната международна спортна федерация;</p> <p>„Двойни кариери“; Спортът и „двойната кариера“ с акцент върху университетите и образованието;</p> <p>Принос на спорта за пригодността за заетост на младите хора, включително на младите професионални спортисти, и създаването на работни места в спорта и</p>

кретна област. В някои случаи те са продължение на Зелената книга, която се публикува при започването на процес на консултации на равнище ЕС. Зелените книги са документи, публикувани от Европейската комисия, за да се стимулират дискусии по дадени теми на европейско равнище. Зелените книги могат да доведат до законодателни промени, които след това се посочват в Бялата книга.“ Източник: EUR-Lex, Резюмета на законите на ЕС, Речник към резюмета: https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/white_paper.html.

²¹ Бяла книга за спорта. Комисия на Европейските общности, Брюксел, 11.7.2007, COM(2007) 391 окончателен.

<p>свързания с него пазар на труда;</p> <p>Поощряване на доброволното участие и активното гражданство чрез спорта; Доброволна дейност в спорта;</p> <p>Правни и фискални механизми;</p> <p>Използване на спортния потенциал за социално включване, интеграция и равни възможности; Социално приобщаване в спорта и чрез него;</p> <p>Засилване на превантивните мерки и борба срещу расизма и насилието;</p> <p>Равенство между половете в спорта;</p> <p>Споделяне на ценности с други части на света; Сътрудничество с трети страни и организации; Спортна дипломация; Спортът в подкрепа на външните отношения на ЕС;</p> <p>Подкрепа за устойчивото развитие; Устойчиво развитие в спорта и чрез него.</p>
--

<p>Икономическо измерение на спорта</p> <p>Преминаване към спортни политики, основаващи се на факти; Разработване на основани на реалността политики в областта на спорта; Насърчаване събирането на данни за измерване на икономическите ползи от спортния сектор в ЕС в съответствие с дефиницията от Вилюс и за оценка на резултатите;</p> <p>Създаване на сателитни сметки за спорта в държавите членки;</p> <p>Иновации в спорта, спортът и цифровият единен пазар;</p> <p>Укрепване на основите за обществена подкрепа за спорта;</p> <p>Устойчиво финансиране на спорта; Засилване на механизмите за финансова солидарност в спорта;</p> <p>Прозрачни и дългосрочни инвестиции в спорта, включително финансиране от ЕС, държавна помощ;</p> <p>Прилагане правилата на ЕС за държавните помощи по отношение на спорта;</p> <p>Наследство от големи спортни прояви с акцент върху социалната, икономическата и екологичната устойчивост;</p> <p>Регионално развитие и възможности за заетост.</p>

<p>Организация на спорта. Спорт и общество</p> <p>Специфичен характер на спорта;</p> <p>Правото на ЕС по отношение на спорта и спортните организации;</p> <p>Добро управление в спорта;</p> <p>Процедура за възлагане на големи спортни прояви;</p> <p>Свободно движение и националност; Гражданство на спортистите;</p> <p>Трансфери и агенти на играчите; Правила за трансфер и дейност на спортните агенти;</p> <p>Европейски социален диалог в сектора на спорта;</p> <p>Защита на непълнолетните; Защита на младите спортисти и правата на децата в спорта;</p> <p>Достъп до спортна дейност за хората с увреждания;</p> <p>Спорт и физическа активност на работното място;</p> <p>Градско развитие, спорт сред природата, устойчивост на околната среда в контекста на големи спортни събития; Екологосъобразни и енергийно ефективни спортни съоръжения;</p> <p>Честно провеждане на спортните състезания, включващо борба с уреждането на изхода от спортни срещи, с корупцията, с изтичането на пари и с други видове финансови престъпления;</p> <p>Системи за лицензиране на клубовете;</p> <p>Средства за масова информация; Медийни права и права върху интелектуалната собственост.</p>
--

Забележка: Представеното разпределение е условно, тъй като се наблюдават промени и размествания на дейностите в отделните планове.

Източници: Бяла книга за спорта, Комисия на Европейските общности, Брюксел, 11.7.2007, COM (2007) 391 окончателен;

Commission Staff Working Document, Action Plan “Pierre de Coubertin”, Commission of the European Communities, Brussels, 11.7.2007, SEC (2007) 934;

Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно европейски работен план за спорта за периода 2011–2014 г., 2011/C 162/01;

Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, от 21 май 2014 г. относно работния план на Европейския съюз за спорта (2014–2017 г.), 2014/C 183/03;

Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно работния план на Европейския съюз за спорта (1 юли 2017 г. – 31 декември 2020 г.), 2017/C 189/02.

3. Финансиране на действията на Европейския съюз в областта на спорта

Основен инструмент за финансиране на действията на ЕС в областта на спорта през настоящия програмен период 2014–2020 г. е програмата **Еразъм+**²² (програма за действие на Съюза в областта на образованието, обучението, младежта и спорта)²³.

По отношение на спорта, целите на програмата са свързани с „развиването на европейско измерение в спорта, по-специално **масовия спорт**, в съответствие с работния план на Съюза за спорта“ (чл. 4, буква д). Специфичните цели на програмата включват: „справяне с трансграничните заплахи за почтеността в спорта, като допинга, уговарянето на мачове и насилието, както и всички видове прояви на нетърпимост и дискриминация; насърчаване и подкрепа за доброто управление в спорта и двойната кариера на спортистите; насърчаване на доброволческите дейности в спорта заедно със социалното приобщаване, равните възможности и информираността за значението на укрепващата здравето физическа активност чрез засилено участие и равен достъп

до спортни дейности за всички“ (чл. 16, параграф 1, букви а), б) и в).

За постигане на тези цели се изпълняват „**транснационални дейности** [...] насочени [...] към масовия спорт: подкрепа за партньорства за сътрудничество; подкрепа за европейски спортни събития с нестопанска цел, които обхващат няколко държави по програмата [...]]; подкрепа за подобряване на доказателствената база, необходима за разработването на политиките; диалог със съответните заинтересовани лица в Европа.“ (чл. 17, параграф 1, букви а), б), в) и г). За изпълнение на дейностите е допустимо и допълнително финансиране от трети лица (чл. 17, параграф 2).

По програмата са предвидени общо 14,8 млрд. евро за периода 2014–2020 г., от които за дейности **в областта на спорта са отделени 266 млн. евро (1,8 на сто)**. В рамките на средствата, предвидени за спорта, 27 млн. евро (10 на сто) са предназначени за „европейски спортни събития с нестопанска цел, които обхващат няколко държави“ (чл. 18, параграф 1 и параграф 2, буква д). Несъмнено средствата, предвидени за финансиране на дейности в областта на спорта, са **относително малка част от програмата** и съответно незначителна част от многогодишната финансова рамка²⁴ за периода. Следва да се отбележи, че тези средства са предвидени за финансиране на действията на ЕС в областта на спорта, като не включват останалите средства от Европейските структурни и инвестиционни фондове²⁵, които биха могли да се използват в тази област (например по българската Програма за развитие на селските райони 2014–2020 г., финансирана от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони, допустими за подпомагане са и дейности, свързани със спортна инфраструктура).

Обобщение на основните резултати от изследването

Осъществяването на действия от ЕС в областта на спорта е нормативно уредено на високо равнище – в първичното законодателство на Съюза. ЕС има второстепенна нормотворческа роля, като държавите членки запазват водещата си роля при определяне на нормативната уредба в областта на спорта. Насочеността на действията на ЕС в областта на спорта може да бъде определена като широкообхватна, тъй като включва разнообразни

²² Бонева, С. Развитие на европейския интеграционен процес в областта на висшето образование. Икономически изследвания, ИИ БАН, година XX, кн.1, 2011, с. 3–40.

²³ Вж. Регламент (ЕС) № 1288/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 11 декември 2013 г. за създаване на „Еразъм +“ – програма на Съюза в областта на образованието, обучението, младежта и спорта и за отмяна на решения № 1719/2006/ЕО, № 1720/2006/ЕО и № 1298/2008/ЕО (текст от значение за ЕИП).

²⁴ Бонева, С. Особенности на преговорите по Многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за периода 2014–2020 г. Сб. Членството на България в ЕС: шест години по късно. София, Издателски комплекс – УНСС, 2014, с. 265–272.

²⁵ Бонева, С. Многогодишната финансова рамка на ЕС за периода 2014–2020 г. и приоритетите за разширения Съюз. Сб. Членството в Европейския Съюз и НАТО – поуки за България, София, Издателски комплекс – УНСС, 2013, стр.157–163.

социални, икономически и организационни въпроси. Целите на ЕС в областта на спорта са формулирани общо, което е свързано с второстепенния (спомагателния) характер, отреден на тези действия на ЕС. Инструментите за тяхното постигане са сравнително ограничени – нормативните инструменти включват приемане на препоръки и „поощрителни мерки“ (изрично изключващи хармонизация на националното законодателство) по предложение на Комисията, а основен финансов инструмент за периода 2014–2020 г. е програмата „Еразъм+“, от чиито средства е предвидена относително малка част за финансиране на дейности в областта на спорта. Основните методически характеристики на действията на ЕС в областта на спорта са обективни условия за продължаване и/или бъдещо развитие на инициативи на Съюза в тази област.

Литература

1. Commission Staff Working Document, Action Plan “Pierre de Coubertin”, Commission of the European Communities, Brussels, 11.7.2007, SEC(2007) 934.
2. EUR-Lex, Резюмета на законите на ЕС, Речник към резюметата: https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/white_paper.html.
3. Бонева, С. Развитие на европейския интеграционен процес в областта на висшето образование. – Икономически изследвания, ИИ БАН, година XX, кн.1, 2011, с. 3–40.
4. Бонева, С. Многогодишната финансова рамка на ЕС за периода 2014–2020 г. и приоритетите за разширения Съюз. Сб. „Членството в Европейския Съюз и НАТО“ – поуки за България. София, Издателски комплекс – УНСС, 2013, стр.157–163.
5. Бонева, С. Особенности на преговорите по Многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за периода 2014–2020 г. Сб. „Членството на България в ЕС: шест години по късно“, София, Издателски комплекс – УНСС, 2014, с. 265–272.
6. Бяла книга за спорта. Комисия на Европейските общности, Брюксел, 11.7.2007, COM(2007) 391 окончателен.
7. Договор за създаване на Конституция за Европа, Treaty establishing a Constitution for Europe (2004) OJ C 310, 16 December 2004.
8. Договор за функционирането на Европейския съюз, ОВ С 326, 26.10.2012 г.
9. Договор от Лисабон за изменение на Договора за Европейския съюз и на Договора за създаване на Европейската общност, ОВ С 306, 17.12.2007 г.
10. Драганов, Ж. Право на Европейския съюз. София, Университетско издателство „Стопанство“, УНСС, 2012.
11. Регламент (ЕС) № 1288/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 11 декември 2013 г. за създаване на „Еразъм +“ – програма на Съюза в областта на образованието, обучението, младежта и спорта и за отмяна на решения № 1719/2006/ЕО, № 1720/2006/ЕО и № 1298/2008/ЕО (текст от значение за ЕИП).
12. Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно европейски работен план за спорта за периода 2011–2014 г., 2011/С 162/01.
13. Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, от 21 май 2014 г. относно работния план на Европейския съюз за спорта (2014–2017), 2014/С 183/03.
14. Резолюция на Съвета и на представителите на правителствата на държавите членки, заседаващи в рамките на Съвета, относно работния план на Европейския съюз за спорта (1 юли 2017 г. – 31 декември 2020 г.), 2017/С 189/02.

ОЦЕНКА НА ПРОГРАМИ ЗА ПУБЛИЧНО ФИНАНСИРАНЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕН ПРЕГЛЕД

Стоян Канатов*

Резюме: Извършването на различни оценки е важен елемент от прилагането на Европейските структурни и инвестиционни фондове. На всеки етап от цикъла на програмиране и изпълнение (предварителен, междинен, последващ) има ясно заявени цели и отговорности, свързани с оценката. Въвеждането на процесите на оценка в много страни в Югоизточна и Централна Европа е резултат от изискванията на регламентите за Европейските структурни и инвестиционни фондове.

Целта на разработката е да представи ролята на теоретико-методологичното познание при оценката на програми за публично финансиране, основните методи за осъществяване на оценка на въздействието, както и сравнителен анализ на методите за оценка на въздействието.

Методологията на изследването включва сравнителен анализ и метод на обобщението. Анализирани съдържанието на български и чуждестранни автори по проблематиката.

Резултатите от изследването представляват систематизация и сравнителен анализ между основните методи за оценка на въздействието, приложими към програмите за публично финансиране в контекста на Европейските структурни и инвестиционни фондове.

Ключови думи: програми за публично финансиране, оценка на въздействието.

Увод

Оценката на въздействието се очертава като научна и приложна област през 50-те и 60-те години на 20. век в Северна Америка. В този ранен период се формират три основни направления:

- оценка на образователни инициативи;
- оценка, свързана с разпределението на ресурсите;
- оценка на програмите за борба с бедността.

Направленията определят някои от основните принципи на оценката, които продължават и до днес, и включват количествени и експериментални проучвания, използващи контролни групи, методи на икономическа оценка, свързани с разходите, както и участие на бенефициентите на програмите в процеса на оценяване.

1. Роля и важност на теоретико-методологичното познание при оценката на програми за публично финансиране

Теоретико-методологичните аспекти на оценката стават все по-важни за успешното планиране и изпълнение на съвременните програми за публично финансиране. С тяхна помощ се анализират програми и се идентифицира логиката на интервенция, подпомага се разбирането на процесите на нейното изпълнение и генерираната промяна, както и се обясняват ефектите от изпълнението в различни области на политиката.

Обосновката на процеса на оценка се разглежда във връзка със:

- теорията на програмирането – разработването на логически модели, използвани в контекста на програмите за развитие, финансирани от ЕС, служи като опростена теория за оценката, която се фокусира върху ресурсите, резултатите и въздействията;

- теорията на промяната, свързана с идентифицирането и изучаването на настъпилите промени при реализацията на политиката, разпространението на иновациите, административното и организационното поведение и др.;

- практиката на оценяване – предоставя обосновка на това какъв тип оценка следва да се приложи и какви са ефективните подходи за нейното извършване.

Извършването на различни оценки е важен елемент от прилагането на Европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ). На всеки етап от цикъла на програмиране и изпълнение (предварителен, междинен, последващ) има ясно заявени цели и отговорности, свързани с оценката. Въвеждането на процесите на оценка в много страни в Югоизточна и Централна Европа е резултат от изискванията на регламентите за ЕСИФ.

От 1988 г. насам има разработен подход за оценка на Структурните фондове, който включва:

- законово задължение за оценяване;
- споделена отговорност между различните нива на управление;
- процес на оценка на няколко етапа (предварителен, междинен, последващ);
- участието на партньорите в оценката;
- връзки между оценка и програмиране.

* Доктор по икономика, УНСС, e-mail: cenaj_indrit@hotmail.com

Основните тенденции в развитието на процеса на оценка могат да се обобщят до:

- преход от външно наложени задължения за оценяване до оценка, иницирирана от мениджърите на програми и политиките;
- преход от оценка, включена в края на програмния цикъл, до оценка, напълно интегрирана от самото начало;
- преход от нагласата, че резултатите от оценката трябва да бъдат разпространени за целите на отчетността, към систематично използване на оценката по време на изпълнението.

2. Методи за осъществяване на оценка на въздействието

Основните методи за анализ на оценката на въздействието на политики и програми включват:

1. **Анализ „разходи – ползи“** – метод за анализ и оценка на публични проекти посредством оценка на ефектите и на възвръщаемостта на инвестициите (благоприятни и неблагоприятни последици).¹ Основните етапи на метода включват²: идентифициране на всички очаквани въздействия; оценка на ползите и разходите, изразени в парични потоци по години; финансов и икономически анализ; съпоставяне на икономическите ефекти спрямо реализираната инвестиция; анализ на чувствителността.

2. **Анализ на ефективността на разходите** – прилага се като алтернатива на анализа „разходи – ползи“ в случаите, в които ползите не могат да се изразят в пари и вместо това се измерват в натурални (физически) единици.³ Анализът дава възможност да се оценят публичните проекти според количеството полза от 1 лев разходи.

3. **Многокритериален анализ/мултикритериен анализ** – дава възможност за оценка на публични проекти въз основа набор от предварително формулирани критерии. Методът позволява да се оценят въздействия, които са смесица от количествени, качествени, финансови и др. елементи, характеризиращи се с различна степен на сигурност/вероятност.⁴ Наред с това чрез него се конструират различни сценарии, чиито резултати се

сравняват и оценяват.

Анализът има следните етапи⁵: определяне на измерими критерии за анализ и оценка; конструиране на скала за оценяване; дефиниране на набор от тегла, съобразен със значимостта на всеки критерий; оценка на опциите; анализ на резултатите и вземане на решение.

4. **Анализ на риска** – дава възможност да се проучи рискът от възникването на нежелани събития, както и резултатите от тях. Методът е приложим при дейностите за управление на риска и преодоляване на неговите последици.

Предвид факта, че рисковете невинаги могат да се измерят със стойностен показател, е възможно прилагането на качествен подход при описването на подобни рискове или анализ на техните косвени характеристики.

Основните етапи на анализа включват⁶: установяване на рисковете; преценка на вероятността за реализация на рисковете; анализ на евентуалното въздействие при реализация на рисковете.

5. **Анализ на чувствителността** – разглежда алтернативи на крайния резултат от интервенцията/програмата, при различни допускания за конкретен параметър. Това дава възможност да се проучи силата на въздействие на параметъра върху крайния резултат и да се извърши проверка на надеждността на резултатите.

6. **Интервюта** – подпомага се процесът на събиране на подробна информация при изучаването на въздействията. Методът може да се прилага самостоятелно и като помощно средство.

7. **Фокус групи** – дискуссионна техника за обмен на информация и мнения между представители на заинтересованите страни.

8. **Казуси** – помощен метод за ретроспективен анализ на конкретен обект/програма/регион, който дава възможност за извеждането на общи тенденции в развитието и прилики между изучавания обект и други обекти.

9. **Експертни групи** – включват експерти в различни области, които фокусират усилията си в дълбоченото проучване на възможните въздействия и алтернативи. Методът е подходящ при анализ на разнородна и неструктурирана информация.⁷

В допълнение, формулирането на индикатори се извършва съгласно **метода SMART (Simple**

¹ Брусарски, Р. Оценка на въздействието. Издателски комплекс – УНСС, 2017, стр. 51.

² Бонева, С., Д. Хаджиниколов, П. Желев, Ст. Петров, Икономическият аспект на оценката на въздействието като елемент от участието на България в управленския процес на Европейския съюз. Издателски комплекс – УНСС, 2014, стр. 41.

³ Брусарски, Р. Оценка на въздействието. Издателски комплекс – УНСС, 2017, стр. 61.

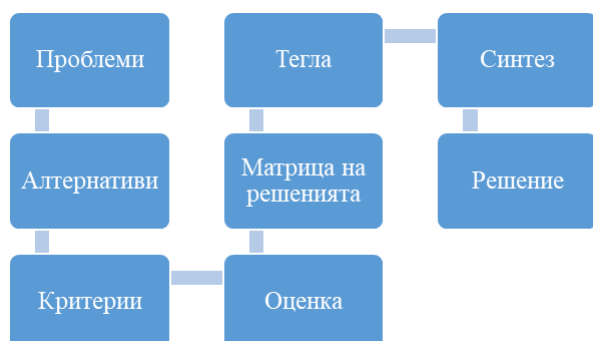
⁴ Бонева, С. Оценката на въздействие като инструмент за вземане на управленски решения: опитът на Великобритания. Сб. „Икономика и управление в турбулентна бизнес среда“, София, издателство „Академик Пъбликейшънс“, том II, 2014, с. 469–476.

⁵ Брусарски, Р. Оценка на въздействието. Издателски комплекс – УНСС, 2017, стр. 64.

⁶ Бонева, С. Приложение на инструмента „Оценка на въздействието“ в България. Сб. „Българското общество и законодателството“, Велико Търново, Изд. ИВИС, 2011, с. 269–287.

⁷ Бонева, С. Оценката на регулиращото въздействие като инструмент за разработване на по-добри регулации в Европейския съюз. Сб. «Мениджмънт и инженеринг'15». Издателство на ТУ, 2015, с. 625–637.

Multi Attribute Rating Technique) – широко използван метод в области на интервенция като градско планиране, бизнес, инженеринг, екология и т.н. Основните етапи на анализа⁸ включват:

Фигура 1. Етапи на SMART анализа

Източник: Patel, M. R., Manisha, M. P., Bhatt, B.V. – SMART – Multi-criteria decision-making technique for use in planning activities, 2017, достъпно: https://www.researchgate.net/publication/315825133_SMART-Multi-criteria_decision-making_technique_for_use_in_planning_activities

3. Сравнителен анализ на методите за оценка на въздействието

За да се даде отговор на въпроса кои методи за извършване на оценка на въздействието са приложими към програмите за публично финансиране (напр. за реализацията на кохезионната политика), е необходим сравнителен анализ на предимствата и недостатъците на методите. Основни в този случай

са методите: анализ „разходи – ползи“, анализ на ефективността и многокритериален анализ – авторът подкрепя виждането, че това са съвременните утвърдени методи за извършване на оценка на въздействието (таблица 1).

Многокритериалният анализ прилага различни математически техники за агрегация на данните и дава възможност за използването на модели, захванвани с различен тип информация модели с напълно различни свойства. Това прави оценката на няколко критерия по-гъвкава, но и по-объркваща, тъй като трябва да бъде избран метод и окончателните резултати могат да бъдат много чувствителни към избрания метод. От друга страна, този проблем с „методологичната несигурност“ присъства и в анализа „разходи – ползи“ и анализа на ефективността, тъй като съществуват различни методи за оценяване и правила за агрегиране (например нетна настояща стойност (NPV) или съотношението „ползи/разходи“ (BCR).

Заклучение

По отношение на проблемите, свързани с реализацията на икономически политики и обслужващите ги програми за публично финансиране, методите анализ „разходи – ползи“, анализ на ефективността и многокритериален анализ могат да се разглеждат като конкурентни методи само ако всички резултати от реализацията на политиките и интервенциите могат да се изразят в парична стойност. На практика обаче това е много трудно, поради което се затвърждава изборът на многокритериалния анализ като най-пълния възможен подход.

⁸ Patel, M. R., Manisha, M. P., Bhatt, B.V. - SMART- Multi-criteria decision-making technique for use in planning activities, 2017, https://www.researchgate.net/publication/315825133_SMART-Multi-criteria_decision-making_technique_for_use_in_planning_activities

Таблица 1. Сравнение на методите за оценка на въздействието

Анализ „разходи – ползи“	Анализ на ефективността	Многокритериален анализ
ЕФЕКТИВНОСТ		
Ефективността измерва степента, до която се постигат целите и нивата на продукцията или решаването на проблемите. Методът позволява да се направи преценка за това дали ползите надвишават разходите, т.е. ефикасност на интервенцията, но не дава възможност за оценка на постигнатите резултати при разнородни цели на интервенцията.	Методът дава възможност за оценка на ефективността на разходите, но е трудно приложим при оценка на постигнатите резултати при разнородни цели на интервенцията.	Методът дава възможност за оценка на постигнатите резултати при разнородни цели на интервенцията и може да се разглежда като най-подходящ при извършването на оценка на ефективността.
СТРУКТУРИРАНЕ НА ПРОБЛЕМИТЕ		
Основното предизвикателство на метода се състои в това да се приложат подходящи техники за остойностяване на разходите и ползите. Съществуват различни техники и невинаги е ясно коя е най-приложима за решаването на определен проблем. Когато се прави опит да се моделира емпиричната ситуация, наличието на субективен компонент е неизбежно. Всички опити за парична оценка страдат от философско-етични проблеми, свързани с даването на отговор на въпросите: Коя техника на парична оценка трябва да се използва? Какъв да бъде времевият хоризонт на изследването? Какъв дисконтов процент да се избере?	Основното предизвикателство на метода се състои в това да се приложат подходящи техники за остойностяване на разходите. Изборът на подобна техника е неразривно свързан със субективност. Паричната оценка на разходите страда от философско-етични проблеми, свързани с даването на отговор на въпросите: Коя техника на парична оценка трябва да се използва? Какъв да бъде времевият хоризонт на изследването? Какъв дисконтов процент да се избере?	Методът включва елементи на субективност във връзка с определянето на тегловни коефициенти на различните критерии за оценка. Невинаги има възможност методът да отрази времевите предпочитания.
ВЪЗМОЖНОСТ ЗА АЛТЕРНАТИВИ		
Методът се ограничава до проучване на конкретно решение и дава възможност само едно решение да бъде оценено спрямо предварително избрана алтернатива.	Методът се ограничава до проучване на конкретно решение и дава възможност само едно решение да бъде оценено спрямо предварително избрана алтернатива.	Методът позволява да се вземат предвид неограничен брой алтернативи, които да се сравняват помежду си.
ПОСЛЕДСТВИЯ ВЪРХУ ИНТЕРВЕНЦИЯТА		
При този метод е необходимо да се идентифицират всички разходи и ползи и последващото им остойностяване в пари. Резултатите от анализа дават възможност за промяна в планираните интервенции по отношение на необходимите ресурси и очаквани ползи, изразени в пари. Методът не позволява да се вземат предвид качествени въздействия.	При този метод е необходимо да се идентифицират всички разходи и ползи, както и последващо остойностяване на разходите. Резултатите от анализа дават възможност за промяна в планираните интервенции по отношение на необходимите ресурси, изразени в пари и очаквани ползи, изразени в разнообразни натурални единици/пари.	Методът позволява анализ на разумно голям брой критерии, отразяващи напълно различни гледни точки. Резултатите от анализа могат да бъдат количествени или качествени. Възможността да се вземат под внимание качествените последствия от решенията е много важна за проблемите на обществената политика, при които се срещат нематериални въздействия.
ИЗЧЕРПАТЕЛНОСТ		
Методът не позволява едновременно анализиране на различните цели на политиката/интервенцията като ефективност, справедливост, устойчивост и т.н.	Методът не позволява едновременно анализиране на различните цели на политиката/интервенцията като ефективност, справедливост, устойчивост и т.н.	По своето естество методът е многоизмерен и дава възможност за едновременен анализ на различни и противоречиви цели на политиката/интервенцията, измерени по различни показатели.

ПРОЗРАЧНОСТ		
При този метод всички измервания се остойностяват в пари и след това се обобщават математически. Възможността за пълно разбиране на всички профили, взети под внимание, е пълна.	При този метод разходите се остойностяват в пари и след това се обобщават математически. Възможността за пълно разбиране на всички профили, взети под внимание, е по-висока.	При този метод, всички многоизмерни профили на проблема могат да се наблюдават в оригиналните скали на измерване. От оперативна гледна точка, голямата степен на прозрачност е един от най-важните фактори за успех.
МАТЕМАТИЧЕСКО АГРЕГИРАНЕ		
Налична е пълна математическа аксиоматизация на метода. Методът се основава на стандартни критерии за инвестиране, като нетна настояща стойност (NPV) или съотношението „ползи/разходи“ (BCR).	Налична е пълна математическа аксиоматизация на метода. Методът се основава на стандартни критерии за инвестиране, като съотношението „ползи/разходи“ (BCR).	Тъй като проблемът с няколко критерия по дефиниция е математически зле структуриран, за него няма обективни решения с пълна математическа аксиоматизация. Компенсирането на този проблем може да се извърши посредством ясно посочване на аксиоматичната система, лежеща в основата на прилагането му, и да се изброи набор от свойства, които се считат за желани.

Източник: Авторът – по материали от изследването „On the use of Cost-Benefit Analysis and Multi-Criteria Evaluation in ex-ante Impact Assessment“, 2017, извършено от ЕК: <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/use-cost-benefit-analysis-and-multi-criteria-evaluation-ex-ante-impact-assessment>

Литература

1. Patel, M. R., Manisha, M. P., Bhatt, B.V. – SMART – Multi-criteria decision-making technique for use in planning activities, 2017, https://www.researchgate.net/publication/315825133_SMART-Multi-criteria_decision-making_technique_for_use_in_planning_activities

2. Бонева, С. Приложение на инструмента „Оценка на въздействието“ в България. Сб. Българското общество и законодателството. Велико Търново, Изд. ИВИС 2011, с. 269–287.

3. Бонева, С. Оценка на въздействие като инструмент за вземане на управленски решения: опитът на Великобритания. Сб. „Икономика и управление в турбулентна бизнес среда“. София,

издателство „Академик Пббликейшънс“, том II, 2014, с. 469–476.

4. Бонева, С. Оценка на регулиращото въздействие като инструмент за разработване на добри регулации в Европейския съюз. Сб. „Мениджмънт и инженеринг’15“. Издателство на ТУ, 2015, с. 625–637.

5. Бонева, С., Д. Хаджиниколов, П. Желев, Ст. Петров. Икономическият аспект на оценката на въздействието като елемент от участието на България в управленския процес на Европейския съюз. Издателски комплекс – УНСС, 2014.

6. Брусарски, Р. Оценка на въздействието. Издателски комплекс – УНСС, 2017.

ПРИНОСЪТ НА ИНСТРУМЕНТА ЗА ПРЕДПРИСЪЕДИНИТЕЛНА ПОМОЩ В ПОДГОТОВКАТА НА АЛБАНИЯ ЗА ЧЛЕНСТВО В ЕС

Индриет Фари Ценай*

Резюме: От януари 2007 г. инструментът за предприсъединителна помощ (ИПП) замества действащите до този момент програми и инструменти на ЕС за предприсъединително финансиране – програмите PHARE, PHARE CBC, ISPA, SAPARD, CARDS и финансовия инструмент за Турция.

Целта на статията е да изясни същността на този важен финансов инструмент, от който Албания и останалите страни – кандидати за членство в ЕС от Западните Балкани, получават финансиране както през изтеклия програмен период 2007–2013, така и през настоящия период 2014–2020.

Методологията е базирана върху контент анализа, като е анализирано съдържанието на основни европейски стратегически и нормативни документи, както и мненията, изразени в трудовете на албански и български автори в областта.

Резултатите от изследването са обобщения за това как функционира този финансов инструмент, анализ на проблемите, които го съпътстват в Албания, и препоръки за неговото продължаване през следващия програмен период, поради важността на секторите, които той финансира в страните от Западните Балкани.

Ключови думи: Инструмент за предприсъединителна помощ, страни – кандидати за членство в ЕС, отношения Албания – ЕС, Западни Балкани.

1. Структура на инструмента за предприсъединителна помощ

Европейската комисия предлага реформа на политиките за външна помощ на ЕС, за периода 2007–2013 г., която се състои в създаване на нов единен Инструмент за предприсъединителна помощ (ИПП, IPA), който заменя петте предишни инструменти – ФАР, ИСПА, САПАРД, програмата за Помощ от Общността за възстановяване, развитие и стабилизация (CARDS) и програмата за предприсъединителна помощ за Турция¹. В рамките на новия инструмент, предприсъедини-

телна финансова помощ се предоставя не само на страни кандидатки, но също и на страни, които са потенциални кандидатки за членство в ЕС.²

Регламент (ЕО) 1085/2006 за създаване на Инструмент за предприсъединителна помощ определя целите и основните принципи за предприсъединителната помощ за страните кандидати и потенциалните страни кандидати за периода 2007–2013 г., а отговорността за неговото прилагане се възлага на Европейската комисия (Генерална дирекция „Разширяване“). За нормативната уредба и финансовата помощ по ИПП за следващия програмен период 2014–2020 г. (това е вече програмата ИПП II) е отговорна ГД „Политика за съседство и преговори за разширяване“, с изключение на трансграничното сътрудничество между държавите членки и страните по ИПП.

От януари 2007 г. инструментът за предприсъединителна помощ замества действащите до този момент програми и инструменти на ЕС за предприсъединително финансиране – програмите PHARE, PHARE CBC, ISPA, SAPARD, CARDS и финансовия инструмент за Турция.³

ИПП 2007 – 2013 г. (ИПП I) финансира проекти в пет направления:

→ помощ за прехода и укрепване на институциите;

→ трансгранично сътрудничество (с държавите – членки на ЕС, и другите страни, допустими за ИПП);

→ регионално развитие (транспорт, околна среда и икономическо развитие);

→ човешки ресурси (засилване на човешкия капитал и борба срещу изключването);

→ развитие на селските райони.

Страните, които ползват ИПП, са разделени на две категории:

→ страните кандидатки за присъединяване (Турция, Албания⁴, Черна гора, Сърбия и Бивша-

* Докторант към катедра „МИО и бизнес“, УНСС, e-mail: cenaj_indrit@hotmail.com

¹ Boneva, S. (2008). Financial Instruments for Funding the European Neighborhood Policy. In: Proceedings of the 5-th DRC "Changing Dynamics in the Danubian Region: New Neighbourhood Policy in the EU", Krems, Austria, Publisher: Rubikon Books, Hungary, pp. 21–29.

² Radosavljevik-Bojceva, M., Cabuleva, K. & Temelkov, Z. (2012). EU financial assistance to Western Balkan Countries with special focus on Albania. In First International Conference-South-East European Countries towards European Integration. UNIVERSITETI 'ALEKSANDËR XHUVANI'-FAKULTETI EKONOMIK, Elbasan.

³ Boneva, S. (2005). The EU Budget for 2007-2013: A Reflection of the Priorities of the Enlarged Union, Economic Themes, year XLIII, vol. 1-2, book 1, Nish, 2005, pp. 59–68.

⁴ Panagiotou, R. (2011). Albania and the EU: from isolation to

та югославска република Македония), които са допустими за петте раздела на ИПП;

→ потенциалните страни кандидатки от Западните Балкани (Босна и Херцеговина и Косово съгласно Резолюция 1244/99 на Съвета за сигурност на ООН), които са допустими само за първите два раздела.⁵

Съгласно инструмента за предприемачествена помощ стратегическото управление на предприемачествения процес ще бъде подобро чрез изготвянето на документ за многогодишно индикативно планиране (multi-annual indicative planning document), който дефинира основните области за интервенции и координира помощта съгласно различните компоненти на ИПП за всяка страна бенефициер.

Помощта от ИПП се предоставя в рамките на многогодишни програми и изисква да бъдат изготвени специални документи за стратегическо планиране за всеки бенефициент (Strategic Coherence Frameworks, SCF). Това условие подготвя страните кандидатки за управлението на европейските средства, които ще получават след присъединяването им към ЕС, както и за средствата, които те ще получат в рамките на регионалната политика за периода 2014–2020 г.

Чрез инструмента за предприемачествена помощ ЕС оказва финансова и техническа помощ за подпомагане на реформите в потенциалните страни – кандидатки за членство в Съюза. Средствата, получени от IPA, увеличават капацитета на страните в процеса на подготовка за членство, което допринася за прогресивното развитие на региона. В Регламента за IPA, одобрен с Решение №1085 от 17 юли 2006 г., са уточнени правилата и процедурите за управление на помощта, предоставена по линия на IPA (Съвет на ЕС, 2014 г.).

Бюджетът на инструмента за предприемачествена помощ за периода 2007–2013 г., е близо 11,5 млрд. евро. От него се ползват: Албания⁶,

Босна и Херцеговина, Хърватия (от 1 юли 2013 г. член на ЕС), Бившата югославска република Македония, Исландия, Косово (по силата на Резолюция 1244/1999 г. на Съвета за сигурност на ООН), Черна гора, Сърбия и Турция.⁷

Таблица 1. Финансова помощ за Албания от ЕС от основните предприемачествени и донорски програми през периода 1991–2008 в млн. евро

Финансова помощ за Албания от ЕС през периода 1991–2008	млн. евро
IPA	121.9
CARDS	330
PHARE	635
Макроикономическа помощ (Macro-financial assistance)	150
ECHO	142
EIDHR	5.6
Общо	1384.5

Източник: European Commission, IPA National Programme for Albania under the Transition Assistance and Institution Building Component for 2009, сmp. 9

Предприемачественията средства от ЕС ускоряват политическите и икономическите реформи в страните бенефициенти и ги подготвят за правата и задълженията, които им предстои да изпълняват, след като се присъединят към Съюза. Чрез тях гражданите на страните кандидатки имат шанс да достигнат същия стандарт, като гражданите на страните – членки на ЕС. Разпределението на средствата от ЕС чрез предприемачественията помощ от IPA подпомага изпълнението на приоритетите на политиката на разширяване на ЕС чрез конкретни планове за действие. Чрез IPA ЕС засилва лидерската си позиция в тези страни, които се стремят да хармонизират стандартите и законодателството си с тези на ЕС.

Новото при ИПП се състои в това, че той създава обща рамка за подпомагане, води до по-голяма съгласуваност и координация на помощта, страните кандидатки и потенциалните страни кандидатки свикват да работят с едни и същи правила. Регламентът е допълнен с подробни правила за неговото прилагане, изложени в Регламента на Комисията за изпълнението на IPA. Регламентът за IPA № 718/2007 от 12 юни 2007 г., одобрен с Решение 1085/2006 от 17 юли 2006 г. за

country/albania/index_en.htm

⁷ Бонева, С. Трансграничното сътрудничество между България и Турция – възможност за разширяване на интеграционните процеси в ЕС. Сборник доклади от научна конференция „Интегриране на България в европейското иновационно и образователно пространство“. Бургас, изд. „Ди-мант“, 2010.

integration. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 13(3), 357–374.

⁵ Gjipali, G., Agolli, M. & Jankovic, G. (2010). Assessing Integration. Problems and Solutions Adapting IPA in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia.

⁶ <http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/funding-by->

създаване на Инструмент за предприсъединителна помощ, определя процедурите на програмиране и изпълнение на този инструмент. Чрез регламента всички правила за прилагане на IPA са обобщени в единна правна рамка.⁸

Едногодишните **Програми IPA**, финансирани от Европейската комисия, определят:

- областите на интервенция;
- целите и очакваните резултати;
- процедурите за управление;
- общият годишен размер на финансовата помощ.

Програмите (известни като *компоненти*) са 5 на брой и се управляват от дирекциите на Европейската комисия, както следва:

- *Компонент I* – Подпомагане на прехода и институционалното изграждане (DG Enlargement).
- *Компонент II* – Трансгранично сътрудничество (програми със страни от ЕС).
- *Компонент III* – Регионално развитие – регионална политика и благоустройство.
- *Компонент IV* – Развитие на човешките ресурси – трудова заетост, социални въпроси и приобщаване.
- *Компонент V* – Развитие на селските райони – земеделие и развитие на селските райони.

2. Приоритети на финансирането от IPA

Инструментът за предприсъединителна помощ е фонд, от който страните кандидатки могат да се възползват, след като изпълнят определени изисквания. Инструментът е гъвкав и осигурява финансиране по няколко „компонента“.

Компонент „Подпомагане на прехода и институционалното изграждане“ подкрепя преходът към демократично общество и пазарна икономика. Допринася за укрепване на демократичните институции, административния и съдебния капацитет и гражданското общество. В Албания Компонент I в рамките на IPA финансира⁹:

- укрепване на демократичните институции и върховенството на закона;
- насърчаване и защита на правата на човека;
- реформа на публичната администрация;
- реформи в областта на правосъдието и вътрешните работи;
- подкрепа за реформата на икономическия растеж чрез подпомагане на частния сектор, промишленото реструктуриране и модернизацията на стратегическите сектори;

- политики за опазване на околната среда;
- развитие на гражданското общество и социалното включване и т.н.

Компонент „Трансгранично сътрудничество (ТГС)“ е от съществено значение за насърчаване на добросъседските отношения и регионалното сътрудничество, подпомага постигането на устойчива икономика и социално и териториално развитие в трансграничните региони. Общата цел на Програмата за трансгранично сътрудничество е: „Укрепване на трансграничното сътрудничество чрез съвместни инициативи на местно и регионално равнище, използване на външната помощ за целите на икономическото и социално сближаване“¹⁰. Специфичните цели на програмите за трансгранично сътрудничество на ЕС за Албания са (ЕК, 2007 – 2013 г.):

- насърчаване на икономическото и социалното развитие в граничните райони;
- решаване на общите предизвикателства в областите околна среда, природно и културно наследство, превенция на общественото здраве и борба срещу организираната престъпност;
- сигурност на границите;
- насърчаване на съвместни дейности на партньори от граничните региони;
- насърчаване на предприемачеството и развитие на МСП в областите туризъм, култура и трансгранична търговия;
- съвместно опазване и управление на природните и културните ресурси и превенция на природните и технологичните рискове;
- подкрепа за връзките между градските и селските райони¹¹;
- намаляване на изолацията чрез подобрени транспортни мрежи, комуникационни мрежи и услуги;
- подобряване на трансграничните водни и енергийни системи и управлението на отпадъците;
- развитие на сътрудничеството в секторите „Здравеопазване“¹², „Култура“, „Туризъм“ и „Образование“;
- насърчаване на административното и правното сътрудничество;
- насърчаване на интеграцията на трансграничните пазари на труда, съвместните инициативи за заетост, равенството на половете и соци-

¹⁰ Бонева, С. Основни аспекти на политиката на сближаване на ЕС, монографично изследване. Бургас, изд. „Димант“, 2010.

¹¹ Pojani, D. (2010). Albania in transition: international assistance for roads but not public transport. In International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society.

¹² Sinaj, Z. The Impact of European Union Policy in the Management and Financing of the Health System in Albania.

⁸ http://www.financa.gov.al/files/userfiles/Drejtoria/Zyra_a_N_AO/Marveshja_Kuader.pdf

⁹ Simbas nenit 64 të Rregullores Implementuese IPA (KE) Nr 718/2007.

алното включване.

Компонент „Регионално развитие“ предоставя инвестиции в транспорта, околната среда и икономическото сближаване, както и техническа помощ. Участието в него има за цел да „обучи“ страните бенефициери да използват регионалните фондове на ЕС по най-ефективния начин след присъединяването им към ЕС.

Компонент „Развитие на човешките ресурси“ подпомага развитието на човешките ресурси и допринася за намаляване на социалното изключване. Помощта по IPA в тази област съдейства за подобряване на начина на работа, създаване на по-добри работни места, увеличаване на социалното включване и равнопоставеност.

Компонент „Развитие на селските райони“ допринася за устойчивото развитие на селските райони, подпомага реструктурирането на селското стопанство и възприемането на стандартите на ЕС.

Средствата по IPA *се управляват* по няколко метода:

- *Централизирано* – Европейската комисия управлява компонентите за подпомагане на прехода и институционалното изграждане, трансграничното сътрудничество, като същевременно се акредитират важни национални органи за управлението на средствата.

- Една от целите на IPA е трансферът на ноу-хау и опит към страните бенефициенти, като ги насърчава да поемат отговорност за изпълнението на проектите. *Децентрализираното* управление се очаква да ги подготви за бъдещото им членство в ЕС, защото, след като станат членове на ЕС, те ще трябва да усвоят европейските средства именно чрез децентрализирано управление.¹³ За да се постигне това, страните трябва:

- да имат конкретни стратегии и планове за действие за постигане на децентрализирано управление;

- да подготвят местните власти за увеличаване степента на тяхната отчетност;

- да бъдат подготвени и за съвместно управление – напр. при изпълнение на планове за действие, приети от международни организации като Световната банка или Организацията на обединените нации.

Мониторинг и оценка на помощта

Европейската комисия осъществява контрол по прилагането на Инструмента за предприемателна помощ чрез генералните дирекции „Разширяване“, „Регионална политика“, „Заетост, Социални въпроси и приобщаване“, „Земеделие и

развитие на селските райони“, както и чрез делегациите на ЕС в държавите бенефициенти по този инструмент. Съвместните комитети за наблюдение (които включват представители на Европейската комисия и страните бенефициенти) следят за изпълнението на програмите. След като се изготвят докладите за мониторинг и оценка, се предприемат коригиращи действия, когато това е необходимо.¹⁴ Освен това мониторингът се извършва на равнище сектор и на равнище проект.

Докладване

Европейската комисия публикува годишни доклади относно предприемателната помощ за Европейския парламент, Съвета на ЕС и Европейския икономически и социален комитет. Докладите обхващат бюджетен период от една година – напр. докладът от 2013 г. обхваща 2012 г. финансова година.

През периода 2014–2020 г. ИПП разполага с над 11 млрд. EUR, насочени към следните пет области на политика:

- помощ за преход и институционално изграждане;

- социално-икономическо и регионално развитие;

- развитие на човешките ресурси;

- селско стопанство и развитие на селските райони;

- регионално и териториално сътрудничество.

И през 2014 – 2020 г. финансиране от ИПП могат да получат страните кандидатки: Турция, Бившата югославска република Македония, Черна гора, Сърбия и страните потенциални кандидатки: Албания, Босна и Херцеговина, Косово съгласно Резолюция 1244 на Съвета за сигурност на ООН.

ЕС приближава нов кръг от разширяване в посока Западните Балкани. Във връзка с това следващата МФР трябва да отчете разходите за бъдещото разширяване, предимно чрез адекватно финансиране чрез инструмента за предприемателна помощ. ИПП следва да има за приоритет подпомагането на необходимите подобрения в страните кандидатки за спазване на достиженията на правото на ЕС и улесняване на използването на финансовите средства от ЕС, по-специално за гражданското общество, социалните партньори, малцинствата, НПО, културното наследство, както и местните и регионалните органи.

¹³ Totozani, N. (2016). Challenges of the indirect management of EU funds in Albania. *European Scientific Journal, ESJ*, 12(7).

¹⁴ Бонева, С. Паричните потоци от ЕС към България: авансови, междинни и окончателни плащания. В: Сборник доклади от научна конференция „Теория и практика на финансовите престъпления“. София, Университетско издателство „Стопанство“, 2008, стр. 248–255.

Литература

1. Бонева, С. Паричните потоци от ЕС към България: авансови, междинни и окончателни плащания. В: Сборник доклади от научна конференция „Теория и практика на финансовите престъпления“. София, Университетско издателство „Стопанство“, стр. 2008, 248–255.
2. Бонева, С. Основни аспекти на политиката на сближаване на ЕС, монографично изследване. Бургас, изд. „Димант“, 2010.
3. Бонева, С. Трансграничното сътрудничество между България и Турция – възможност за разширяване на интеграционните процеси в ЕС. Сборник доклади от научна конференция „Интегриране на България в европейското иновационно и образователно пространство“. Бургас, изд. „Димант“, 2010.
4. Boneva, S. (2005). The EU Budget for 2007–2013: A Reflection of the Priorities of the Enlarged Union, Economic Themes, year XLIII, vol. 1–2, book 1, Nish, 2005, pp. 59–68.
5. Boneva, S. (2008). Financial Instruments for Funding the European Neighborhood Policy. In: Proceedings of the 5-th DRC “Changing Dynamics in the Danubian Region: New Neighbourhood Policy in the EU”, Krems, Austria, Publisher: Rubikon Books, Hungary, pp. 21–29.
6. Gjipali, G., Agolli, M., & Jankovic, G. (2010). Assessing Integration. Problems and Solutions Adapting IPA in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia.
7. http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/funding-by-country/albania/index_en.htm
8. http://www.financa.gov.al/files/userfiles/Drejtore/Zyra_a_NAO/Marrevshja_Kuader.pdf
9. Panagiotou, R. (2011). Albania and the EU: from isolation to integration. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 13(3), 357–374.
10. Pojani, D. (2010). Albania in transition: international assistance for roads but not public transport. In *International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society*.
11. Radosavljevik-Bojceva, M., Cabuleva, K., & Temelkov, Z. (2012). EU financial assistance to Western Balkan Countries with special focus on Albania. In *First International Conference-South-East European Countries towards European Integration*. Universiteti “Aleksandër Xhuvani” - Fakulteti Ekonomik, Elbasan.
12. Sinaj, Z. The Impact of European Union Policy in the Management and Financing of the Health System in Albania.
13. Totozani, N. (2016). Challenges of the indirect management of EU funds in Albania. *European Scientific Journal, ESJ*, 12(7).

КРАТЪК СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И ДЪРЖАВИТЕ ОТ АНГЛОГОВОРЕЩАТА ОБЩНОСТ – АВСТРАЛИЯ, ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, НОВА ЗЕЛАНДИЯ И КАНАДА, ОТНОСНО ЗАКОНОВОТО ИЗПОЛЗВАНЕ НА СПЕЦИАЛНИ РАЗУЗНАВАТЕЛНИ СРЕДСТВА (СРС)

Албена Велинова*

Резюме: Предложената разработка разглежда мотивите за навлизането на специфичен за разузнаването метод – използването на СРС, в правоприлагането. Изследвана и представена е нормативната регламентация по прилагане на СРС в Република България и държавите от англоговорещата общност – Австралия, Великобритания, Нова Зеландия и Канада. Открити са основните моменти в разрешителните режими, сроковете за използване, както и други специфични за областта индикатори. Изложени са изводи, направени въз основа на проучената нормативна база.

Увод

Разглеждайки развитието на понятието „сигурност“, е видно, че неговото разбиране единствено като военен термин е неактуално още от периода на Студената война. Понятието „сигурност“ се свързва с по-широк кръг фактори, които засягат начина на живот на хората и природната среда. През 1983 г. за първи път се открояват още четири сегмента на сигурността – политическа, социална, икономическа и екологична.¹ Т.е. отбраната, като еквивалент на сигурността, се е свързвала до голяма степен със способност за военна защита срещу заплаха, идваща от други държави. Съществуващата днес несигурност и настоящите кризи и конфликти не попадат в познатите до момента рамки. Следователно съдържанието на понятието сигурност трябва да бъде преосмислено и разширено. А новите измерения на средата за „сигурност“ изискват и нов подход към тях. Това от своя страна определя необходимостта от адаптиране на системата за сигурност към промените в организационен, информационен, нормативен, процедурен и технологичен аспект. Целта е постигането на информационно превъзходство по отношение на рисковете и заплахите независимо от техния характер и източник, което от своя стра-

на да позволи проактивно поведение спрямо тях.

Обект на разработката са специалните разузнавателни средства (СРС) в Република България и държавите от англоговорещата общност – Австралия, Великобритания, Нова Зеландия и Канада. **Предмет** на изследването е законовото регламентиране на използването на СРС в Република България и държавите от англоговорещата общност. **Целта** на настоящото изследване е да покаже основните тенденции при прилагане на СРС в цитираните държави въз основа на сравнителен анализ на законодателството в областта. Последното ще определи и актуалността на българското законодателство спрямо използваните за сравнение. Сравнителният анализ не е върху предварително заложен параметри, тъй като законодателят е развил нормативната база спрямо обществено-културните специфики на съответната държава и общите моменти ще бъдат търсени въз основа на конкретно установените текстове. Основният **метод**, използван в изследването, е сравнителният анализ на документи.

СРС, както сочи и етимологията на термина, са инструмент на разузнаването. Т.е. произходът и смисълът им са обусловени от необходимостта за постигане на информационно превъзходство срещу заплаха, идваща от външни за държавата фактори или врагове. В англоговорещите държави терминът е Special Intelligence Means, т.е. отново се имат предвид средства на разузнаването.

В настоящата разработка ще бъдат разглеждани български и англоезични нормативни документи и източници, регламентиращи или съответно анализиращи прилагането на СРС в съвременните условия, както и необходимостта от тяхното използване в борбата срещу съвременните предизвикателства пред сигурността.

1. Използване на СРС в Република България

Според Георги Стоянов сигурността на една страна зависи от ефективното спазване и прилагане на националното законодателство за поддържане на законоустановения конституционен ред. Т.е. насе-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, albena_velinova@yahoo.com

¹ Рачев, В., Г. Бахчеванов. Еволюция на концепцията за сигурност, Национална и международна сигурност. Военно издателство, 2005, с. 40.

лението на страната да има правото и свободата да упражнява своите законови права и свободи при същевременно осигуряване на спазването на нормативната база и при положение че са гарантирани вътрешната сигурност и общественият ред в страната.² В тази дефиниция на сигурността личи и постоянно търсеният баланс при използването на СРС – този между спазването на правата и свободите на гражданите и ефективното прилагане и спазване на законоустановения ред.

Използването на СРС в Република България е регламентирано в специален закон – Закона за специалните разузнавателни средства³ (ЗСРС), както и в Наказателнопроцесуалния кодекс (НПК)⁴. Прилагането им се допуска единствено със санкция на компетентен съд (чл.15 от ЗСРС) при направено искане от компетентен заявител (чл. 13 от ЗСРС), когато се отнася до предотвратяване и разкриване на тежки умишлени престъпления, съгласно Наказателния кодекс (НК)⁵. Не на последно място ЗСРС регламентира еднозначно в чл. 20 органите, оправомощени да прилагат СРС. В ЗСРС е уреден и контролът върху прилагането на СРС, а именно чл. 34б: „Националното бюро за контрол на СРС ... е независим държавен орган, който осъществява наблюдение на процедурите по разрешаване, прилагане и използване на СРС, съхраняването и унищожаването на информацията, получена чрез СРС, както и за защита на правата и свободите на гражданите срещу незаконосъобразното използване на СРС“.

Чл. 25 от ЗСРС регламентира предоставянето на информация, придобита при прилагане на СРС. Информацията се представя непосредствено след получаването ѝ, а ал. 2 на чл. 25 дава възможност заявителят да получи и непосредствен достъп до текущата информация чрез автоматизирана информационна мрежа. Разписан е редът за заявяване и предоставяне на цялата или част от събраната информация под формата на веществен доказателствен средство (ВДС). Заявяването на ВДС е възможно едва след като срокът на прилагане е прекратен, но преди да са изтекли 10 дни от момента на прекратяването. Този 10-дневен срок е обвързан с унищожаването на събраната информация, която няма да послужи за изготвяне на ВДС (чл. 31, ал. 3 от ЗСРС).

Уредено е използването на СРС във връзка с

международно сътрудничество по наказателно-правни въпроси. Текстът е в унисон със съвременните условия на средата за сигурност, а именно – отнесен е към трансграничната престъпност.

Чл. 21 на ЗСРС регламентира сроковете за прилагане на СРС, като ги диференцира според целта на прилагането и в зависимост от вида на престъплението, за което е изготвено искането на органа по чл. 13 от ЗСРС. На първо място прилагане на СРС по отношение на обекти за установяване на самоличността на лица в случаите на чл. 12, ал. 1, т. 4 – за които са получени данни и има основание да се предполага, че подготвят, извършват или са извършили тежко умишлено престъпление и/или лица, за които са получени данни и има основание да се предполага, че се използват от първите, без да им е известен престъпният характер на извършваната дейност, е предвиден срок от 20 дни, които биха могли да бъдат продължавани до общо 60 със санкция на компетентния съд. На второ място по отношение на дейности, свързани със защитата на националната сигурност в случаите на предотвратяване на тежки умишлени престъпления по глава първа от особената част на НК⁶ (Престъпления против Републиката), определен от законодателя срок е 2 години, но не повече от 3 години общо. За всички случаи освен посочените срокът е 2 месеца, като може да бъде продължаван до не повече от 6 месеца.

Често употребяван термин във връзка със СРС е „трафични данни“. В § 1, т. 71 от Допълнителните разпоредби на Закона за електронните съобщения (ЗЕС) „трафични данни“ са „данни, обработвани за целите на преноса на едно съобщение по електронна съобщителна мрежа или необходими за таксуването му“⁷.

2. Използването на СРС за целите на правоприлагането в англоговорещата общност

Мичел Конграм, Питър Бел и Марк Локс правят преглед на законодателството в областта на използването на СРС в Австралия, Нова Зеландия, Великобритания и Канада. Акцентът е върху използването на СРС при борбата с транс-националната организирана престъпност и корупцията, т.е. търси се приложимостта на разузнавателните методи средства от страна на правоохранителните органи в съвременните условия, изследва се тяхната ефективност.

Авторите подчертават необходимостта от

² Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. Фондация „Национална и международна сигурност“, 2000, с. 15–16.

³ ЗСРС, Обн., ДВ, бр. 95 от 21 Октомври 1997 г., последно доп., ДВ, бр. 37 от 7 Май 2019 г.

⁴ НПК, Обн., ДВ, бр. 86 от 28 Октомври 2005 г., посл. доп., ДВ., бр. 83 от 22 Октомври 2019 г.

⁵ НК, Обн., ДВ, бр. 26 от 2 Април 1968 г., последно изм. и доп., ДВ, бр. 83 от 22 Октомври 2019 г.

⁶ НК, Обн., ДВ, бр. 26 от 2 Април 1968 г., последно изм. и доп., ДВ, бр. 83 от 22 Октомври 2019 г.

⁷ ЗЕС, Обн., ДВ, бр. 41 от 22 Май 2007г., последно изм. ДВ, бр. 100 от 20 Декември 2019 г.

използване на СРС, като в частност разглеждат прихващането на комуникации. Мотивират се с факта, че за да съществуват трансграничната организирана престъпност и корупцията, в основата им стои осъществяваната комуникация между звената на престъпните организации. Според Конграм, Бел и Локс прихващането на комуникации осигурява информация за структурата, престъпната дейност и организацията на работата на престъпните групи.⁸

Нарастващото значение на прихващането на комуникации (SIGINT – Signals intelligence) след края на Втората световна война води до създаването на специализирани агенции в целия свят. Част от тях са Defence Signals Directorate (DSD) в Австралия, National Security Agency (NSA) в САЩ, Government Communications Headquarters (GCHQ) във Великобритания, Communications Security Establishment (CSE) в Канада и Government Communications Security Bureau (GCSB) в Нова Зеландия.⁹

Конграм, Бел и Локс описват настоящите системи, практики и процеси, използвани от съвременните и прогресивни правоприлагащи органи в отговор на транснационалната организирана престъпност и корупцията. Разделят методологиите на правоприлагащите органи на 5 основни модела: традиционен, проблемно ориентиран, ориентиран към обществото, компютърна статистика и от разузнавателен тип. Чрез сравнението им е показано, че макар да притежават своите силни страни, на първите 4 модела им липсва способността за ефективна борба с транснационалната организирана престъпност. Прегледът на литературата показва, че проактивната природа на методологията от разузнавателен тип е най-печелившата стратегия за справяне с организираната престъпност през 21. век и подкрепя прихващането на комуникации.¹⁰

Цитираната дефиниция за методологията на разследване от разузнавателен тип е: бизнес модел и управленски фокусирана философия, при която анализът на данни (информация) и криминалното разузнаване са жизненоважни за подхода на обективното, от горе надолу вземане на решение, което осигурява намаляване на престъпленията и проблемите. Той е проактивен, информационно и наблюдателно фокусиран, със завишено внимание към рецидивисти и извършители на тежки престъпления, като осигурява централизи-

ран криминално разузнавателен механизъм, който да доведе до обективно вземане на решения, превенция и разкриване на престъпления.

Великобритания в средата на 90-те години на 20. век представя Национален разузнавателен модел (National Intelligence Model). Той извежда разузнаването на първа линия в борбата с престъпността, което цели да доведе до следващи стратегически и тактически решения относно това кой и какво да се разследва.¹¹

Конграм, Бел и Локс отчитат промяната в средата за сигурност като фактор, наложил адаптирането на разузнавателните методи и средства в разследването на тежката и транснационалната организирана престъпност.

Цитираната от авторите дефиниция на понятието „трафични данни“ е: всички данни, свързани с комуникация чрез компютърни средства... указващи произхода на комуникацията, крайната ѝ точка, маршрута, часа, датата, размера, продължителността или типа на услугата. Трафичните данни не включват съдържанието на комуникацията.

Използване на СРС в Австралия. Законовите рамки, регламентиращи прихващането на комуникации в Австралия, са поставени през 1979 г. с Telecommunications (Interception and Access) Act (TIA Act) 1979 г.¹² Комуникацията е дефинирана като разговор или съобщение под формата на реч, музика и други звуци, данни, текст, картина, със или без движение; или сигнали, или всякакви други форми или комбинации от форми. Комуникациите са разделени на две категории „комуникации на живо“ и „записани комуникации“. Под „комуникации на живо“ се има предвид гласова телефония, като към момента на приключване на разговора няма негов запис. „Записаните комуникации“ или „комуникации, записани по време на транзитирането им“, са тези, които по времето на своето предаване или транзитиране се съхраняват на едно или повече устройства на доставчика, преди да бъдат доставени и достъпни от техния получател. Това са имейли, есемеси, гласова поща, интернет чатове или софтуер за съобщения, както и Voice over Internet Protocol (VoIP) телефония. VoIP обаче се приема от Австралийското законодателство за „комуникация на живо“.

TIA Act дефинира компетентните органи, които могат да искат използване на СРС, както и компетентните съдилища, които го разрешават. Искането следва да съдържа името или имената, под които е известно лицето, идентификатори на

⁸ Congram, M., Bell, P., Lauchs, M. Policing transnational organized crime and corruption, Exploring the role of Communication Interception Technology, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 1–5.

⁹ Пак там, с. 79–80.

¹⁰ Пак там, с. 47–48.

¹¹ Пак там, с. 52.

¹² Telecommunications (Interception and Access) Act 1979, последно изм., 22 септ. 2017 г. с Act No. 111, 2017 г., <https://www.legislation.gov.au/Details/C2017C00308>, достъпен в интернет на 03.01.2020 г.

използваните телекомуникационни услуги и на използваните от лицето средства за комуникация, искането трябва да бъде надлежно мотивирано. Сроковете за прилагане са: за контрол на обекти (комуникационни средства и услуги) – не повече от 3 месеца, а във всички останали случаи – не повече от 6 месеца. Това не изключва изготвянето на нови искания и издаването на съответните разпореждания за прилагане на СРС срещу същите лица и обекти за същите престъпления. Тези законови разпоредби се отнасят за Australian Security Intelligence Organisation. Освен за тежки умислени престъпления прихващането на комуникации може да бъде използвано и за целите на националната сигурност, външната политика на Австралия и икономическото благосъстояние на страната. Прилагането на СРС може да бъде предварително прекратено при отпадане на необходимостта, а информацията следва да бъде унищожена, ако съдържанието ѝ не е относимо към посоченото в искането и е издадено разпореждането.

Правата за прихващане на комуникации на останалите правоприлагащи агенции в страната са отделно регламентирани в същия закон. Дефинирани са компетентните съдилища, регламентирано е оправомощаването на съдии, разписани са изискванията към искането за използване на СРС в случаите за лица, обекти, комуникационни услуги. Сроковете по отношение на обекти са лимитирани до 45 дни, а в останалите случаи до 90 дни. Тези срокове не изключват следващо искане и разрешаване за прихващане на комуникации срещу същите лица и обекти.

В TIA Act е регламентирано използването и предаването на информацията, придобита от прихващане на комуникации. Освен към оправомощените в искането лица информацията може да бъде насочвана и към други служби за сигурност по компетентност. Уредено е воденето на регистър на всички искания и разрешения, въз основа на който министърът изготвя годишен доклад за използваните СРС. Елементите на доклада са ясно разписани и параметрите твърдо регламентирани, т.е. статистиката е сравнима на годишна база. Годишният доклад измерва и ефективността на приложените СРС (с извършените арести и престъпленията, за които са направени).

Използване на СРС във Великобритания. Във Великобритания прихващането на комуникации е част от набора методи за разследване, използвани от британските разузнавателни и правоохранителни структури за установяване и превенция на тежки и организирани престъпления, терористични актове и за опазване на икономи-

ческото благосъстояние на страната, когато това е пряко свързано с националната сигурност. При използването на СРС и контролът върху него във Великобритания е постигнат отличен баланс между опазването правата на гражданите и в същото време оправомощаването на правоохранителните и разузнавателните служби за борба с транснационалните ОПГ, тероризма и официалната корупция (терминът се използва за корупция при държавни служители, за целите на настоящата публикация ще се използва терминът „корупция“). Съгласно Закона за регулация на разследващите правомощия (Regulation of Investigatory Powers Act (2000) (RIPA)) правоохранителните и разузнавателните служби имат правото да събират информация от комуникация. Дейността се наблюдава от комисар по прихващането на комуникации. Законът очертава конкретните правомощия и кога те могат да бъдат използвани, кой може да ги използва, кой разрешава да се използват и кой контролира реализирането на тези правомощия. Комисарят по прихващане на комуникации отговаря за контрола върху дейността на одобряването на министрите и съответно провежда проверка/одит, който изследва материалите, по които са взети решения, и как тези материали се обработват съгласно RIPA (2000). Комисарят е отговорен и за гарантирането, че разпореждането се изпълнява от съответната правоприлагаща и разузнавателна агенция, имаща правомощия за прилагане на СРС съгласно RIPA.

Годишният доклад на комисаря по прихващане на комуникации за 2011 г. отбелязва важната роля на прихващането на комуникациите и придобиването на съпътстващи данни (метаданни) за оперативните успехи на правоохранителните структури на Великобритания. Много от най-големите успехи срещу трафик на наркотици, фискални измами, трафик на хора, борба с тероризма и срещу националната сигурност и успехи в разследването на тежки престъпления по някакъв начин са свързани с използването на прихващане и събирането на комуникационни данни.¹³

Съгласно RIPA има няколко нива на разрешителния режим за прилагане на СРС в зависимост от способите, чието прилагане се търси. Обобщено информацията изглежда така: за прихващане на комуникации (гласови и текстови) разпореждането се издава от министъра на вътрешните работи или министъра на правосъдието; за използване на съпътстващи (трафични) данни разпореждането се

¹³ Congram, M., Bell, P., Lauchs, M. Policing transnational organized crime and corruption, Exploring the role of Communication Interception Technology, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 74–76.

издава от висшестоящ служител в рамките на съответната правоприлагаща институция, която има необходимост да използва СРС; за проследяване, както и за използване на информатори и служители под прикритие се изисква разпореждане от висшестоящ служител в рамките на съответната правоприлагаща институция, която има необходимост да използва СРС; за използване на способи, включващи проникване, разпореждането се издава от ръководителя на правоприлагащата институция, на която ще послужи.¹⁴

Срокът за прилагане е три месеца в общия случай и разпореждането може да бъде подновявано, ако бъде надлежно мотивирано. Има случаи, в които е необходимо потвърждение на разпорежданията от съдия, те са свързани с определени трудности или разходи при придобиването на информацията.

Използване на СРС в Канада. Във връзка с Хартата на правата и свободите може да се каже, че канадските правоприлагащи и разузнавателни структури са далеч зад останалите страни от англоговорещата общност, що се отнася до прилагане на СРС. С появата на Закона за разследващи правомощия за 21. век (Investigative Powers for the 21st Century Act) през 2010 г. полицията получава разрешение да придобива „съпътстващи данни“. Съпътстващите трафични данни се отнасят до основните средства за телекомуникация, използвани за комуникация по телефон или интернет от заподозрян, като това не включва съдържанието на комуникацията. Този закон дава на правоохранителните структури нови разследващи правомощия, които подпомагат действията им срещу сексуалната експлоатация на деца в интернет, срещу онлайн организираната престъпност и като превенция срещу тероризма.

В Канада е необходима съдебна заповед, преди полицията да може да получи трафични данни. Два различни типа искания позволяват това: за разпореждане за прихващане в реално време или за получаване на съхранени трафични данни от доставчици на услуги. Предпоставка за съдебното разрешение е да има „основателно предположение“, че данните ще помогнат при разследването на престъпление. Цитираният закон гарантира, че при издаване на разпореждания телекомуникационните компании имат техническата способност, необходима за прихващане на комуникации за полицията и Канадската разузнавателна служба за сигурност (CSIS).¹⁵

Законът определя първоначален срок за прилагане на СРС до 60 дни, като може да бъде продължаван. Нормативният акт изменя и Наказателния кодекс на Канада, като осъвременява редица текстове. Дадени са нови дефиниции на много понятия, чиято същност отразява технологичното развитие, като комуникации – което включва освен комуникиране чрез телефон и това чрез всякакъв вид аудио-визуални средства; и телекомуникация – трансмитирането, приемането, излъчването на знаци, сигнали, текстове, образи или звуци или информация от всякакъв характер чрез кабелна, радио, визуална или друга електромагнитна система.¹⁶

Използване на СРС в Нова Зеландия. През 2012 г. парламентът на Нова Зеландия преработва съществуващите правомощия за разследване посредством приемането на Search and Surveillance Act 2012¹⁷. Законът има за цел да постигне баланс между нуждите на правоприлагането и правата на човека чрез: модернизиране на закона за издирване, изземване и надзор, като се вземе предвид напредъкът в технологиите и се регулира използването на тези технологии, като се осигурят правила, които признават важността на правата и правата, уредени в други актове, и гарантира, че разследващите инструменти са ефективни и адекватни за целите на правоприлагането. Съгласно новото законодателство само съдия може да издаде заповед за прихващане и да постанови, че заповедта е основателно мотивирана, и е убеден, че ще бъдат получени доказателствени материали. Чл. 45 от Закона забранява прихващането на всякаква частна комуникация, освен ако не касае разследване на престъпление, което носи максимално наказание от най-малко седем години лишаване от свобода. Въпреки това заповед е необходима само ако полицията няма съгласието на една от страните да бъде записана; тоест, ако се използва полицейски информатор или служител под прикритие. Текстовите съобщения не попадат в режима на заповед за прихващане и могат лесно да бъдат получени при нормалните разпоредби на заповед за претърсване.¹⁸

Глава трета на Search and Surveillance Act 2012 урежда правата на разследващите органи за прихващане на комуникации и за наблюдение. Регламентиран е минимум от 3 часа аудио-визуално наблюдение за всеки 24 часа или 8 часа общо в

¹⁴ Regulation of Investigatory Powers Act 2000, достъпен в интернет на 11.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.gov.uk/>

¹⁵ Congram, M., Bell, P., Lauchs, M., Policing transnational organized crime and corruption, Exploring the role of Communication Interception Technology, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 77–78.

¹⁶ Investigative Powers for the 21st Century Act, достъпен в интернет на 11.01.2020 г. на адрес: <https://www.parl.ca/DocumentViewer>

¹⁷ Search and Surveillance Act 2012, последно изм. 2019 г., достъпен в интернет на 19.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.govt.nz/>

¹⁸ Congram, M., Bell, P., Lauchs, M. Policing transnational organized crime and corruption, Exploring the role of Communication Interception Technology, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 78–79.

рамките на едно разследване, което е допустимо без съответното разпореждане, което е необходимо във всички останали случаи. Не се изисква разпореждане и за неявен аудиозапис на доброволна устна комуникация между 2 или повече лица, направен със съгласието на поне 1 от тях. Искането за използване на СРС трябва да бъде надлежно мотивирано и да съдържа името, адреса или друго описание на лицето, мястото, превозното средство или друго, което е обект на искането; вида на средството за наблюдение, което ще бъде използвано, и периода, за който ще бъде приложено, както и очакваните резултати. Друга задължителна част от искането е информацията за предходно прилагане на СРС срещу същия обект или лице в последните 3 месеца и постигнатите резултати от това прилагане. За последното заявителят трябва да направи проучване в рамките на правоприлагащия орган, на който е служител.

Съдията може да не издаде разпореждане за прилагане на СРС, когато комуникацията би могла да попадне в хипотезата на комуникация между адвокат и негов клиент и следователно представлява професионална тайна, която не следва да бъде разгласявана. Разпореждане може да бъде издадено, ако комуникацията се провежда с користна цел или се отнася за планирането или извършването на престъпление.

Срокът за прилагане трябва да бъде посочен в съдийското разпореждане, като не може да бъде по-дълъг от 60 дни. Съгласно чл. 55, ал. 5 същият или друг съдия може да издаде следващо разпореждане за прилагане на СРС за същото престъпление. В чл. 57 е уредена възможността за използване на придобитата от прилагане на СРС информация за доказване на друго престъпление, различно от посоченото в искането, ако такава е придобита в срока на разпореждането.¹⁹

Заклучение

В изложените ключови моменти в българското законодателство и това на англоговорещата общност се забелязват редица общи моменти, провокирани от промените в средата за сигурност в нашето съвремие, от една страна, и от развитието на технологиите, от друга.

На първо място това е пренасянето на разузнавателните методи и средства в правоприлагането. В цитираните нормативни актове е уредено именно използването на СРС за борба с тежката и организираната престъпност, включително и транснационалната такава. Мотивите за законодателните промени се коренят във възможността

за бързо придвижване на хора и предаване на информация в глобален мащаб, което предполага значителна мобилност и подобрена функционалност и от страна на престъпните организации. Това от своя страна изисква проактивна стратегия на правоприлагащите органи, подкрепена от информационно превъзходство по отношение на тежката и организираната престъпност.

Придобиването на информация от прилагане на СРС е метод, който ограничава правата и свободите на гражданите и следователно използването му трябва да бъде така регламентирано, че да елиминира възможността за превишаване на правомощия. От цитираните нормативни актове е видна строгата система, която е създадена с цел контрол. От една страна, има заявител, който следва да изготви мотивирано искане за използване на СРС, като посочи конкретно лице и/или обект/и, спрямо които иска да използва СРС. Искането се представя пред компетентен орган, който, преценявайки мотивите, издава или не издава разпореждане за прилагане на СРС. Освен посочените законодателят е регламентиран и допълнителен надзор за спазване на нормативните актове под формата на омбудсман, комисар или бюро в зависимост от конкретното законодателство.

Всяко искане трябва да съдържа достатъчно информация, която еднозначно да идентифицира лицето или обекта, спрямо който се иска използване на СРС, както и методите и средствата, които ще бъдат приложени.

Новозеландското законодателство изисква изрично проучване за наличието и резултатите от предходно прилагане на СРС. Аналогия откриваме само в британското законодателство, където се изисква поддържане регистър на приложените СРС.

По отношение на сроковете за прилагане се забелязва значителна хомогенност на всички разгледани регламенти, които казват, че в общия случай едно искане за използване на СРС не бива да надвишава 60 дни. Възможни са и други срокове на прилагане в зависимост от вида на престъплението или обекта. Всички нормативни актове разрешават продължаване на срока на прилагането при условията на ново мотивирано искане, което да съдържа резултатите от предходното. Прави впечатление, че единствено в българското законодателство има краен лимит на използването на СРС срещу определено лице за конкретно престъпление, което не позволява бъдещо прилагане на СРС срещу лицето за същото престъпление. Т.е. в условията на рецидив срещу лицето не могат да бъдат използвани СРС, независимо че се отнася за тежко умишлено престъпление и отговаря на останалите условия на законодателя.

¹⁹ Search and Surveillance Act 2012, последно изм. 2019 г., достъпен в интернет на 19.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.govt.nz/>

Изложените текстове дават възможност да бъде разграничена и различната степен на осъвремененост и функционалност в нормативните актове, уреждащи използването на СРС в различните му форми. Поради разрешителния режим на използване на СРС за целите на правораздаването е необходимо правните дефиниции и норми да съответстват максимално на технологичното развитие на съвременния етап. Това ще осигури законов достъп до информация, относима към престъпната дейност на извършителите на тежки умишлени престъпления и престъпни групи, което от своя страна би било предпоставка за проактивно поведение на правоприлагащите органи. Друг важен момент е дефинирането на посоките на информационните потоци на придобитата при прилагане на СРС информация, което често липсва. Поради своята конфиденциалност информацията не би могла да бъде нерегламентирано разгласявана, но следва да бъдат създадени условия тя бъде отнасяна по компетентност в рамките на правоприлагащите органи в съответната страна. Не по-маловажно е да бъде регламентирано и предоставянето ѝ на други страни при наличието на съответните договорни отношения, що се отнася до национална сигурност, трансгранична организирана престъпност, тероризъм.

Литература

1. Закон за електронните съобщения, обн., ДВ, бр. 41 от 22 май 2007 г., последно изм., ДВ, бр. 100 от 20 декември 2019 г.

2. Закон за специалните разузнавателни средства, обн., ДВ, бр. 95 от 21 октомври 1997 г., последно доп., ДВ, бр. 37 от 7 май 2019 г.

3. Наказателен кодекс, обн., ДВ, бр. 26 от 2 април 1968 г., в сила от 01.05.1968 г., последно изм. и доп., ДВ, бр. 83 от 22 октомври 2019 г.

4. Наказателнопроцесуален кодекс, обн., ДВ, бр. 86 от 28 октомври 2005 г., в сила от 29.04.2006 г., последно доп., ДВ, бр. 83 от 22 октомври 2019 г.

5. Рачев, В., Г. Бахчеванов. Еволюция на концепцията за сигурност, Национална и международна сигурност, Военно издателство, 2005 г.

6. Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. Фондация „Национална и международна сигурност“, 2000 г.

7. Congram, M., Bell, P., Lauchs, M., Policing transnational organized crime and corruption, Exploring the role of Communication Interception Technology, Palgrave Macmillan, 2013.

8. Investigative Powers for the 21st Century Act, достъпен в интернет на 11.01.2020 г. на адрес: <https://www.parl.ca/DocumentViewer>

9. Regulation of Investigatory Powers Act 2000, достъпен в интернет на 11.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.gov.uk/>

10. Search and Surveillance Act 2012, последно изм. 2019 г., достъпен в интернет на 19.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.govt.nz/>

11. Search and Surveillance Act 2012, последно изм. 2019 г., достъпен в интернет на 19.01.2020 г. на адрес: <http://www.legislation.govt.nz/>

12. Telecommunications (Interception and Access) Act 1979, последно изм. 22 септ. 2017 г. с Act No. 111, 2017 г., <https://www.legislation.gov.au/Details/C2017C00308>, достъпен в интернет на 03.01.2020 г.

СИСТЕМА ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ФИНАНСИРАНЕТО НА ТЕРОРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ. СЪСТОЯНИЕ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Александър Йолов*

Резюме: Настоящата статия има за цел да анализира системата за противодействие на финансиране на тероризъм в България и основните предизвикателства, пред които са изправени институциите, задължени да противодействат на финансирането на терористичните организации.

Стратегическото местоположение на България обуславя нейното значение за трансфера на средства между отделни звена на терористични мрежи и организации, разположени в Близкия изток и Европа. Нарастващата терористична заплаха и улеснените комуникации между екстремистите налагат ускореното възприемане на международния антитерористичен опит в неговото юридическо и организационно измерение.

В статията са представени както нормативната база, така и институциите, ангажирани в противодействието на финансирането на тероризъм, а също и възможностите за оценка на риска и превенция. Изследвани са случаи на финансиране на тероризъм в България.

Ключови думи: България, тероризъм, финансиране, противодействие, сигурност, институции

Увод

От началото на 21. век до наши дни международният тероризъм представлява постоянна заплаха за живота, здравето и сигурността на гражданите на Европейския съюз и в частност на България. Интензитетът на заплахата има своите спадове и пикове, но тя не изчезва напълно в условията на засилващи се глобализационни процеси, дигитализация, либерализация на движението на хора, стоки, услуги и капитали и при наличие на тлеещи цивилизационни конфликти в широката контактна зона от Атлантика до Индийския океан.

Кръстопътното геополитическо разположение на България обуславя нейното значение за терористичните мрежи, развиващи своята дейност на територията на Европейския съюз и Близкия изток. На югоизток българската граница е външна за ЕС, като през страната минават важни комуникационни връзки между Европа и Ориента. В последните години на българска територия се наблюдава засилена активност на агенти на радикални

вливания, нараства броят на конвертите, регистрират се случаи на проповядване на радикален ислям. В допълнение на това в България неколкостранно бе идентифицирано финансиране на тероризъм. В резултат от мащабна акция на правоохранителните институции бе повдигнато обвинение на шестима души по състав финансиране на тероризъм. Според данните, изнесени от специализираната прокуратура, групата е трансферирала над 25 млн. евро между Ислямска държава и лица в Германия, Великобритания и Швеция.¹

Финансирането е една от централните дейности за терористичните мрежи и организации. За да функционира една терористична структура, тя трябва да разполага с необходимите ресурси за поддръжка на своите кадри, организационни звена и за логистично обезпечаване на задачите, поставени от ръководството за реализиране на целите на съответната политико-идеологическа програма. Според д-р Майкъл Фрийман парите са „живителна кръв“ за терористичните организации.² Без тях те са ограничени в своето съществуване и не разполагат със средства за ефективно разгръщане на своите действия. Отчитайки това, както международната общност, така и отделните държави полагат усилия за създаването на нормативна база, която да предостави правната възможност за противодействие на финансирането на тероризъм. Успоредно с това е необходимо изграждането на институционален капацитет, който да способства за предотвратяването и разкриването на действия, насочени към финансиране на тероризъм. Като страна – членка на ЕС, България е ангажирана с въвеждане и прилагане на международните стандарти в противодействието на финансирането на тероризъм. За да се подобри противодействието, е необходимо допълнително да се усъвършенстват мерките и да се координират институциите и организациите, като същевременно се установи баланс между сигурност и свобода. Страната не е изолирана от международните процеси и асиметричните предизвикателства пред сигурността и не може да си позво-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

¹ Спецпрокуратурата предаде на съд сирийци и българка за финансиране на тероризъм, [www.dnevnik.bg](https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2019/09/11/3962063_specprokuraturata_predade_na_sud_siriici_i_bulgarka_za/), accessed January 5, 2020, https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2019/09/11/3962063_specprokuraturata_predade_na_sud_siriici_i_bulgarka_za/.

² Freeman, Michael. *Financing Terrorism* (New York: Routledge, 2016).

ли да изостава от основните тенденции в развитието и противодействието на финансирането на тероризъм.

Изследването има за цел да анализира системата за противодействие на финансиране на тероризъм в България. Разгледана е нормативната база на национално и международно равнище и е анализиран българският опит в противодействието на финансирането на тероризъм.

Статията е насочена към обучаващите се в сферата на сигурността и отбраната, международните отношения и право, професионалистите в сферата на националната и международната сигурност, държавната администрация (Министерството на финансите, митници, МО, МВР, ДАНС), както и всички заинтересовани лица по темата.

Международна и национална нормативна база

В международен план силно влияние върху нормотворчеството в сферата на превенцията и противодействието на финансирането на тероризъм оказват атенатите от 11 септември 2001 г. в САЩ. Международната правителствена организация „Работна група за финансово действие“ (FATF), чиято основна задача е борбата срещу изпирането на пари, разширява своята мисия, като включва борбата срещу финансирането на тероризма сред своите приоритети. Организацията създава международни стандарти и препоръки, отнасящи се до превенцията и противодействието на финансирането на тероризъм. Нов импулс в тази насока дава засилената екстремистка и терористична активност на Европейския континент под влиянието на Ислямска държава. За да се противопостави ефективно на заплахата, ЕС създава антитерористична стратегия, като един от основните ѝ компоненти е противодействието на финансирането на тероризъм. През 2016 г. Европейската комисия приема План за действие с цел засилване на противодействието на финансирането на тероризъм. Планът се фокусира върху осуетяването на прехвърляне на средства или други активи от терористи и субекти, свързани с тероризъм, и прекъсване на източниците на приходи, като основната цел е разбиването на капацитета за набиране на средства.³ Правната рамка е подсилена посредством Директива за противодействие на тероризма (предоставяща подробно определение за финансиране на тероризъм), Пета директива срещу пране на пари (предоставяща мерки срещу финансиране на тероризъм и за увели-

чаване на прозрачността на финансовите трансакции), Директива за улесняване на употребата на финансова и друга информация (предоставяща достъп на правоохранителните институции до финансова информация и засилваща сътрудничеството между институции за финансово разузнаване и правоприлагащи органи), Регулация за кеш, влизащ или излизащ от ЕС, Регулация за условия и процедури за вноса на културни ценности, хармонизация на дефинициите за престъпления и наказания в областта на прането на пари, взаимно признаване на страните членки на актове за обезпечаване и конфискация и т.н.

Вътрешната нормативна база в България е силно повлияна от постиженията на правната мисъл на световно и европейско равнище. За да отговаря страната на международните стандарти в противодействието на финансирането на тероризъм, се полагат усилия за нормативна и институционална адаптация към изискванията, установени от следните международноправни документи:

– Директива (ЕС) 2015/849 на Европейския парламент и на Съвета от 20 май 2015 г. за предотвратяване използването на финансовата система за целите на изпирането на пари и финансирането на тероризма, както и Директива (ЕС) 2018/843 за предотвратяване използването на финансовата система за целите на изпирането на пари и финансирането на тероризма и за изменение на директиви 2009/138/ЕО и 2013/36/ЕС.

– Международните стандарти за превенцията на изпирането на пари и финансирането на тероризма (препоръките на FATF).

– Конвенцията на Съвета на Европа относно изпиране на пари, издирване, изземване и конфискация на облагите от престъпления и финансиране на тероризма (CETS 198), подписана във Варшава на 16 май 2005 г. (т. нар. Варшавска конвенция).

– Резолуции на Съвета за сигурност на ООН. Националната правна рамка включва следните законови и подзаконови нормативни актове:

– Закон за мерките срещу изпирането на пари.

– Правилник за прилагане на Закона за мерките срещу изпирането на пари.

– Закон за мерките срещу финансиране на тероризъм.

– Наказателен кодекс.

– Закон за ДАНС.

Българското законодателство дава изключително подробно определение за финансиране на тероризъм. В допълнителните разпоредби на Закона за мерките срещу финансиране на тероризъм е посочено, че финансирането на тероризъм е прякото или косвеното, незаконното и умишлено

³ Комисията представя план за действие с цел засилване на борбата с финансирането на тероризма, accessed January 30, 2020, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_16_202.

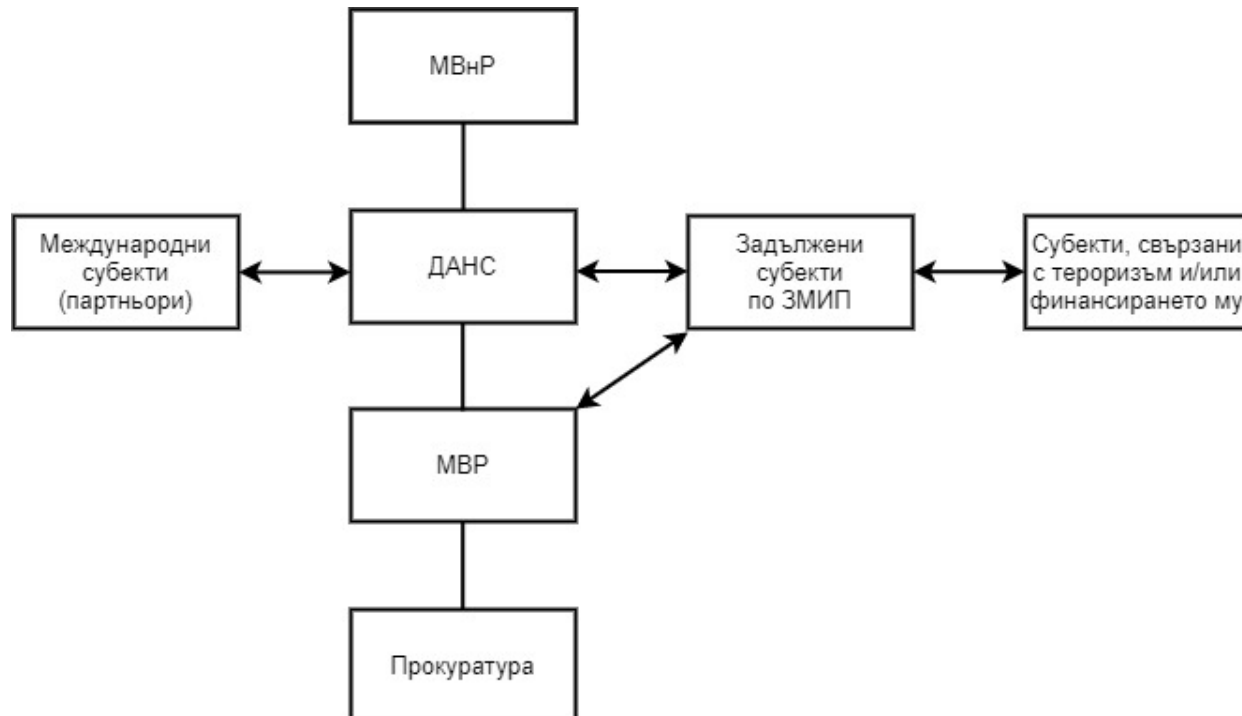
ното предоставяне и/или събиране на финансови средства и други финансови активи или икономически ресурси, и/или предоставяне на финансови услуги с намерение те да бъдат използвани или със съзнанието, че ще бъдат използвани изцяло или частично за извършване на тероризъм, финансиране на тероризъм, набиране или обучаване на отделни лица или групи от хора с цел извършване на тероризъм, излизане или влизане през границата на страната, както и незаконно пребиваване в нея с цел участие в тероризъм, образуване, ръководене или членуване в организирана престъпна група, която си поставя за цел да извършва тероризъм или финансиране на тероризъм, приготвяне към извършване на тероризъм, кражба с цел набавяне на средства за извършване на тероризъм, подправка на официален документ с цел улесняване извършване на тероризъм, явно подбуждане към извършване на тероризъм или закана за извършване на тероризъм по смисъла на Наказателния кодекс.

Институционална структура на системата за противодействие

Основната цел на наличната нормативна база е предотвратяването и разкриването на дейст-

вия на физически лица, юридически лица, групи и организации, насочени към финансиране на тероризма. На фигура 1 е изобразена диаграма на основните субекти и взаимовръзки при противодействието на финансиране на тероризъм в България. Моделът се базира на Закона за мерките срещу финансиране на тероризма (ЗМФТ) и Закона за мерките срещу изпирането на пари (ЗМИП).

Важна роля има Държавна агенция „Национална сигурност“, специализиран орган към Министерския съвет на Р България за изпълнение на политиката по защита на националната сигурност⁴. Агенцията извършва дейности за защита на националната сигурност от посегателства, насочени срещу националните интереси, независимостта и суверенитета на Република България, териториалната цялост, основните права и свободи на гражданите, демократичното функциониране на държавата и гражданските институции и установения в страната конституционен ред. В чл. 4 на ЗДАНС е посочен ангажиментът на Агенцията в противодействието на международния тероризъм и екстремизъм, както и финансирането им.

Фиг. 1. Диаграма на основни субекти и взаимовръзки при противодействието на финансиране на тероризъм в България

⁴ Мисия и визия на ДАНС, accessed January 7, 2020, <https://www.dans.bg/bg/about-dans-menu-bul/concept-cat-151009-bul>.

ДАНС е ангажирана със събирането, обработката, систематизирането, анализирането, съхраняването, използването и предоставянето на информация във връзка с финансирането на тероризъм. Същевременно Агенцията извършва дейности по блокиране на финансови средства и забрана за предоставяне на финансови услуги на физически лица, юридически лица, групи или организации, свързани с тероризъм или предприели действия, насочени към финансиране на тероризъм.

В рамките на ДАНС е обособена специализирана административна дирекция „Финансово разузнаване“, която получава, съхранява, проучва, анализира и разкрива финансоворазузнавателна информация при условията и по реда на ЗМИП и Закона за мерките срещу финансирането на тероризма. Дирекцията е финансоворазузнавателна структура на Република България по смисъла на чл. 2, § 1 и 3 от Решение на Съвета на Европейския съюз от 17 октомври 2000 г. Възложени са ѝ функции по превенция, разкриване и противодействие на изпирането на пари и финансирането на тероризъм, включително във връзка с движението на капитали, корупцията, подкупването в международните търговски сделки и конфискацията. В изпълнение на функционалните си задължения дирекцията осъществява тясно взаимодействие с българските служби за сигурност и обществен ред и с чуждестранните партньори.⁵

ДАНС чрез дирекция „Финансово разузнаване“ работи в тясно сътрудничество с FATF и с MONEYVAL (Комитет на експертите по оценяване на мерките срещу изпирането на пари към Съвета на Европа).⁶

Понастоящем България не е страна членка на FATF. Приема се, че за да бъде една държава пълноправен член на организацията, тя трябва да отговаря на поредица от критерии. Последното се определя на базата на количествени индикатори – размер на БВП, размер на банковия сектор, застрахователния сектор и на сектора за ценни книжа, размер на населението, качествени индикатори – въздействие върху международната финансова система, включително степен на отвореност на финансовия сектор и неговото взаимодействие с международните пазари; активно участие в регионални структури, изградени на принципа на FATF, и полагане на значими усилия в сферата на противодействието на прането на пари и финансирането на тероризъм; ниво на ангажираност в сферата на противодействието на прането на пари

и финансирането на тероризъм; равнище на рискове, свързани с прането на пари и финансирането на тероризъм, и усилия за противодействие на тези рискове и допълнителни фактори – равнище на придържане към стандартите на финансовия сектор и участие в други свързани международни организации.⁷

На фиг. 1 е отбелязана ролята на МВР, която в известна степен се припокрива с тази на ДАНС, като изключим информационно-аналитичния елемент. Задължените субекти докладват на МВР, Министерството (съгласувано с ДАНС) дава указания по изпълнението на мерките, блокира финансови средства, налага забрани.

Друга институция, изобразена на фиг. 1, е МВнР. Министерството е задължено да публикува актуална информация, свързана с юридически документи, отнасящи се до противодействие на финансирането на тероризъм, ограничителни мерки, списъци на физическите лица, юридическите лица, групите и организациите, спрямо които се прилагат мерките, както и указания за прилагане на мерките. На интернет страницата на институцията в частност може да бъде намерена следната информация:

- приетите регламенти на Европейския парламент и на Съвета за налагане на санкции за тероризъм или за финансирането му;

- приетите резолюции на Съвета за сигурност на Организацията на обединените нации за налагане на санкции във връзка с тероризъм или с неговото финансиране, както и за промени в списъците на лицата по тези резолюции;

- приетите решения на Министерския съвет по чл. 5, ал. 1.

На интернет страницата на Министерството на външните работи се публикува незабавно и консолидиран текст на списъка по чл. 5, ал. 2.

На база на анализа може да се направи извод, че като се имат предвид международните стандарти, системата за противодействие на финансирането на тероризъм в България е институционално структурирана съгласно препоръките на водещите международни организации и е съобразена с международния опит в областта.

Случаи на финансиране на тероризъм в България

Според Националната оценка на риска от изпиране на пари и финансиране на тероризма (НОР) през територията на България минава търговски и транспортен коридор между Средния из-

⁵ Мерки срещу изпирането на пари, accessed January 5, 2020, <https://www.dans.bg/bg/msip-091209-menu-bul>.

⁶ Мерки срещу изпирането на пари.

⁷ FATF Membership Policy, accessed January 8, 2020, <https://www.fatf-gafi.org/about/membersandobservers/fatfmembershippolicy.html>.

ток и Европа, известен като „Балкански маршрут“. Маршрутът се използва за престъпни цели, като контрабанда на стоки, трафик на наркотици, хора, оръжия, като едновременно стоки и средства със законен и незаконен произход преминават през маршрута към или от Централна и Западна Европа или Североизточна Европа и Азия. „Балканският маршрут“ служи още като коридор за транспортирането през границата на големи суми пари в брой към и от Европа. В отделни случаи има данни за използване на системи като „хавала“ за целите на финансирането на тероризма, свързани с мигрантските потоци от последните години.⁸

Като примери, които подкрепят изводите на НОР, могат да бъдат дадени два казуса – съответно от 2017 г. и от 2019 г.

На 29 септември 2017 г. в София е проведена специализирана операция, при която са задържани двама мъже и една жена, за които се твърди, че са част от организирана престъпна група, занимаваща се с производство и разпространение на тютюн за наргиле, без да имат разрешение за това. Лидерът на групата Ахмед Рафи Мусто е сириец, притежаващ българско гражданство от 2008 г. Тютюнът бил предназначен за продажба в България, Холандия, Германия и Франция. По данни на МВР в страните от Западна Европа тютюнът за наргиле бил изпращан най-често по куриерска фирма, като количествата достигали 300–500 килограма на ден.⁹ Разследването се осъществява от Специализираната прокуратура съвместно с ГДБОП и ДАНС, като направленията са две – производство и разпространение на тютюн за наргиле и тероризъм.

За ръководителя на групата има данни, че от 2013 г. до 2016 г. взема активно участие в бойни действия в Сирия на страната на Ислямска държава. При извършеното претърсване е намерен документ, подписан от един от лидерите на ИДИЛ, удостоверяващ принадлежността на лицето към тази организация и даващ му право на свободен достъп и неограничено преминаване по цялата линия на водените бойни действия. Според прокуратурата през пролетта на 2016 г. сириецът се е завърнал в България, като без да прекъсва връзките си с ръководни органи и лица на Ислямска държава, е организирал група за произ-

водство и разпространение на тютюн за наргиле.¹⁰ Разследващите разполагат с клипове на Ислямска държава, в които Ахмед Мусто е заснет, както и с показанията на двама анонимни свидетели за боевете му в редиците на Ислямска държава.¹¹

Анализите, които се правят по медиите, на базата на изнесените факти и обстоятелства свързват производството и разпространението на тютюн за наргиле с финансирането на тероризъм.¹² Това е и връзката, която се опитват да докажат специализираните институции.

На 18 януари 2019 г. Специализираната прокуратура, ДАНС и ГДБОП провеждат друга мащабна операция в София, Плевен, Благоевград, Разград, Хасково, Пловдив и Ловеч, в рамките на която са арестувани 43 души по подозрение, че са част от организирана престъпна група за финансиране на терористични организации, действащи на територията на Сирия.¹³ По искане на Специализираната прокуратура Специализираният наказателен съд е издал 126 разрешения за извършване на претърсване и изземване – на 50 адреса на жилища и офиси и на 26 автомобила, както и обиски на 50 лица. При условията на неотложност, като единствена възможност за събиране на доказателства, са извършени 7 претърсвания и изземвания. Иззети са документи, пари в размер на 32 000 евро и други вещи.¹⁴

Според Специализираната прокуратура събраните доказателства са показали, че задържаните са действали като престъпна организация от началото на 2016 г. Групата извършвала небанкови парични преводи по арабската система хавала,

⁸ Резюме на националната оценка на рисковете от изпиране на пари и финансиране на тероризъм в България, accessed January 19, 2020, https://www.dans.bg/images/stories/FID/NOR/Rezume_na_NOR.pdf.

⁹ Трима са задържани под стража за участие в организирана престъпна група за производство и трафик на тютюн за наргиле, accessed January 12, 2020, <https://www.mvr.bg/press/%D0%BD%D0%B0%D1%87%>.

¹⁰ По искане на специализираната прокуратура са задържани под стража три лица за участие в организирана престъпна група за производство и трафик на тютюн за наргиле. Лидерът на ОПГ е обвинен и в тероризъм, accessed January 12, 2020, <https://www.prb.bg/bg/news/aktualno/po-iskane-na-specializiranata-prokuratura-sa-zadrz/>.

¹¹ Задържаният в София командир на Ислямска държава е заснет във видеа на групировката, www.dnevnik.bg, accessed January 12, 2020, https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2017/10/14/3059754_zadurjaniat_v_sofia_komandir_na_islamska_durjava_c/.

¹² Командир от Ислямска държава е задържан в България за нелегален тютюн за наргилета, [Mediapool.bg](http://mediapool.bg), accessed January 12, 2020, <https://www.mediapool.bg/komandir-ot-islyamska-darzhava-e-zadarzhan-v-bulgaria-za-nelegalen-tyutyun-za-nargileta-news270455.html>.

¹³ 43-ма арестувани у нас по подозрение, че са част от престъпна схема за финансиране на тероризъм, accessed January 13, 2020, <https://www.bnr.bg/post/101070424/mashtabna-operaciana-dans-mvr-i-prokuraturata-po-linia-borbata-s-terorizma>.

¹⁴ Специализираната прокуратура пресече международна схема за финансиране на тероризъм, Правен свят, accessed January 13, 2020, <http://legalworld.bg/77267.specializiranata-prokuratura-preseche-mejdunarodna-shema-za-finansirane-na-terorizym.html>.

и по-конкретно – трансферирали финансови активи на терористичната групировка Ислямска държава от контролирани от нея сирийски територии към Турция, България и други държави от Европейския съюз (Германия, Великобритания, Швеция). Част от трансферираните от арабски държави пари били предоставяни на членове на терористични групи, пребиваващи на територията на Европа. Според разследващите касиерът на групата е имал преки контакти със свои контрагенти хавалдари, които развивали аналогична престъпна дейност в Сирия, Турция, Швеция, Германия, Франция, Великобритания и Унгария, и имали изградени собствени престъпни групи на национално ниво.

Задържаните са удържали комисииона за извършените парични трансфери, като по данни на Специализираната прокуратура това им е позволило да придобият ресурс за инвестиция в друга дейност – закупуване на джипове и пикапи от Германия, Румъния и България и продажбата им на членове на терористични организации. Според доказателствата участниците в групата са купили, прекарвали през територията на България и Турция и предали на терористични организации в Сирия автомобили на стойност 9 423 518.51 щатски долара, или 16 459 023, 19 лв. Заплащането за автомобилите е извършвано по системата хавала.¹⁵

На 11 септември 2019 г. Специализираната прокуратура внася в Специализирания наказателен съд обвинителен акт срещу шест лица – петима сирийци и българка, за участие в организирана престъпна група за финансиране на терористични организации, действащи на територията на Сирия.

Гореописаните случаи показват, че България не е изолирана от процесите, развиващи се по линия на международния тероризъм и радикализация. От гледна точка на своето стратегическо местоположение страната представлява интерес за комуникациите и трансфера на средства между екстремистите в Близкия изток и Европа.

Превенция

През 2019 г. в България е изготвена първата Националната оценка на риска от изпиране на пари и финансиране на тероризма (НОР). Тя е резултат от усилията на междуведомствена работна група, създадена по чл. 96 от ЗМИП, в която са представени ДАНС (чрез специализирана административна дирекция „Финансово разузнаване“ –

САД ФР-ДАНС, както и чрез компетентни специализирани дирекции), МВР, Прокуратурата на Р България (ПРБ), БНБ, КФН, КПКОНПИ, НАП, Агенция „Митници“ (АМ), Държавна комисия по хазарта (ДКХ), Министерство на правосъдието (МП) и Министерство на финансите (МФ). Изготвянето на НОР се базира на предоставена от Съвета на Европа методология за национална оценка на риска от изпиране на пари и финансиране на тероризма, която се явява третата в света универсална методология.¹⁶

По своята същност НОР представлява цялостна оценка на риска и анализира вътрешните и външните рискове от изпиране на пари и финансиране на тероризъм, пред които е изправена страната. В рамките на НОР се събира и анализира информация от различни източници – държавни, регионални, международни и открити. Резултатите от НОР способстват за подобряване на нормативната уредба, установяване на сектори или области с по-ниска или по-висока степен на риск от финансиране на тероризъм, разпределяне и насочване по приоритетни области на средствата и ресурсите за противодействие финансирането на тероризма, гарантиране изготвянето на подходящи правила за всеки сектор или област в съответствие с риска от финансиране на тероризма.¹⁷

Първата НОР регистрира 10 рискови събития за финансиране на тероризъм.

Заклучение

В рамките на изследването е анализирана системата за противодействие на финансиране на тероризъм в България. Анализът показва, че страната не е изолирана от процесите, които се развиват в регионален и глобален мащаб. В юридически план българското законодателство се адаптира към променената среда на сигурност и възприема международните стандарти в противодействието на финансирането на тероризъм. Българските институции, ангажирани в противодействието на финансирането на тероризъм, взаимодействат от чуждия опит и добри практики. Наблюдава се подобрена комуникация както между отделните институции, така и с външни партньорски служби и международни организации. Въпреки това подобряването на междунституционалната комуникация и взаимодействие остават едни от ос-

¹⁵ Специализираната прокуратура предаде на съд петима сирийци и българка за участие в група за финансиране на тероризъм, accessed January 13, 2020, <https://www.prb.bg/bg/news/aktualno/specializirana-prokuratura-predade-na-syd-pe-117>.

¹⁶ Съобщение относно резултатите от националната оценка на риска от изпиране на пари и финансиране на тероризма (публикувано На 09.01.2020 Г.), accessed January 19, 2020, https://www.dans.bg/images/stories/FID/NOR/Saobshtenie_ot_osno_rezultatite_ot_NOR.pdf.

¹⁷ Lex.Bg – Закон за мерките срещу изпиране на пари, accessed January 19, 2020, <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137182924>.

новните предизвикателства пред усъвършенстването на противодействието на финансиране на тероризъм. Значителен успех в тази посока представлява създаването на първата Национална оценка на риска, която е резултат от обединените усилия на широк кръг от институции.

Друг аспект на изследването е анализът на противозаконната дейност, свързана с финансиране на тероризъм в България. Наличните данни показват, че в страната са налице случаи, за които правоохранителните органи твърдят, че са свързани с финансиране на тероризъм. Според публично известните факти става въпрос за престъпни групи, които са част от по-големи организации или мрежи с трансграничен характер. Активността на тези групи е обусловена от стратегическото място на България, през която минава т.нар. „Балкански маршрут“. В тяхната основа са лица от чужд произход, свързани с терористични организации от Леванта.

Имайки предвид многобройните огнища на конфликт в широкия Близък изток и разпространението на радикални убеждения не само там, но и в Европа, темата с противодействието на финансирането на тероризъм най-вероятно ще запази своята актуалност в дългосрочна перспектива.

Литература

1. Мерки срещу изпирането на пари |. Accessed January 5, 2020. <https://www.dans.bg/bg/msip-091209-menu-bul>.

2. Мисия и визия на ДАНС. Accessed January 7, 2020. <https://www.dans.bg/bg/about-dans-menu-bul/concept-cat-151009-bul>.

3. 43-ма арестувани у нас по подозрение, че са част от престъпна схема за финансиране на тероризъм. Accessed January 13, 2020. <https://www.bnr.bg/post/101070424/mashtabna-operacia-na-dans-mvr-i-prokuraturata-po-linia-borbata-s-terorizma>.

4. FATF Membership Policy. Accessed January 8, 2020. <https://www.fatf-gafi.org/about/membersandobservers/fatfmembershippolicy.html>.

5. Freeman, Michael. Financing Terrorism. New York: Routledge, 2016.

6. Lex.Bg – Закон за мерките срещу изпиране на пари. Accessed January 19, 2020. <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137182924>.

7. Views on Minority Groups across Europe | Pew Research Center. Accessed January 1, 2020. <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/14/minority-groups/>.

8. www.dnevnik.bg. Задържаният в София командир на Ислямска държава е заснет във вида на групировката. Accessed January 12, 2020. https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2017/10/14/3059754_zadurjaniat_v_sofia_komandir_na_isliamska_durjava_e/.

9. Mediapool.bg. Командир от Ислямска държава е задържан в България за нелегален тютюн за наргилета. Accessed January 12, 2020. <https://www.mediapool.bg/komandir-ot-islyamska-darzhava-e-zadarzhan-v-bulgaria-za-nelegalentyutyun-za-nargileta-news270455.html>.

10. Комисията представя план за действие с цел засилване на борбата с финансирането на тероризма. Accessed January 30, 2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_16_202.

11. По искане на специализираната прокуратура са задържани под стража три лица за участие в организирана престъпна група за производство и трафик на тютюн за наргиле. Лидерът на ОПГ е обвинен и в тероризъм. Accessed January 12, 2020. <https://www.prb.bg/bg/news/aktualno/poiskane-na-specializiranata-prokuratura-sa-zadrz/>.

12. Резюме на националната оценка на рисковете от изпиране на пари и финансиране на тероризъм в България. Accessed January 19, 2020. https://www.dans.bg/images/stories/FID/NOR/Rezume_na_NOR.pdf.

13. Специализираната прокуратура предаде на съд петима сирийци и българка за участие в група за финансиране на тероризъм. Accessed January 13, 2020. <https://www.prb.bg/bg/news/aktualno/specializiranata-prokuratura-predade-na-syd-pe-117>.

14. Правен Свят. Специализираната прокуратура пресече международна схема за финансиране на тероризъм. Accessed January 13, 2020. <http://legalworld.bg/77267.specializiranata-prokuratura-preseche-mejdunarodna-shema-za-finansirane-na-terorizym.html>.

15. www.dnevnik.bg. Спецпрокуратурата предаде на съд сирийци и българка за финансиране на тероризъм. Accessed January 5, 2020. https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2019/09/11/3962063_specprokuratura_predade_na_sud_siriici_i_bulgarka_za/.

16. Съобщение относно резултатите от националната оценка на риска от изпиране на пари и финансиране на тероризма (Публикувано На 09.01. 2020 г.). Accessed January 19, 2020. https://www.dans.bg/images/stories/FID/NOR/Saobshtenie_otnosno_rezultatite_ot_NOR.pdf.

17. Трима са задържани под стража за участие в организирана престъпна група за производство и трафик на тютюн за наргиле. Accessed January 12, 2020. <https://www.mvr.bg/press/%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D1%81%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D1%8A%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8-%D0%B>

F%D0%BE%D0%B4-%D1%81%D1%82%D1%80
%D0%B0%D0%B6%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-
%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%
D0%B8%D0%B5-%D0%B2-%D0%BE%D1%80%
D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%
D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0-
%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%
D1%8A%D0%BF%D0%BD%D0%B0-%D0%B3%
D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0-%D0%B7%

D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B8%
D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%81%D
1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%B8-%D1%82%D
1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%BA-%D
0%BD%D0%B0-%D1%82%D1%8E%D1%82%D1
%8E%D0%BD-%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%
D0%B0%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D
0%B5.

АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМИТЕ ПРИ КОНТРАБАНДАТА С ТЮТЮНЕВИ ИЗДЕЛИЯ

Гергана Цветелинова Цанкова*

Резюме: В изследването са анализирани понятиятният апарат за тютюна и тютюневите изделия спрямо българското законодателство, както и данъчната регулация на тютюневите изделия. Характеризирани са понятията „контрабанда“ и „нелегална търговия“. Посочени са влиянията на данъчните ставки, свързани с развитието на тази дейност. Описани са основните рискове за възникване и развитие на контрабанда и незаконна търговия. Отправени са препоръки за подобрене на противодействието на контрабандата с тютюневи изделия.

Ключови думи: тютюн, тютюневи изделия, контрабанда, нелегална търговия, акцизи.

1. Характеристика на понятията „тютюн“ и „тютюневи изделия“.

Определяне на продажната цена на тютюневите изделия. Данъчна регулация на тютюневите изделия. Характеристика на понятието „верига на доставките“

Характеристика на понятията „тютюн“ и „тютюневи изделия“ според българското законодателство

Тютюнът и тютюневите изделия са законово дефинирани понятия – в Закона за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (ЗТТСТИ)¹ и в Закона за акцизите и данъчните складове (ЗАДС).²³ Държавната политика в областта на тютюна и тютюневите изделия се осъществява чрез национална стратегия за развитие на тютюнопроизводството.⁴ Националната стратегия за развитие на тютюнопроизводството се изготвя въз основа на:

- национални цели и интереси, свързани с производството, изкупуването и реализацията на тютюна и тютюневите изделия;

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, e-mail: gtsankova12@e-dnrs.org

¹ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (Загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава първа „Общи положения“.

² Закон за акцизите и данъчните складове, в сила от 01.01.2006 г.

³ Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия, Институт за пазарна икономика, София, май 2018 г., стр.3, <https://www.pmi-impact.com/>

⁴ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава първа „Общи положения“, чл. 1. (Изм., ДВ, бр. 62 от 2001 г.) (1).

- регионални стратегии за развитие на тютюнопроизводството, разработени от областните управители.⁵

В Закона за тютюна и тютюневите изделия (ЗТТИ) понятието „тютюн“ е дефинирано по следния начин: „Тютюн“ е земеделският продукт в необработено състояние, изсушен и опакован в производителски бали, както и неизсушени едролитни тютюни във вид на листа съгласно действащите стандарти“⁶. В същия закон е описано и понятието „тютюневи изделия“: „Тютюневи изделия“ са готовите за консумация продукти – цигари, папириси, пури, пурети, тютюн за лула, тютюн за ръчно свиване на цигари, енфие и тютюн за дъвчене, произведени от лицата по чл. 24 ЗТТИ⁷ или от внос“⁸. В Протокола за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия, публикуван през 2013 г. в Официалния вестник на Европейския съюз е дадено друго определение за тютюневи изделия: „Тютюневи изделия“ означават изделия, изцяло или частично направени от тютюневи листа като суровина, които изделия са предназначени за пушене, смучене, дъвчене или смъркане⁹. В Предложение за Директива на Европейския парламент и на Съвета за сближаване на законовите, подзаконовите и административните разпоредби на държавите членки относно производството, представянето и продажбата на тютюневи и свързаните с тях изделия е дефинирано понятието „тютюневи изделия“ по друг начин: „Тютюневи изделия“ означават изделия, които могат да бъдат използвани за консумация от потребителите и са съставени, дори частично,

⁵ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава първа „Общи положения“, чл. 1. (Изм., ДВ, бр. 62 от 2001 г.) (1).

⁶ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава първа „Общи положения“, чл. 1.

⁷ Чл. 24. (Изм., ДВ, бр. 62 от 2001 г.) Лицата, получили първо разрешение за промишлена обработка на тютюн преди 1 декември, могат да заявяват необходимите им за договаряне и изкупуване количества тютюн в срока по чл. 5, ал. 5 ЗТТИ за следващата реколта.

⁸ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава първа „Общи положения“, чл. 3.

⁹ Протокол за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия, част I “Въведение“, чл.1. Използвани понятия, 20/12/2013.

от тютюн, независимо дали той е генетично модифициран, или не¹⁰.

Въвеждането на дефиниция е предизвикано изцяло от необходимостта държавните институции да са в състояние, първо, да контролират производството и разпространението и второ, да знаят какво подлежи на облагане, за да го облажат с акциз. Контролът върху акцизните стоки, включително върху тези под режим отложено плащане на акциз, се осъществява от митническите органи.¹¹ В Наредбата за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия от местно производство и от внос, търговията с тютюневи изделия и контрола върху търговията се определят условията и редът за регистриране на цените на тютюневите изделия от местно производство и от внос, търговията с тютюневи изделия и контролът върху търговията.¹²

Определяне на продажната цена на тютюневите изделия. Данъчна регулация на тютюневите изделия

Цялостната данъчна регулация на тютюневите изделия е в компетентността на Министерството на финансите и подчинената му администрация в лицето на Националната агенция за приходите и Агенция „Митници“, тъй като тютюневи изделия се транспортират, пренасят, съхраняват, предлагат или продават при условията на Закона за акцизите и данъчните складове. Това именно изисква специфичното им обозначаване със сертификат за наложен данък, терминологично познат като бандерол. От това задължение са освободени продуктите, предназначени за износ в ЕС и трети страни. Продажната цена на тютюневите изделия, предназначени за продажба на територията на Република България, се определя свободно от притежателя на правото върху търговската марка на тютюневите изделия, производителя или вносителя и подлежи на уведомяване и регистриране в Министерството на финансите по реда на раздел II от Наредбата. Продажната цена на тютюневите изделия задължително включва и:

1. дължимия акциз съгласно Закона за акцизите и данъчните складове;

2. дължимия данък върху добавената стойност съгласно Закона за данък върху добавената стойност;

3. дължимите митни сборове;

4. други данъци, вноски и такси, дължими съгласно действащите нормативни актове;

5. разходите за производство и реализация;

6. други.¹³

Продажната цена на тютюневите изделия се отпечатва върху акцизните бандероли. Върху бандерола, предназначен за потребителска опаковка на ръчно свити пури, се посочва и броят на късовете в опаковката и цената на единичната бройка.¹⁴

По своя характер и този режим от „уведомителен“, както го третира законът, е всъщност изцяло регистрационен. Повод за това твърдение дават:

- срокът за „уведомяване“;

- административният ред за организиране на процедурата;

- заплащането на държавна такса;

- проверката за действие на търговската марка и правомощието на Агенция „Митници“ по своя инициатива да изисква допълнителна информация;

- издаването на удостоверителен документ за регистрацията (чл. 3 от Наредбата за регистрацията на цена).

Регистрацията на цена в Агенция „Митници“ е условие за получаване на бандерол. В регистъра се вписват:

1. последната регистрирана продажна цена на тютюнево изделие или цена на единична бройка ръчно свити пури, за която има издадено удостоверение за регистрирана цена, както и предходно регистрираната цена;

2. производителят, лицето, което въвежда тютюневи изделия от друга държава членка, или вносителят и притежателят на правото върху търговската марка;

3. датата на приемно-предавателния протокол от териториалното митническо управление за предаване на бандеролите;

4. търговската марка;

5. разновидността на продукта;

6. типът на цигарите;

7. размерът на опаковката по дължината на цигарата (за цигарите);

8. описанието на опаковката;

¹⁰ Предложение за Директива на Европейския парламент и на Съвета за сближаване на законовите, подзаконовите и административните разпоредби на държавите членки относно производството, представянето и продажбата на тютюневи и свързаните с тях изделия. Брюксел, 19.12.2012 г.

¹¹ Закон за акцизите и данъчните складове, глава осма „Контрол“, чл.102. (1).

¹² Наредбата за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия от местно производство и от внос, търговията с тютюневи изделия и контрола върху търговията, раздел I „Общи положения“, чл. 1. (Доп., ДВ, бр. 100 от 2005 г.; изм., бр. 83 от 2006 г.)

¹³ Наредбата за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия от местно производство и от внос, търговията с тютюневи изделия и контрола върху търговията. Раздел I „Общи положения“, чл.2. (Доп., ДВ, бр. 61 от 2005 г.)

¹⁴ Наредба за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия (загл. изм, ДВ, бр. 19 от 2011 г., в сила от 08.03.2011 г.), раздел I „Общи положения“, чл.2 (3).

9. броят на късовете в опаковката;
10. дължината на една цигара без филтъра или мундщука;
11. диаметърът на една цигара;
12. максималното съдържание на никотин, катран и въглероден оксид в една цигара;
13. теглото на тютюна в една опаковка тютюн за пушене.¹⁵

Бандеролът е държавна ценна книга, която доказва внасянето на дължимия акциз за освободените за потребление тютюневи изделия. Върху бандерола е изписана продажната цена, по която тютюневите изделия се продават на дребно на краен потребител. В цената са включени разходите за производство и реализация, дължимите мита, такси, акциз и данък върху добавената стойност.¹⁶

Наличието на цена на бандерола дава пълната информация на потребителите и не позволява на търговците да продават на различна цена. Важно е да се отбележи, че евентуалното олекотяване на този режим, например чрез премахване на цената от бандеролите, което би позволило по-бързата промяна на цените без нуждата от нови бандероли или чрез иновативни електронни решения за контрол, е в известна степен обвързано и с капацитета на държавните органи за контрол при търговците.

В момента продажбата на тютюневи изделия у нас е сравнително либерализирана, като такива могат да се намерят в много и различни обекти (лафки, магазини, бензиностанции и т.н.). Потенциалната промяна при бандеролите и нуждата от по-голям контрол на обектите може да повлияе и на затягане на режима за вида обекти, които могат да продават тютюневи изделия. За да бъде олекотен режимът на бандерола чрез премахването на цената от него, без това да предизвика затягане на режима на обектите, които могат да продават тютюневи изделия, може да се търси решение, като цената на изделието да бъде отпечатана на самата кутия. Така бандеролът ще изпълнява своята функция, като единственото отличаващо е, че вече няма да носи информация за цената на изделието, а такава ще бъде отпечатана на самата опаковка (най-вероятно на дъното, където сега няма нищо). Последното ще бъде задължение на производителите и те ще носят отговорност за това. Така продавачите няма да имат

възможност да спекулират, а цената реално ще бъде в пъти по-видима за потребителите от наличието ѝ на бандерола.¹⁷

За целите на настоящото изследване е необходимо да се изясни и понятието „верига на доставките“. В Протокола за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия, публикуван през 2013 г. е дадено определение на понятието „верига на доставките“: „Верига на доставка обхваща производството на тютюневи изделия и на производствено оборудване, а също и вноса или износа на тютюневи изделия и на производствено оборудване, като в нея може да се включват в съответните случаи една или повече от следните дейности, когато дадена страна вземе решение в този смисъл:

- търговия на дребно с тютюневи изделия;
- отглеждане на тютюн, с изключение на традиционните дребни тютюнопроизводители, земеделски стопани и производители;
- транспортиране на търговски количества тютюневи изделия или производствено оборудване; и
- търговия на едро, посредничество, складиране или разпространение на тютюн и тютюневи изделия или на производствено оборудване“¹⁸.

Според действащите закони институциите са добре въоръжени с правомощия за контрол на всеки етап от цикъла по отглеждане на тютюна до превръщането му в годно за употреба тютюнево изделие.

2. Облагане с акциз на тютюневи изделия в Република България. Характеристика на понятията „суров тютюн“ и „манипулиран тютюн“

Акцизите са косвен данък. На облагане с акциз подлежат тютюневите изделия, тоест изделията, които са готови за консумация. Тютюневите изделия подлежат на облагане с акциз, освен когато са поставени под режим отложено плащане на акциз:

1. при тяхното производство на територията на страната;
2. при тяхното въвеждане на територията на страната от територията на друга държава членка;
3. при тяхното внасяне на територията на страната.¹⁹

Именно акцизното облагане създава основ-

¹⁵ Наредба за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия (загл. изм., ДВ, бр. 19 от 2011 г., в сила от 08.03.2011 г.), раздел II „Регистриране на цените на тютюневите изделия“, чл.6. (2).

¹⁶ Министерство на финансите на Република България. От 1 януари 2018 г. влизат в сила нови бандероли за тютюневите изделия и алкохола, 26.09.2017 г. <http://www.minfin.bg/bg/news/2017-09-26>,

¹⁷ Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия. Институт за пазарна икономика, София, май 2018 г., <https://www.pmi-impact.com/> - стр. 15.

¹⁸ Протокол за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия, 20/12/2013 год.

¹⁹ Закон за акцизите и данъчните складове, глава втора „Акцизни стоки“, раздел II Тютюневи изделия, В сила от 01.01.2006 г.

ната предпоставка за контрабанда и нелегална търговия, което означава, че готовите тютюневи изделия са най-рискови.

Общият акциз (специфичен акциз и *ad valorem* акциз с изключение на ДДС) върху цигарите представлява най-малко 57% от среднопредтеглената продажна цена на дребно на освободените за потребление цигари. Този акциз е не по-нисък от 64 EUR за 1000 цигари независимо от среднопредтеглената продажна цена на дребно.²⁰

Въпреки това държавите членки, които налагат акциз от най-малко 101 EUR за 1000 цигари въз основа на среднопредтеглената продажна цена на дребно, не е необходимо да се съобразяват с изискването за 57%, посочено в първа алинея.²¹

От 1 януари 2014 г. общият акциз върху цигарите представлява най-малко 60% от среднопредтеглената продажна цена на дребно на освободените за потребление цигари. Този акциз не е по-нисък от 90 EUR за 1000 цигари, независимо от среднопредтеглената продажна цена на дребно.²²

Въпреки това държавите членки, които налагат акциз от най-малко 115 EUR за 1000 цигари въз основа на среднопредтеглената продажна цена на дребно, не е необходимо да се съобразяват с изискването за 60%, посочено в първа алинея.²³

На България, Естония, Гърция, Латвия, Литва, Унгария, Полша и Румъния се разрешава да прилагат преходен период до 31 декември 2017 г., с цел да изпълнят изискванията, установени в първа и втора алинея.²⁴

В същото време контролът върху суровината остава важен, тъй като тя може да се използва за производството на нелегални тютюневи изделия, както и самата тя да бъде обект на нелегално разпространение и употреба.

Съществени за правния аспект на търговията с тютюневи изделия са понятията:²⁵

- „Суров тютюн“ – това са тютюневи листа, обрани в техническа зрялост, сушени на слънце, на сянка или с топъл въздух, групирани съобразно беритбата с еднородно качество и нормално влагосъдържание в производителски опаковки.

- „Манипулиран тютюн“ е съхраненият и отгледан изкупен суров тютюн, който е претърпял сортировка, обезжилване, стабилизиране на влаго-

съдържанието, опаковане и съхраняване, и е предназначен за производство на тютюневи изделия.

3. Същност на понятията „контрабанда“ и „нелегална търговия“. Рискове за възникване и развитие на контрабанда и нелегална търговия. Препоръки

Контрабандата и нелегалната търговия с тютюневи изделия са действия, които са укорими според българското законодателство. Това означава, че тяхното извършване е определено като опасно за обществото, защото уврежда обществените интереси в различни области – здравеопазване, събиране на данъци и т.н. Следователно извършителят на контрабанда и нелегална търговия трябва да понесе отговорност за действията си. Всяко от тези нарушения може да бъде различно по степен на обществена опасност – нелегалният внос и продажбата на един стек цигари съществено се различават от нелегалния внос и продажбата на един контейнер цигари. Тази разлика изисква и различен тип третиране на извършителя – наказанието да е съответно на направеното нарушение. В българското законодателство е въведен такъв тип разделение:

- по-леките случаи на контрабанда и нелегална търговия са обявени за административни нарушения, т.е. понася се административна отговорност;

- по-тежките са въздигнати в престъпления и се наказват чрез осъждане на извършителя от съда, т.е. носи се наказателна отговорност.²⁶

Избягването на данъци е например закупуването в по-ниски данъчни юрисдикции на тютюневи изделия от отделни потребители на тютюн, пребиваващи в юрисдикции с високи данъчни ставки за собствено потребление, в рамките на митнически ограничения. В Европейския съюз една трета от гражданите на ЕС, които са пътували в друга държава от ЕС, са донесли вкъщи по-евтини цигари. В случаите, когато цигарите се купуват в рамките на Европейския съюз за ползване от пътника или неговото семейство и се транспортират самостоятелно, това поведение е законно и може да бъде определено като избягване на данъци, в противен случай е незаконно (ако например цигарите се препродават). Укриването на данъци включва закупуването на контрабандни и незаконно произведени тютюневи изделия. Най-често срещаният термин в този контекст е контрабандата. Въпреки това контрабандата, укриването на данъци и незаконната търговия не обхващат един и

²⁰ Директива 2011/64/ЕС и на Съвета от 21 юни 2011 г. относно структурата и ставките на акциза върху обработен тютюн (чл. 12, ал. 1, т. 4), член 10.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.), глава трета „Окачествяване на тютюна за изкупуване“.

²⁶ ИПИ, Контрабанда и нелегална търговия с тютюневи изделия – правна рамка, 08.06.2018, <https://ime.bg/bg/articles/kontrabanda-i-nelegalna-tyrgoviya-s-tyutyunevi-izdeliya-pravna-ramka/>

същ вид дейности. Контрабандата е един от видовете незаконна търговия. Незаконното преминаване на граници между юрисдикции е ключова характеристика на контрабандата.

Водещ критерий за определяне на вида отговорност и начина на наказване е обществената опасност на деянието. Обществената опасност се изразява в това доколко нарушението уврежда установения обществен ред в страната.

- *Пример 1* – пренасянето на 10 стека цигари през границата, без да са декларираны, с предполагаема цел продажбата им нарушава законодателството. Но това действие на един извършител не оказва голямо влияние върху бюджета на държавата, следователно няма голяма обществена опасност, затова следва да се преследва като административно нарушение.

- *Пример 2* – пренасянето на 10 контейнера цигари през границата, без да са декларираны, очевидно с цел продажба, съществено нарушава законодателството. Неплащането на голямо количество акциз за тези цигари е съществена пречка за формирането на държавен приход. Като последица от това съществува риск за събирането на средства за поддържане на бюджетни сфери като отбрана, здравеопазване и социални плащания и съществено уврежда обществен интерес, тоест е с висока обществена опасност и следва да се третира като престъпление. Отделно приходите от продажбата могат да се използват за финансиране на друга престъпна дейност.

Контрабандата е неразривно свързана с незаконната търговия, тъй като най-често незаконно преминалите границата стоки са обект на продажба и препродажба от и на трети лица. Така това, което е законно произведено в една страна, може да бъде обект на контрабанда и нелегална търговия в друга. Ето защо можем да говорим за контрабанда:

- на стоки в България с източник друга страна;
- на стоки в трета страна с източник от България.

В своето изследване „Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия“ Иститутът за пазарна икономика дава следното определение за „контрабанда“: „Незаконно превозване на стоки през границите на дадена държава в нарушение на данъчните и митническите закони. Тъй като видът на стоките може да включва всякакви подлежащи на специфично данъчно облагане стоки като алкохол, горива, нарязан тютюн и други, то особеността на данък, с който се облагат тези стоки, се нарича акциз“²⁷.

Давид Мериман дава следното определение

за „контрабанда“ в своето изследване „Изберете, разберете борбата с контрабандата на тютюн“: „дейности за избягване на данъци, които са законни и обикновено не се считат за „контрабанда“. Икономистите наричат незаконното заобикаляне на данъците като данък „избягване“, докато заобикалянето на закона се нарича „избягване на данъци“. И двете: незаконното и правното заобикаляне може да засегнат данъчните приходи и потребление и следователно може да бъде важно в дебата за обществената политика.“²⁸

Европейската комисия в своя доклад за борба с незаконната търговия с тютюневи изделия от 12.05.2017 г. дава определение на „контрабандата“: „Контрабанда – истински цигари, закупени в страна с ниски данъци, която надвишава легалния внос или придобити без данъци за износ, но незаконно препродадени на по-високи цени. Контрабандата може да се определи като укриване на акциз и данъци върху стоките чрез заобикаляне на граничния контрол“²⁹.

Според Тибор Золтан контрабандата се отнася до продукти, отклонени в незаконна търговия, без да се спазват законовите изисквания в юрисдикцията на местоназначението.³⁰

Предмет на всяка контрабанда са всички видове предмети, пренасяни през държавната граница, включително по тръбопроводи и електропроводи, както и превозни средства, пътнически багажи и други пратки.³¹

Според обществената опасност контрабандата се дели на митническа, която се наказва по административен ред, и квалифицирана, която е обявена за престъпление.

Контрабандата е неразривно свързана с незаконната търговия. Незаконната търговия е много по-широко понятие от контрабандата. Незаконната търговия включва контрабандни и незаконни тютюневи изделия. Незаконно произведените продукти могат да бъдат продавани на вътрешния пазар или контрабандирани в друга юрисдикция. В съобщението си относно незаконната търговия тютюневата промишленост често подчертава значението на фалшивото производ-

²⁸ David Merriman, Understand, Measure, and Combat Tobacco Smuggling, World Bank Economics of Tobacco Toolkit, p. 3.

²⁹ European Commission, Report from the Commission to the Council and the European Parliament. Progress report on the implementation of the Commission Communication "Stepping up the fight against cigarette smuggling and other forms of illicit trade in tobacco products – a comprehensive EU strategy (Com (2013) 324 final of 6.6.2013)"

³⁰ Szilagy, Tibor Zoltan, Combating the illicit trade in tobacco products from a European perspective, July 04, 2018.

³¹ Закон за митниците, §1, т. 14, изм., ДВ, бр.17 от 26 февруари 2019 г.

²⁷ Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия. Институт за пазарна икономика, София, май 2018 г., <https://www.pmi-impact.com/>

ство на тютюн, което е една от формите на незаконно производство. Експертите в областта на общественото здраве твърдят, че повечето контрабандни и незаконни произведени продукти подкопават данъчните политики и водят до по-евтини продукти и повече продажби.³²

С незаконната търговия с тютюневи изделия се осигуряват цигари на цени, които са по-ниски от тези, с които се насърчава въздържането от тютюнопушене. Същевременно незаконните изделия обикновено не отговарят на продуктите нормативни изисквания, например по отношение на етикетирването. Незаконната търговия с тютюневи изделия също така води до значителни загуби на публични приходи: ако всички търгувани на черния пазар цигари се продаваха законно, в бюджета на ЕС и неговите държави членки щяха да влизат над 10 млрд. евро годишно. Накрая, но не на последно място, контрабандата на цигари е източник на приходи за организирани престъпни групи от и извън Европа, като има признаци, че в някои случаи тя е свързана и с финансирането на тероризма.³³

В Протокола за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия от 2013 г. е дадена друга дефиниция за „незаконна търговия“: „Незаконната търговия означава всички нормативно забранени практики или деяния, отнасящи се до производството, доставянето, получаването, притежаването, разпространението, продажбата или покупката, включително всички практики или деяния, имащи за цел улесняването на такава дейност“³⁴.

Нелегалната търговия е административно нарушение и се наказва по административен ред, когато става въпрос за маловажен случай. В останалите случаи държането и продаването на тютюневи изделия без бандерол се квалифицира като престъпление – нелегална търговия, за осъществяването на което се търпи наказателна отговорност.³⁵

Незаконна търговия с тютюневи изделия са снабдяването, разпространението и продажбата на контрабандни стоки. В общите не-стокови специфични условия се работи по следния принцип – има финансов стимул за доставка на продукт на по-ниска цена, продават и транспортират, разпространяват и продават на пазар с по-висока цена. Незаконната търговия с тютюн се състои от

различни дейности. Контрабандата се извършва поради следните причини: да се избегнат акцизите и да се избегнат правилата, забраняващи продажбата на такива стоки. Мериман определя контрабандата като укриване на акцизи върху стоки чрез заобикаляне на граничния контрол.³⁶

Изтънчеността и сложността на контрабандата зависи от размера и амбицията на участващите групи и естеството на стоката. Например някои групи за организирана престъпност (OCGs) ще управляват всички аспекти на производствения процес от снабдяването със суров тютюнев продукт, до разработване на специфични опаковки за тютюн, които ще генерират подходящ пазарен интерес и /или изглеждат легитимни, ако са фалшифицирани продукти. Други често ще разчитат на работата на други лица, базирани в чужбина, които се ангажират с по-малки законни производители на тютюн при снабдяването с тютюн, стоки и свързаните с тях опаковки. След това групите се съгласяват с маршрута на разпространение с фасилитатора и съгласува механизмите за намаляване на риска, за да осигури успешна доставка. Някои групи просто експлоатират по-ниски цени на истински тютюневи изделия и ги прехвърлят в избраните от тях дестинация за продажба.³⁷

Водещите рискове при наличие на нелегална търговия можем да квалифицираме по следния начин:

- 1) високи данъци, които дават стимул да се печели от незаконната търговия;
- 2) ниски доходи и произтичащия отгук проблем с достъпността за потребителите, които търсят по-евтини алтернативи;
- 3) наличие на суровини и фабрики, което потенциално позволява на местни играчи да работят на нелегалния пазар;
- 4) слаби институции и корупция по високите етажи на властта, които създават условия за развитие на организирани престъпни групи;
- 5) близост до пазари с по-евтини цигари и нелегални канали.

Тези фактори работят в различни комбинации, но в общия случай увеличават риска от незаконна търговия. В България всички те са налични. Фактът, че България е външна граница на ЕС, прави страната рискована и от гледна точка на общия европейски пазар – съществува естествен стимул за движение на акцизни продукти в рамките на единния пазар от по-бедни към по-богати страни.

³² Доклад на Комисията до Съвета и Европейския парламент. Брюксел 12.05.2017 г.

³³ Резолюция на Съвета за сигурност на ООН № 2199 от 12 февруари 2015 г.

³⁴ Протокол за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия към Рамковата конвенция на СЗО за контрол на тютюна, 20/12/2013 г.

³⁵ Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия, Институт за пазарна икономика, София, май 2018 г., <https://www.pmi-impact.com/> - стр.16.

³⁶ FAFT Report, Illicit Tobacco Trade, June 2012, www.fatf-gafi.org, p. 9.

³⁷ FAFT Report, Illicit Tobacco Trade, June 2012, www.fatf-gafi.org, p. 9.

Данни и доклади на Transcrime дават информация за международните аспекти на незаконната търговия. Докладът „European Outlook on the Illicit Trade in Tobacco Products“³⁸ прави детайлен преглед на процесите на различни страни за периода до 2013 г.

Докладът се базира на заловени късове цигари, като се отчита от коя страната тръгват, през кои страни минават и за коя страна са предназначени – разбира се, ако е налична такава информация. Прави се преглед на най-различни детайли, в т.ч. новините във всяка една страна, свързани с подобни случаи. Такива детайли са например къде са хванати цигарите, какво превозно средство е употребено, колко човека са били заловени и т.н.

В този доклад България е представена на първо място като крайна точка (ending) на контрабандата, на следващо място като стартираща точка (starting point) и чак на последно – като транзитна страна (transit point). Огромна част от контрабандните цигари, които са предназначени за България, идват от трети страни за ЕС – близо 90% на база прегледа на всички хванати количества от Агенция „Митници“ (в периода 2010–2013 г.). Това са незаконни цигари от Македония, Сърбия, Украйна, Русия, Турция, ОАЕ, Китай и Египет. В рамките на ЕС незаконни цигари попадат в България с произход основно от Гърция.

Незаконни цигари с български произход, хванати в същия период, са били предназначени за Гърция, Румъния, Белгия, Франция, Холандия, Испания и Великобритания – всичките членки на ЕС. Повечето от тези страни имат чувствително по-високи цени на цигарите, което обяснява и ползите от пласирането на цигари местно производство на тези пазари. Като транзитна страна България е установено да е на пътя на цигарите от Гърция и Турция към Германия и Румъния.

Материалното право относно регламентацията на тютюна и тютюневите изделия дава сравнително добра и детайлна уредба на сектора. Съществуват добре развити и всеобхватни дефиниции на изделията от тютюн и производните тютюневи продукти. Това позволява на държавните органи по лесен и непротиворечив начин да прилагат закона както в отношенията си с производителите, така и в изпълнение на възложените им регистрационни и контролни функции относно търговците на тютюневи изделия. Въпреки добрата правна рамка се констатира или забавено изпълнение на задължения на институциите, или пълен отказ от прилагане на закона.

Богатата съдебна практика и тълкувателните

дела на Върховния съд, впоследствие Върховния касационен съд, са изчистили спорните въпроси на правоприлагането. Основен въпрос остава доколко институциите имат капацитет да прилагат законите. С оглед на това се отправят следните препоръки:

- Засилване на контрола върху тютюнопроизводителите с оглед ограничаване на нелегалното предлагане на тютюн за свиване – това е т. нар. „нарязан тютюн“, който е основно с местен произход. На практика пазарът на тютюн за пушене е доминиран от незаконните продукти, което означава, че има огромно поле за работа на контролните органи.

- По-тясно сътрудничество с контролните и правораздавателните органи в други държави, особено съседни на България – данните сочат, че български незаконни цигари могат да бъдат намерени на чужди пазари.

- Контролът на държавните органи (МВР и Агенция „Митници“) във фабриките в страната следва да бъде засилен, тъй като дава резултат и възпрепятства възможността български тютюневи продукти да навлизат нерегламентирано на вътрешния и на международните пазари.

- Влизането в сила на системата за идентификация и проследяване на всички кутии цигари в ЕС, в т.ч. и тези, предназначени за износ в трети страни, ще подпомогне допълнително установяването на произхода на българските контрабандни тютюневи изделия, които са намерени на чужди пазари.

- Търсене на възможности за по-добър контрол на машините за обработване на тютюн и производство на тютюневи изделия – тук може да се препоръча задължение на законово ниво да бъде създаден регистър на тези машини, както и правила при продажбата на такива машини, в т.ч. на вече конфискуваните от контролните органи.

- Отворена е и възможността за отпадане на цената от бандерола на цигарите, като последната бъде изписвана и отпечатвана на самата кутия от производителите – така потребителят ще бъде защитен от евентуална спекула на търговците, като в същото време ще се олекоти режимът на печатане на бандеролите.

Заклучение

В доклада е разгледан въпросът за контрабандата и нелегалната търговия с тютюневи изделия. Характеризирани са основните понятия, а именно: „тютюн“, „тютюневи изделия“, „верига на доставките“, „контрабанда“, „нелегална търговия“. Посочени са влиянията на данъчните ставки, свързани с развитието на тези дейности.

Показана е комплексността на проблемите,

³⁸ Transcrime, European Outlook on the Illicit Trade in Tobacco Products (2015).

свързани с тези дейности, както и основните рискове за възникване и развитие на контрабанда и нелегална търговия. Дадени са препоръки за подобряване противодействието на контрабандата на тютюневи изделия.

Литература

1. Закон за тютюна, тютюневите и свързаните с тях изделия (загл. изм., ДВ, бр. 28 от 2016 г., в сила от 08.04.2016 г.
2. Закон за акцизите и данъчните складове, в сила от 01.01.2006 г.
3. Закон за митниците, §1, т. 14, изм., ДВ, бр. 17 от 26 февруари 2019 г.
4. Правна и институционална рамка на тютюна и тютюневите изделия, Институт за пазарна икономика, София, май 2018 г., <https://www.pmi-impact.com/>
5. Протокол за премахване на незаконната търговия с тютюневи изделия, 20/12/2013 г.
6. Предложение за Директива на Европейския парламент и на Съвета за сближаване на законовите, подзаконовите и административните разпоредби на държавите членки относно производството, представянето и продажбата на тютюневи и свързаните с тях изделия, Брюксел, 19.12.2012 г.
7. Наредба за условията и реда за регистриране на цените на тютюневите изделия от местно производство и от внос, търговията с тютюневи изделия и контрола върху търговията. (Доп., ДВ, бр. 100 от 2005 г.; изм., бр. 83 от 2006 г.)
8. Директива 2011/64/ЕС на Съвета от 21 юни 2011 г. относно структурата и ставките на акциза върху обработен тютюн (чл.12, ал.1, т. 4), член 10.
9. Доклад на Комисията до Съвета и Европейския парламент. Брюксел 12.05.2017 г.
10. ИПИ, Контрабанда и нелегална търговия с тютюневи изделия – правна рамка, 08.06.2018, <https://ime.bg/bg/articles/kontrabanda-i-nelegalna-tyrgoviya-s-tyutyunevi-izdeliya-pravna-ramka/>
11. Резолюция на Съвета за сигурност на ООН № 2199 от 12 февруари 2015 г.
12. David Merriman, Understand, Measure, and Combat Tobacco Smuggling, World Bank Economics of Tobacco Toolkit,
13. European Commission, Report from the Commission to the Council and the European Parliament, Progress report on the implementation of the Commission Communication “Stepping up the fight against cigarette smuggling and other forms of illicit trade in tobacco products – a comprehensive EU strategy (Com (2013) 324 final of 6.6.2013)”
14. Szilagy, Tibor Zoltan. Combating the illicit trade in tobacco products from a European perspective, July 04, 2018.
15. FAFT REPORT, Illicit Tobacco Trade, June 2012, www.fatf-gafi.org,
16. Transcrime, European Outlook on the Illicit Trade in Tobacco Products (2015).

ПОДОБРЯВАНЕ НА ЗАЩИТАТА ПРИ ГОРСКИ ПОЖАРИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Ясен Цветков*

Резюме: Горските пожари и свързаните с тях неблагоприятни последици са едни от основните проявления на климатичните промени на земното кълбо. Тъй като се наблюдава тенденция към интензифициране на явленията, административните служби на властта, правно-юридическата документация и стопанските структури изпитват необходимостта от преизследване на съществуващите механизми относно превенцията, потушителните действия и възстановяването от щети. Изследването на настоящата проблематика се отнася, от една страна, до условията за административно и техническо обезпечаване на тези дейности, а от друга – до финансирането и ефективното разпределение на средствата. Горските пожари са предмет на изучаване в сферите на повече от една научни дисциплини, затова е целесъобразно при разглеждането им да се прилагат различни по своята характеристика методологии.

Ключови думи: горски пожари; анализ на риска при горски пожари; социално-икономически въздействия при горски пожари

1. Характеристика на горските пожари в Република България

Първоначално горските пожари са разглеждани като естествени процеси, допринасящи за формирането и разпространението на растителните и животинските съобщества.¹ В съвременни условия – при все по-широката зависимост на стопанството от природните ресурси и все по-дълбокото усвояване на природната среда, те се считат за бедствия, предизвикващи жертви и стопански загуби. По данни на българската Изпълнителна агенция по горите (ИАГ) 97% от тях са предизвикани от човешката дейност, чрез действие или бездействие.² Както и другите групи бедствия, горските пожари се отнасят към заплахите за националната сигурност на държавите.

Има няколко признака за класификация на видовете горски пожари. Например според източниците биват пожари с химически произход, с

електрически, с механичен и с природен.³ Според засегнатата растителност се подразделят на наземни (при които горенето е в самата почва), повърхностни (в практиката се считат за низови, при тях горят сухи листа, треви и клони на ниска височина от земята) и върхови (горят цели дървета и са най-опасни, пламъците се пренасят от дърво на дърво).⁴ Факторите за възникването, разпространението и поведението на огнените стихии са: 1) климат (сезон, температура, влажност, посока и скорост на вятъра); 2) релеф (наклон на терена, надм. височина); 3) характер на растителната покривка.

Последствията от съвременните горски пожари са икономически, екологични и социални. Икономическите са свързани със загуба на горски ресурси, за които са правени дългогодишни инвестиции, намаляване продуктивността на почвите, разходи за възстановяване от нанесените щети върху инфраструктурата и др. Екологичните последици са обезлесяване и ерозия на почвите, нарушаване на водния отток и на топлинния баланс в екосистемите, унищожаване на редки растителни и животински видове, намаляване на погълщателния капацитет на въглероден диоксид от горите. Социалните са влошаване на микроклимата и условията за стопанска дейност, спад в туристическия бизнес, ограничаване на възможностите за поминък, обедняване на населението и обезлюдяване на засегнатите райони.⁵

Факторите, детерминиращи пожарната активност, подсилват своето въздействие, когато се вземат под внимание следните тенденции в България: 1) положителни температурни аномалии след 1995 г.; 2) увеличение в количеството валежи и на гръмотевичните бури; 3) по-рязко повишаване на минималните годишни температури; 4) покачване надморската височина на горната граница както на широколистните, така и на иглолистните горски пояси; 5) ускоряване зреенето на земеделските култури средно между 7 и 15 дни; 6) продължителни засушавания.⁶

* Магистър в катедра „Национална и регионална сигурност“ при УНСС.

¹ Actualno.com: Защо трябва да оставим горските пожари да горят. Посетено на 17 април 2020 г.

² News.bg – 97% от пожарите са предизвикани от човека. Посетен на 17 април 2020 г.

³ Долчинков, Р., К. Бангев. Предотвратяване на пожари, причинени от електрическа дъга. Бургаски свободен университет

⁴ Горски пожари. Проект EVANDE, технически доклад, Център за образователни инициативи, 2016, стр. 5-6.

⁵ Balkanec.bg: „Спри горските пожари – научи как“ и „Пази реколтата от пожари“. Посетен на 17 април 2020 г.

⁶ Рачев, Г. Климатология. Въпроси и отговори, С., 2018, стр. 242–245.

Българското законодателство е уредило някои от юридическите отношения относно защитата от природни бедствия, вкл. горски пожари. Те включват етапите на превенция, готовност, реакция, реконструкция, рехабилитация и възстановяване.⁷ Това са и основните действия, свързани със защитата при всякакъв вид природни бедствия. Чрез система от нормативни документи се уточняват функциите и компетенциите на централната и местната власт, правомощията и задълженията на министерства, общини, агенции, областни управи, дирекции, други надзорни органи и частни собственици. По отношение на горските пожари по-важно място намират Законът за горите, Законът за защита при бедствия, Наредба № 8 от 11 май 2012 г. за условията и реда за защита на горските територии от пожари, Националната програма за защита при бедствия, Законът за МВР, Законът за устройство на територията, Законът за регионалното развитие, Стратегиата за намаляване на риска от бедствия, Националният план за защита при бедствия и др.⁸ За прилагането на нормативната система компетентни са следните учреждения: 1) Главна дирекция „Пожарна безопасност и защита на населението“ (ГДПБЗН) към МВР; 2) Министерският съвет; 3) областната управа; 4) Единната спасителна система; 5) общините; 6) ИАГ към Министерството на земеделието и горите.⁹

2. Методи за оценка и анализ при защитата от горски пожари

От 1990 г. до 2013 г. у нас са възникнали 12 905 пожара и са опожарени 234 858 ха, което представлява около 6,02% от горската територия на страната.¹⁰ Според големината на риска от горски пожари областите в България се разделят на такива с висок, със среден и с нисък риск. Изполваната методика е основана на производението на два коефициента – за плътността на пожарите (средногодишен брой възникнали пожари за определен период от време на площ от 1000 ха от горската територия на областта) и за фактическата горимост на горската територия (средногодишно опожарена площ, отнесена към 1000 ха от горската територия на областта). При величина на риска до 0,1 той се счита за нисък; от 0,1 до 0,3 – среден, и над 0,3 – висок. Така например с най-висок риск у нас са областите Видин (2,03), Ловеч

(1,674) и Враца (1,253).

Според приетите в България определения и обхват понятието „горски пожар“ се отнася до пожар, действащ в гори и горски територии по смисъла на Закона за горите, както и на територията на резервати и национални паркове, чиито територии по отношение на тяхното предназначение не са обхванати от този закон.

Методиките за оценка на риска и за определянето на други измерители, характеризиращи пожарната активност, от една страна, и нормативните системи с техните дефиниции относно специализираните понятия (като напр. гори, горски и полски пожари, горски територии и др.), както и регламентирането на дейностите – от друга, съдържат съществени различия с очевидна липса на хармонизация между отделни държави, включително в рамките на Европейския съюз. Това обстоятелство затруднява адекватното им съпоставяне и създава пречки за анализирането на процеса на международно равнище. Има усилия от страна на Европейската информационна система за горски пожари (EEFIS), Регламент № 2158/92, Европейската сметна палата и други институции и нормативни документи за унифициране на тези понятия. В момента всяка страна изработва самостоятелна методика за определяне на риска от горски пожари с отчитане на националните и регионалните ѝ особености: климатични условия, горска растителност, топография, национално законодателство по отношение на горите, лесовъдските практики и традиции и др.¹¹

През 2005 г. Европейската комисия отправя предложения към правителствата на 25-те членки за класифициране на техните гори по пожарен риск, в който се отчитат вероятността за пожар и потенциалното негово въздействие. Вероятността включва измерване на 1) честотата на пожарите, определяна чрез брой пожари, възникнали годишно, и 2) пожарната плътност, изчислявана според броя възникнали пожари на дадена територия. Потенциалното пожарно въздействие също съдържа два компонента: годишно опожарена площ и пожарно въздействие, изразяващо размерите на опожарените площи спрямо цялата горска територия. Освен това са отправени следните препоръки към страните членки¹²:

1. Определянето на пожарния риск да се основава на исторически преглед на данните за горските пожари.

⁷ Богомилова, Е. Управление на извънредните ситуации. С., УИ Стопанство, 2017, стр. 55–65.

⁸ Пак там, стр. 67–83.

⁹ Пак там.

¹⁰ Любенов, К. Разработване на методика за определяне на риска от горски пожари на територията на страната за нуждите на Мярка 8 „Инвестиции в горските територии – развитие и подобряване на жизнеспособността на горите“, стр. 14–15.

¹¹ Любенов, К. Разработване на методика за определяне на риска от горски пожари на територията на страната за нуждите на Мярка 8 „Инвестиции в горските територии – развитие и подобряване на жизнеспособността на горите“, стр. 7.

¹² Пак там, стр. 30.

2. Оценката на риска да се изработва за отделните провинции.

3. Да се използват данни за последните 10 години.

4. Рискът да се категоризира в 3 класа.

5. Еднозначни и ясни критерии за класифициране на риска.

6. При определяне степента на риск да участват честотата (плътността) на пожарите и опожарените площи.

В страни, като Испания и Гърция, се въвеждат методи за наблюдение и за текущо определяне на риска от настъпване на огнена стихия. Например канадският индекс FWI чрез използване на краткосрочните метеорологични прогнози и параметрите на растителните горива служи за определяне на действията на Гражданска защита по дни.¹³ Освен това е възможно техническото обезпечаване чрез видеонаблюдение на дадени сегменти от територията на страната за ранно откриване на пожарното събитие още в процеса на неговото зараждане.¹⁴ Тази система се състои от модулен наблюдателен комплекс, център за мониторинг и контрол, отдалечен център за мониторинг и контрол и ретранслаторна станция. В Интегрираната система за ранно откриване на горски пожари постъпват следните няколко вида данни: 1) видео в реално време; 2) метеорологични данни за разпознаване на фалшивите тревоги, изчисляване на риска от пожар и прогнозиране на неговото поведение; 3) данни от географските информационни системи относно релеф, пътна инфраструктура, координати на обектите, предназначение на земята, движение на пожара и др. Освен изброените два метода в България е прилагано (все още на много ограничени територии) индексирание на риска чрез измерване на почвената влажност на повърхностния слой.¹⁵ При него се измерва обратната зависимост между нея и големината на риска. Използван е моделът CLM (Community Land Model), който се прави за цялото земно кълбо на софтуерен принцип и отчита водния и топлинния кръговрат в структурите на атмосферата, земната повърхност, растенията, почвата и подземните води.

По отношение на конкретизацията на дейст-

вията за превенция, реакция и възстановяване на научно ниво се прилагат няколко способа за изграждане на модели за подпомагане преценката на уязвимостта и определянето на риска:

1) Използване на географски информационни системи (ГИС) – те дават достъп до географското местоположение на обекти и оказаното върху тях въздействие при дадено бедствие (напр. горски пожар), симулационни възможности за прогнозиране на явлението и др. Чрез тях се улеснява разпределянето на спешните служби в аварийни случаи, възможностите за използване на инфраструктурата и др.

2) Статистически анализ на риска – използва се регресионният анализ, при който се измерва зависимостта между две променливи – факторна (независима) и резултативна (зависима). Целта е да се установи с колко се изменя резултативната при изменение на факторната с 1 единица. За приложението му е необходима достатъчно натрупана статистическа информация и тя да е достоверна.

3) Съотношение разходи – ползи – основава се на постигането на максимална нетна полза – разликата между направените разходи и реализираните ползи. Тъй като невинаги е възможно точното им определяне, се налага пресмятане на вероятността за настъпване на дадено събитие, изразена чрез съотношението между резултатите, в които то се появява, и общия брой резултати.¹⁶

3) Матрица на полезността – в табличен вид се систематизират очакванията за полезността (печалбата или загубата) при комбиниране на няколко възможни алтернативи за разходи с различни състояния на природата. Състоянията на природата са независещите от волята на вземащия решение фактори на външната среда, което влияе на полезността на всяка една алтернатива.¹⁷ Служи за сравняване и избор на алтернативи с най-високи ползи или с най-ниски загуби.

3. Препоръки за подобряване на защитата при горски пожари

– Тъй като Изпълнителната агенция по горите ранжира по големина риска от настъпване на горски пожари в областите въз основа на статистически данни за период от 10 години, не е изключено през една отчетна година дадена област да попадне в една категория на риск, а през следващите да премине в друга. За по-адекватен

¹³ Горски пожари. Проект EVANDE, технически доклад. Център за образователни инициативи, 2016, стр. 19–20.

¹⁴ Заркова, Ю., Г. Милушев. Метод за устойчиво управление на горите и опазване на околната среда чрез създаване на система за превенция и ранно оповестяване на противопожарна защита. ТУ – София, 2013.

¹⁵ Милев, Б., О. Ничева. Оценка на почвената влажност като индикатор за опасността от горски пожари. Примерно изследване за България, XI научна конференция, ВСУ „Любен Каравелов“, 2011.

¹⁶ Богомилова, Е. Управление на извънредните ситуации. С., УИ Стопанство, 2017, стр. 115–126.

¹⁷ Георгиев, И., Ц. Цветков. Управление на проектния риск, магистърска програма по управление на международни проекти. Център за дистанционно обучение, стр. 98.

анализ е наложително включване в изследвания модел на други променливи, отнасящи се до годишните сезони, елементите на климата, спецификата на растителната покривка, разположението на съоръжения, заводи, земеделски земи, релефа, надморската височина, наличието на водоеми и др. По отношение на дългосрочното определяне на риска от пожари трябва да се използват измерванията на средногодишните температури в областите, средномесечните суми на валежите, скоростта и посоката на вятъра, атмосферната влажност и др. за същите периоди, за които се отнасят статистическите данни в анализите, използвани в момента.

– При текущото отчитане да се съблюдают прогнозите за пожарната опасност в бюлетините на Националния институт по метеорология и хидрология (НИМХ) при БАН. По този начин службите на ИАГ, МВР, общините и др. биха могли да пренасочат ресурсите си към високорисковите територии, за да се предприеме бърза първоначална атака при евентуално настъпване на пожарно събитие. Освен това в неблагоприятни периоди биха могли да се ограничат огневите земеделски мероприятия и горският туризъм.

– Регионалните дирекции по пожарна безопасност да се реструктурират според географските характеристики на регионите, а не според административното деление на страната. Така например вместо съсредоточване на спасителна техника в големите областни градове целесъобразно е тя да се разпредели в зависимост от геоложките, климатичните, градоустройствените и инфраструктурните елементи на ландшафта, тъй като планинските, горските, полските и равнинните територии изискват различно материално-техническо обезпечаване. Биха могли да се създадат самостоятелно действащи административни дирекции, които да ръководят защитата на горските територии от пожари и да поддържат необходимия инструментариум в зависимост от конкретните географски условия на естествената среда. За целта да се обособи специализирана агенция за гражданска защита за съвместна дейност с МВР, МЗГ, ИАГ, БАН, въоръжените сили и други институции, подобна на закритото през 2009 г. Министерство на държавната политика при бедствия и аварии, на самостоятелен бюджет извън този на МВР.

– Договаряне на взаимомомощ със страни от Европейския съюз по повод използване на спасителна техника чрез механизма RescEU, основан на споразумението от Сендай за междуна-

родното сътрудничество между 2015 г. и 2030 г.¹⁸ Това може да изисква покупки на летателни и високопроходими наземни машини, верижна техника и др. По-широко да се прилагат оценени като ефективни в България и извън нея методи за наблюдение като ГИС, наблюдателни кули с термокамери и др.

– Регламентиране дейността на общините относно поддържането на доброволни отряди за гасене, на които да се възложат повече функции, особено до пристигане на пожарната команда. Общините трябва да разполагат с технически ресурси и да разработят аварийно-спасителни планове.

– Подмяна на изкуствено залесените на ниска надморска височина иглолистни гори с широколистни, тъй като при широколистните е много по-малък шансът от върхово разпространение на пожарите. В резервати и защитени територии с изсъхнала иглолистна дървесина (предимно поради нападане от вредителя върхов корояд) е препоръчително да се допускат сечи и противопожарно обезопасяване.

– Оповестяване на разходите на публичния сектор за превенция, гасене и възстановяване на щетите при горски пожари. Наложително е изнасяне на извлечения от счетоводната документация на заетите в тази дейност служби за съпоставка между отделните райони в България, както и за международни сравнения, за да се осигури надлежна информация за по-нататъшна оптимизация и внедряването ѝ в научни изследвания. Това ще даде възможност за по-ефективно и всеобхватно наблюдение върху горските пожари и другите видове бедствия чрез използване на методологии на повече научни сфери, което да допринесе за разглеждането им в контекста на по-голяма група явления.

Литература

1. Богомилова, Е. Управление на извънредните ситуации. С., УИ „Стопанство“, 2017.
2. Георгиев, И., Ц. Цветков. Управление на проектния риск, магистърска програма по управление на международни проекти. Център за дистанционно обучение.
3. Горски пожари. Проект EVANDE, технически доклад. Център за образователни инициативи, 2016.
4. Долчинков, Р., М. Бангев. Предотвратяване на пожари, причинени от електрическа дъга. Бургаски свободен университет.
5. Заркова, Ю., Милушев, Г. Метод за устойчиво управление на горите и опазване на околна-

¹⁸ Unisdr.org: The Sendai Framework, посетен 17 април 2020 г.

та среда чрез създаване на система за превенция и ранно оповестяване на противопожарна защита, ТУ – София, 2013.

6. Любенов, К. Разработване на методика за определяне на риска от горски пожари на територията на страната за нуждите на Мярка 8 „Инвестиции в горските територии – развитие и подобряване на жизнеспособността на горите“.

7. Милев, Б., О. Ничева. Оценка на почвената влажност като индикатор за опасността от горски пожари. Примерно изследване за България,

XI научна конференция, ВСУ „Любен Каравелов“, 2011.

8. Рачев, Г. Климатология. Въпроси и отговори, С., 2018.

9. Actualno.com: Защо трябва да оставим горските пожари да горят.

10. Balkanec.bg: „Спри горските пожари – научи как“ и „Пази реколтата от пожари“.

11. News.bg: 97% от пожарите са предизвикани от човека.

12. Unisdr.org: The Sendai Framework.

МЕЖДУИНСТИТУЦИОНАЛНА КОМУНИКАЦИЯ И КООРДИНАЦИЯ ПРИ КРИЗАТА COVID-19

Адела Бозмарова*

Резюме: Актуалността на настоящия материал е основана на необходимостта от позадълбочен и структуриран анализ на предизвикателствата пред управлението на такъв тип криза в контекста на българската реалност и по-конкретно на координацията и комуникацията между институциите.

Обект на настоящата статия е кризата COVID-19, породена от обявената в световен мащаб пандемия, довела до обявяването на извънредно положение и в Република България.

Предмет на настоящата разработка е междуинституционалната комуникация и координация по време на кризата COVID-19 и по-конкретно ролята и значението на институциите от сектора за сигурност.

Основната цел, която си поставя авторът, е да бъдат изведени основните проблеми и предизвикателства в комуникацията и координацията между институциите в сектора за сигурност при управлението на кризата COVID-19.

Ключови думи: комуникация, координация, COVID-19, сигурност, криза.

Увод

„Ако нещо убие над десет милиона души през следващите няколко десетилетия, това най-вероятно ще бъде силно заразен вирус, а не война – не ракети, а микроби. Инвестирахме огромно количество пари в ядрени оръжия, но сме инвестирали много малко в система за спиране на епидемия. Не сме готови за следващата епидемия“, са думите на Бил Гейтс по време на неговата TED реч още през 2015 г.

Целият свят посрещна началото на 2020 година с огромно предизвикателство, което доказва, че въздействието от глобалните връзки има много по-мащабно и сериозно отражение, отколкото някога сме си представяли, и тези връзки не опират само до международни икономически отношения. Пандемията от корона вирус, или така наречената криза „COVID-19“, изправи международната общност пред огромното предизвикателство да запази живота на хиляди невинни хора, жертвайки икономическия растеж, развитието на бизнеса и свободата на хората.

Пандемията от COVID-19 не подмина и България, като след ескалацията на разпространението в Италия и Испания бяха регистрирани и първите случаи у нас, от което последва обявяване на извънредно положение в страната, както и свикването на Национален оперативен щаб, който да координира и управлява кризата.

В тази връзка, имайки предвид факта, че кризата все още е налице и прогнозите сочат, че последствията ще се усещат в продължителен период, актуалността на настоящия материал е безспорна и основана на необходимостта от позадълбочен и структуриран анализ на предизвикателствата пред управлението на такъв тип криза в контекста на българската реалност. Важно е да се подчертае, че в световен мащаб все още не е налице ваксина, която да гарантира заличаването на COVID-19, нито универсално и ефективно лечение, което оставя след себе си много неизвестни както за международната общност, така и за отделните държави в борбата срещу пандемията.

Обект на статията е кризата COVID-19, породена от обявената в световен мащаб пандемия, довела до обявяването на извънредно положение и в Република България.

Предмет на настоящата разработка са междуинституционалната комуникация и координация по време на кризата COVID-19 и по-конкретно ролята и значението на институциите от сектора за сигурност.

Основната цел, която си поставя авторът, е да бъдат изведени основните проблеми и предизвикателства в комуникацията и координацията между институциите в сектора за сигурност при управлението на кризата COVID-19.

За да бъде изпълнена целта на изследването, авторът си поставя следните задачи:

1. Да изведе основните параметри на кризата COVID-19.

2. Да представи ролята и значението на междуинституционалната комуникация и координация при управлението на подобен вид криза.

3. Да изведе основните проблеми пред координацията и комуникацията между институциите в сектора за сигурност, в контекста на кризата COVID-19.

Тезата, която защитава настоящата разработка, е, че липсата на ефективна и структурира-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, abozmarova@e-dnrs.org

на междуинституционална комуникация и координация при управлението на кризата COVID-19 води до негативните последици от кризата и усложнява процеса по нейното управление.

Основните методи, които ще бъдат използвани за изследването, са проблемният анализ и системният подход.

Ще разгледаме кризата с COVID-19 от началото на 2020 г., само в контекста на Република България, като се съсредоточим върху междуинституционалната комуникация и координация на националните институции в сектора за сигурност.

1. Характеристики и обхват на кризата COVID-19 в световен и национален мащаб

1.1. Основни понятия – криза, извънредно положение, пандемия

От семантична гледна точка думата „криза“ произлиза от древногръцката дума *krinein*, което има значението „да реша“ и в този смисъл, говорейки за криза, няма как да не подчертаем именно необходимостта от взимането на релевантни и бързи решения.

Най-общо сред академичната общност е разпространена дефиницията, според която кризата е „неочаквано събитие или поредица от събития, които излизат извън контрол и нарушават нормалните операции/процеси, като по този начин заплашват да доведат до негативни последици“¹, както дейността и развитието на съответната организация, така и репутацията на организацията.

Известният изследовател в теорията за кризите Тимъти Кумбс правилно посочва, че кризата не е нещо, което се случва, тя е нещо, което се развива.² Именно Кумбс е изследователят развил простата концепция от трите етапа на кризата. Той обозначава тези три етапа като предкризисен етап, кризисно събитие и посткризисен етап.³

- Предкризисният етап е период на инкубация на кризи, при който се появяват редица предупредителни сигнали преди кризисното събитие.
- Кризисно събитие (пикът на кризата) е последователност от събития в нестабилно или решаващо време, в което настъпва важна промяна.
- Посткризисния етап (посткриза): период,

в който се възстановява нивото на безопасност и се стартират механизми за обучение и приемственост.

Безспорно стратегическите аспекти на управлението на извънредни ситуации трябва да включват целия жизнен цикъл на кризите, за да се сведат до минимум потенциални сривове и провали, породени от динамиката на кризите като следствие от развитието на променливата във времето.⁴

Може да се заключи, че управлението на кризи е процес, ориентиран към решения и изискващо експлицитно вземане на решения.

Насочвайки вниманието към българската среда, ще видим, че според отменения през 2009 г. Закон за управление на кризи понятието „криза“ означава промяна на установеното състояние на живот, обхванала територии, обекти, сектори и сфери на икономиката и обществения живот или околната среда, предизвикана от човешка дейност или природни явления, в резултат на която условията за съществуване и за осъществяване на дейност в променената среда са силно нарушени (ЗУК – отменен 2006 г.).⁵

По смисъла на Закона за отбраната и въоръжените сили понятието „криза“ означава нестабилност в политическата и обществената сфера, предизвикваща рязка промяна на установеното състояние на икономиката и обществения живот.⁶

Законът за управление и функциониране на системата за национална сигурност дефинира кризата като събитие, което нарушава състоянието на национална сигурност в резултат на целенасочени действия или бездействия на лица, групи или организации.⁷

От своя страна Международната здравна организация дефинира пандемията като разпространението в световен мащаб на ново заболяване. Грипна пандемия има, когато се появи нов грипен вирус и се разпространи по целия свят и повечето хора нямат имунитет.⁸

През 1999 г. СЗО разработва т.нар. „фази на

¹ Keya, A. Crisis and crisis management in organization https://www.academia.edu/12440861/crisis_and_crisis_management_in_organizations, last seen: 04.06.2020

² Coombs, W. Timothy. *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing and Responding*, 2nd ed. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage, 2007, p. 15.

³ Пак там.

⁴ Laugé A. Sariegi J. Torres J. The Dynamics of Crisis Lifecycle for Emergency Management https://www.researchgate.net/publication/255643967_The_Dynamics_of_Crisis_Lifecycle_for_Emergency_Management

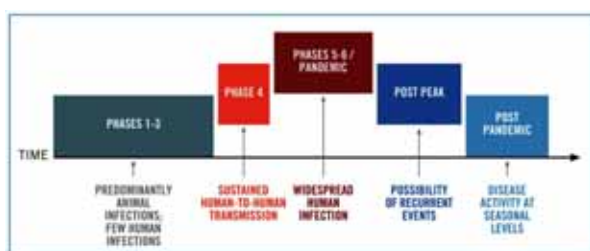
⁵ Закон за управление при кризи, <http://www.maxiconsult.bg/pdf/ZUK.pdf>, last seen: 06.06.2020

⁶ Закон за отбраната и въоръжените сили на Република България, https://www.mod.bg/bg/doc/zakoni/20190531_ZOVS_RB.pdf, last seen: 06.06.2020

⁷ Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136588572>, last seen: 06.06.2020

⁸ Официален сайт на СЗО, What is a pandemic?, What is a pandemic? https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/, last seen: 04.06.2020.

пандемията“, които са преразгледани през 2005 г. Фазите са приложими за целия свят и осигуряват глобална рамка за подпомагане на страните в планирането на готовност за пандемия и реагиране. Най-общо *фази 1–3* корелират с готовността, включително дейности за развитие на капацитет и планиране на реакцията, докато *фази 4–6* ясно сигнализират за необходимостта от усилия за реагиране и смекчаване. Освен това се разработват периоди след първата пандемична вълна, за да се улеснят дейностите за възстановяване след пандемията.

Фигура 1. Пандемични фази на СЗО (2009)⁹

Както правилно отбелязва в своята книга „Управление на извънредните ситуации“ Екатерина Богомилова, трудно е всички тези събития да бъдат събрани само в една дума „бедствие“, „криза“ или друго. Авторът отбелязва, че до голяма степен това е вследствие от променящата се среда за сигурност.¹⁰

1.2. Международен и национален обхват на кризата COVID-19

В началото на март 2020 г. Световната здравна организация обявява разпространението на корона вируса за пандемия, но няма точно определени критерии. Непосредствено след обявяването на пандемията държавите по цял свят обявяват извънредно положение, включително и България.

Съгласно данни на СЗО до началото на юни 2020 г. общият брой на установените случаи с корона вирус в световен мащаб са над 6,5 млн. души, починали са близо 400 000. Макар че Китай е първоизточникът на заразата и се бори дълго време с нея, до този момент тя е едва на 18-о място в световната листа на държавите, потърпевши от вируса. Най-сериозни последствия има в САЩ, където общият брой установени случаи са близо 2 млн., а починалите са над 100 000 души. България е едва на 88 място, с близо 3000 регистрирани случая на COVID-19, като тя е на 27 място в европейската класация, където начело е Гер-

мания, която има близо 200 000 регистрирани случаи на корона вирус.¹¹

На 13.03.2020 г. Народното събрание по предложение на Министерския съвет и на основание чл. 84, т. 12 от Конституцията на Република България и във връзка с разрастващата се пандемия от COVID-19 обявява извънредно положение на територията на страната.¹²

Няколко дни преди обявяване на извънредното положение със заповед № Р-37 (26.02.2020), министър-председателят на Република България издава заповед за създаване на Национален оперативен щаб с цел организиране и координиране на действията на компетентните държавни органи във връзка с обявената от Световната здравна организация пандемия по отношение на заболяването COVID-19.¹³ На 100-ния ден от неговото функциониране са спрени ежедневните брифинги, но на 04.06.2020 е обявено, че Оперативният щаб продължава своята работа до края на годината (31.12.2020 г.) и няма да се разформира.

На 23.03.2020 г. с Указ № 71 на президента, на основание чл. 101 от Конституцията е обнародван Законът за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с Решение на Народното събрание от 13 март 2020 г., който урежда мерките и действията по време на извънредното положение на територията на Република България.

На този етап съгласно данни от националния единен информационен портал до началото на юни 2020 г. са потвърдени около 2600 случая на корона вирус, излекувани са над 1300 души, а починалите са 147, проведени са близо 200 000 теста, а в активна карантина са около 17 000 души.¹⁴

Основните мерки, които са предприети от правителството, са ограничителни, икономически и социални, които включват най-вече ограничаване на свободата на движение на гражданите, ограничения за дейността на бизнеса, т.нар. „Мярка 60/40“, която е със срок на действие 30.09.2020 г.

⁹ Pandemic Influenza Preparedness and Response: A WHO Guidance Document, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK143061/>, last seen: 04.06.2020

¹⁰ Богомилова, Е. Управление на извънредните ситуации. Част I, 2017, стр. 19.

¹¹ Worldometers, https://www.worldometers.info/coronavirus/?fbclid=IwAR1Xo7gPg7FscYYwkwndhgnXRSqoPUTTcFvQTFGIN8KKa_1M1DC7QnXbujU#countries

¹² Решение на НС от 13.03.2020 за обявяване на извънредно положение, <https://www.parliament.bg/bg/desision/ID/157374?fbclid=IwAR1GNst4EbWAXKeH0V6Da3ONnK4b1IJQmWOZFcQPmTk9AvIJdx9ElpvopQ>, last seen: 04.06.2020

¹³ Заповед за създаване на Национален оперативен щаб, <https://coronavirus.bg/bg/231?fbclid=IwAR2w1bzMAN1RTqZhN6QTrLPVNeytQRfNKWZMuOHahp7fVr8UoodzImfjKXA>; last seen: 04.06.2020.

¹⁴ Единен информационен портал, <https://coronavirus.bg/bg/merki/ogranichitelni-merki>, last seen: 04.06.2020.

2. Междуинституционална комуникация и координация при кризата с COVID-19

2.1. Теоретична основа на междуинституционалната комуникация и координация

Най-общо комуникациите по време на криза осигуряват първостепенна и фактическа информация за хората.

За разбирането на кризисния модел за комуникации е важно да се подчертае, че всички спешни случаи, бедствия или кризи се развиват поетапно и комуникацията трябва да се осъществява успоредно с тях. Чрез разделяне на кризата на няколко фази комуникаторът може да предвиди потребностите от информация на медиите, заинтересованите страни и широката общественост. В тази връзка всяка фаза от кризата има своите уникални информационни изисквания.¹⁵

По своята същност кризисните комуникации са в сферата на обществените отношения. Бързото разпространение на новините, ролята на интернет и фактът, че всички сме свързани с него, налага бърза реакция от страна на управлението на кризата и по-специално от отговорните за комуникациите, независимо за какво става въпрос. Целта тук е една: да управляват оповестяването на информацията, за да избегнат разпространението на слухове, невярна информация, изопачаване на факти и успоредно с това да съхранят доверието и да ограничат увреждането на репутацията на съответната организация. Ето защо комуникациите трябва да са основен приоритет по време на криза.¹⁶

Според Стонър (Stoner) и Уенкел/Ванкел (Wankel) най-общо координацията е процесът на интегриране на целите и дейностите на отделните звена (отдели) на дадена организация, с основна цел ефективно постигане на организационните цели.¹⁷

Най-общо междуинституционалният поход включва правила, които рамкират по какъв начин отделните административни звена организират работата си и координират помежду си процесите по изготвяне, съгласуване и приемане на необходими законодателни промени, ефективно съвместно разрешаване на междуведомствени казуси, съвместно вземане на решения за закупуване на дълготрайни материални активи, съвместно из-

пълнение на национални стратегии и др.

Този подход включва координиране на планирането, на изпълнението, мониторинга, обратната връзка и контрола и най-вече външната координация както на вертикално, така и на хоризонтално ниво.

В публичния сектор институционалната/организационната координация е както вътре, така и извън държавните институции. Ето защо при осъществяването на координацията съществува тясна връзка със сътрудничеството и взаимодействието, особено когато става дума за кръстосано организационна и междуорганизационна координация. В областта на администрацията и управлението координацията е един от ключовите фактори за успех в постигането на организационните цели.¹⁸

Чарлз Линдблъм (Lindblom) посочва, че междуорганизационната координация е форма на взаимносвързани решения, където има положителни условия за взаимна полза между участващите организации или има взаимодействия, които дават ползи (резултати) за организацията и избягване на негативните последици.¹⁹

2.2. Междуинституционална комуникация и координация в България при кризата с COVID-19

Основни нормативни документи, които регламентират управлението на криза, респективно извънредно положение в България, са както Конституцията, така и Законът за защита при бедствия и Законът за управление и функциониране на системата за национална сигурност (ЗУФСН) и други подзаконовни нормативни актове.

В тази връзка в ЗУФСНС се посочва, че управлението при кризи се осъществява от Министерския съвет чрез Националната система за управление при кризи. Според същия закон Секретариатът на Съвета по сигурността изпълнява функциите на Национален ситуационен център и по своята същност той е консултативен и координиращ орган към Министерския съвет по въпросите на националната сигурност.²⁰

По смисъла на този закон „ситуационният център“ е структура, осъществяваща събирането, анализирането и незабавното докладване на постъпила информация във връзка с предотвратяване и/или ограничаване на кризи, както и за координиране на мерките и действията за реакция, овладява-

¹⁵ Чутуркова М. Кризисен PR. Сиела, 2012, стр. 182-186.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Fitri Suhariyadi, Asep Sumaryana, Hj. Erlis Kamesih and Rd. Ahmad Buchari, The Inter-Institutional Coordination on the Development of Regional Innovation System in Bantul District, 2016, <http://www.eajournals.org/wp-content/uploads/The-Inter-Institutional-Coordination-on-the-Development-of-Regional-Innovation-System-in-Bantul-District.pdf>, last seen: 04.06.2020

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://parliament.bg/bills/41/202-01-77.pdf>, last seen: 06.06.2020

не и преодоляване на кризата.²¹

Също така законът постановява, че за постоянно информационно и комуникационно осигуряване функционирането на Националната система за управление при кризи Министерският съвет по предложение на министър-председателя приема национална кризисна платформа. Платформата има за цел осигуряване на цялостен и последователен подход на управлението при кризи, което включва обмен на информация, анализ на риска, оценка, координиране на политиките, дейностите и задачите за защита на националната сигурност при криза, изготвяне на процедури за управление при кризи, национална комуникационна стратегия за информиране на гражданите при кризи и др.²²

Както бе споменато по-горе, в България е създаден Национален оперативен щаб със заповед на МС. Основните институции, сформиращи Национален оперативен щаб, отговорни за координацията на процесите по време на извънредното положение, са²³:

- Военномедицинската академия;
- Министерството на вътрешните работи (главен секретар и Главна дирекция „Гранична полиция“;
- Министерството на външните работи – Ситуационният център на МВнР;
- Националният център по заразни и паразитни болести;
- Здравната инспекция (в лицето на главния здравен инспектор).

Съгласно тази заповед Националният оперативен щаб организира, координира и наблюдава всички действия на компетентните органи във връзка с предотвратяване на разпространението на COVID-19, както и събира, обобщава и анализира цялата информация за развитието на ситуацията, свързана с разпространението на COVID-19, и информира медиите и обществеността.²⁴

Важно е да се отбележи, че съгласно българското законодателство Националният оперативен щаб не е управляващ орган на кризата, той е консултативен орган. Съгласно Конституцията на република България Народното събрание е органът, който „обявява военно или друго извънредно положение върху цялата територия на страната или вър-

ху част от нея по предложение на президента или на Министерския съвет“. Президентът може да направи това (съгласно чл. 100 от Конституцията“), ако по някаква причина НС не заседава. В тази връзка, от една страна, конституционното правомощие по обявяване на извънредно положение е изключително правомощие на Народното събрание. От друга страна обаче, конституционните функции по отбрана и вътрешен ред при война и военно положение са съсредоточени в правомощията на президента, а при извънредно положение в *президента и Министерския съвет*.

От своя страна, в чл. 2 от новия Закон за мерките и действията по време на извънредното положение²⁵ се казва, че министърът на здравеопазването освен по Закона за здравето може да въвежда и други временни мерки и ограничения, определени в закон, което разширява правомощията на министъра на здравеопазването и му възлага ключова роля при управлението на кризата.

3. Проблемен анализ на междуинституционалната комуникация и координация в България по време на COVID-19

Основната цел на проблемния анализ в настоящата разработка е да изведе на преден план най-силно изразените и ключови проблеми, възникнали по време на управлението на COVID кризата у нас, свързани с междуинституционалната комуникация и координация.

Основните и ясно изразени пропуски в координацията и комуникацията между институциите по време на извънредното положение и кризата COVID-19 са:

- Неясната роля и място на Националния оперативен щаб в Националната система за управление на кризи. Както бе уточнено по-горе, щабът е създаден със заповед на министър-председателя на основание Устройствения правилник на МС и по-конкретно на негова разпоредба (чл. 24), от което следва, че по своята същност НОЩ е работна група към министър-председателя, която има консултативни и съвещателни функции. Това звено не взема решения, а изготвя препоръки към министър-председателя. Още от самото начало на извънредното положение не става ясна отговорността и ролята на НОЩ. Също така до настоящия момент нито в Закона за здравето, нито в Закона за мерките и действията по време на извънредното положение, нито в друг нормативен акт не се предвижда съз-

²¹ Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://parliament.bg/bills/41/202-01-77.pdf>, last seen: 06.06.2020

²² Пак там.

²³ Заповед за създаване на Национален оперативен щаб, <https://coronavirus.bg/bg/231?fbclid=IwAR2w1bzMAN1RTqZhN6QTrLPVNeYtQRfNKWZMuOHahp7fVVR8UoodzImfjKXA>; last seen: 04.06.2020.

²⁴ Пак там.

²⁵ Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=147150>, last seen: 04.06.2020

даването на такъв орган – Национален оперативен щаб за управлението на криза. Следователно действащата към момента нормативна база не възлага на НОЩ никакви правомощия. Това води до сериозни предизвикателства, що се отнася до кризисните комуникации и междуинституционалната координация.

– Отсъствието на Съвета по сигурност в управлението на кризата, което до голяма степен означава неспазване на законовите изисквания за управление на кризи.

– Липсата на ключови институции и звена от сектора за сигурност, в Националния оперативен щаб като Главна дирекция ПБЗН, ДАНС, Агенция „Митници“, министъра на здравеопазването като ключова фигура при въвеждането на протиепидемични мерки, Министерство на икономиката, Министерство на финансите и др.

– Непълният и неясен нов Закон за мерките и действията по време на извънредното положение. В закона липсват основополагащи понятия/термини от ключова важност за това институциите да говорят на един език по време на комуникацията и координацията между тях при управлението на криза. Именно понятието „криза“ и „извънредно положение“ са основни термини, които липсват в този закон, а и не само в него. Преглеждайки краткия текст на закона, ясно проличава, че липсват основните характеристики, които е необходимо да съдържа всеки закон, и може да се обобщи, че той по-скоро изглежда като документ с препоръки, но не отговаря на основната нужда от гледна точка на междуинституционалната координация, а именно да регламентира управлението на кризата, основните правомощия, потенциалното създаване на Национален оперативен щаб и неговите основни дейности.

– Неясно формулирани и непълни допълнения към Закона за здравето. Законът не успява ясно и конкретно да регламентира координацията между институциите в сектор „Здравеопазване“ и останалите актьори в кризата, по-специално не е изяснено взаимодействието на министъра на здравеопазването с МС, президента и НС и потенциално с Националния оперативен щаб.

– Липсата на комуникация и координация между президент и МС. Основните управленски органи по време на кризата позволиха междуличностни конфликти да доведат до липсата на координация между двете институции, което от своя страна, съвсем резонно, се отрази на координацията на цялостния процес по управление на кризата. Това доведе до обезличаване ролята на президента, пренебрегване на основни процедури, както и до подкопаване доверието в институциите.

– От гледна точка на кризисните комуникации е добре да се подчертае липсата на национална комуникационна стратегия за информирането на гражданите при криза, която съгласно Закона за управление и функциониране на системата за национална сигурност²⁶ следва да бъде изготвяна и предлагана като проект на МС от Съвета по сигурност.

– Отново от гледна точка на кризисните комуникации, които неминуемо са част от управлението на кризата и висшия мениджмънт, не може да не се отбележи, че липсваше един основен говорител с подходяща подготовка за това. Макар че първоначално председателят на Щаба бе основно информиращо обществеността лице, с течение на времето неговата роля бе изземвана от различни други участници в управлението на кризата. Още в самото начало, не беше представен и ясен план за действие на вземащите решение по време на кризата.

– Лаконичната и недостатъчна информация – макар че бяха представяни редовно данни и статистика за световния и национален мащаб на кризата. Всъщност най-ключовата и важна за българското общество информация, свързана със стратегията на тестване и лечение, социално-икономическите мерки, ситуацията с резервите от стоки от първа необходимост, не бе представена по достъпен и ясен начин на обществеността. Липсата на подобен вид информация по време на криза неминуемо води до паника и несигурност сред обществеността, което се отразява на последствията от кризата и крие риск да доведе до сериозни усложнения за управлението.

– Поредицата от неизяснени заповеди. Бяха налице редица неясни и постоянно променящи се ограничителни и протиепидемични мерки, които доведоха до суматоха и объркване както сред обществеността, така и сред оперативните служители на ресорните министерства, отговарящи за гарантиране на спазването на тези мерки, като например Министерството на вътрешните работи, Агенция „Митници“ и др.

– Неэффективната комуникация с медиите. Сред основните говорители по време на брифингите и официалните пресконференции се наблюдаваше специфично отношение към медиите, базирано на изградени стереотипи и предразсъдъци в лицето на вземащите решения, което ограничаваше времето за въпроси, а това от своя страна доведе и до неясни новини, спекулации и дори фалшиви новини.

²⁶ Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136588572>, last seen: 06.06.2020г.

– Липсата на отчетност и анализ на последиците и потенциалните сценарии след пика на кризата. Забелязва се неяснота и несигурност от страна на властта по отношение на бъдещите действия и перспективи, което поражда нова вълна от несигурност сред обществеността, по специално сред бизнеса, НПО сектора и др.

Изводи и препоръки

От изведеното дотук може да се заключи, че в значителна степен основните проблеми са свързани с факта, че липсва единна национална стратегия за управление при кризи, в която потенциално са изяснени координацията и комуникацията между институциите по време на криза.

Наличието на подобна цялостна стратегия ще бъде необходимата основа, даваща рамката на цялостен подход в управлението на кризи. Именно прилагането на такъв подход в областта на управлението на кризи се основава на институционализиране на механизмите за координация между основните участващи институции и инструментите, с които разполагат. Това неминуемо ще доведе до създаването на координирана система за реагиране при кризи, чиято основна цел трябва да е стремежът към улесняване на вземането на политически решения спрямо дадена кризисна ситуация и респективно осигуряване на координация при изпълнението на дейностите по управлението на кризата, разпределени между съответните участници в нейното управление.

Важно е да се отбележи, че Националната комуникационна стратегия за информиране на гражданите при кризи играе ключова роля при изграждането на обществените нагласи, доверието в институциите и информираността на гражданите и липсата ѝ доведе до редица пропуски по отношение на гореизброените направления.

Що се отнася до кризисните комуникации като основна функция на кризисния мениджмънт, липсата на добре подготвен основен говорител, умишленото избягване на конкретиката, тенденциозното пренебрежение към медиите по време на кризата и липсата на комуникационна стратегия, оказаха своите негативни последствия върху цялостния процес на управление.

Несъмнено, що се отнася до комуникацията и до координацията, не бива да се подценяват фазите на кризата и спецификите на всяка една от тях, изискващи от своя страна и специфични действия от страна на вземащите решения по отношение на комуникациите и координацията.

Безспорно ситуацията с COVID показва много слабости, които не са свързани само с комуникацията и координацията между институци-

ите. Може да се заключи, че тяхната липса доведе до други проблеми, свързани със социално икономическия аспект на кризата с обществените нагласи и настроения, както и с доверието на обществото в институциите.

Заключение

В доклада бе направен кратък литературен преглед на теорията за кризата, нейните основни дефиниции и етапи. Бяха представени параметрите и мащабът на кризата с COVID-19 в световен и национален мащаб. За целите на този материал бе разгледана и представена междуинституционалната комуникация и координация по време на извънредно положение, респективно криза. От своя страна това доведе до извеждане и анализ на основните проблеми в това направление. От изведеното дотук се потвърди тезата на автора, че липсата на ефективна и структурирана междуинституционална комуникация и координация при управлението на кризата COVID-19 води до негативните последици от кризата и усложнява процеса по нейното управление.

Литература

Закони и други нормативни актове

Закон за управление при кризи, <http://www.maxiconsult.bg/pdf/ZUK.pdf>

Закон за отбраната и въоръжените сили на Република България, https://www.mod.bg/bg/doc/zakoni/20190531_ZOVS_RB.pdf

Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2136588572>

Закон за управление и функциониране на системата за национална сигурност, <https://parliament.bg/bills/41/202-01-77.pdf>

Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=147150>

Решение на НС от 13.03.2020 г. за обявяване на извънредно положение, <https://www.parliament.bg/bg/desision/ID/157374?fbclid=IwAR1GNst4EbWAXKeH0V6Da3ONnK4b1IJQmWOZFcQPQmTk9AvIJdx9ElpvopQ>

Заповед за създаване на Национален оперативен щаб, <https://coronavirus.bg/bg/231?fbclid=IwAR2w1bzMAN1RTqZhN6QTrLPVNeYtQRfNKWZMuOHahp7fVR8UoodzImfjKXA>

Публикации

на български език

Богомилова, Е. Управление на извънредните ситуации. Част I.

Чутуркова, М. Кризисен PR. Сиела, 2012.

на английски език

Keya, A. Crisis and crisis management in organization https://www.academia.edu/12440861/crisis_and_crisis_management_in_organizations

Coombs, W. Timothy. Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing and Responding, 2nd ed. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage, 2007.

Laugé, A., Sarriegi, J., Torres, J. The Dynamics of Crisis Lifecycle for Emergency Management, https://www.researchgate.net/publication/255643967_The_Dynamics_of_Crisis_Lifecycle_for_Emergency_Management

Pandemic Influenza Preparedness and Response: A WHO Guidance Document, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK143061/>

Fitri Suhariyadi, Asep Sumaryana, Hj. Erlis Karnesih and Rd. Ahmad Buchari. The Inter-

Institutional Coordination on the Development of Regional Innovation System in Bantul District, 2016, <http://www.eajournals.org/wp-content/uploads/The-Inter-Institutional-Coordination-on-the-Development-of-Regional-Innovation-System-in-Bantul-District.pdf>

Официални сайтове:

Официален сайт на СЗО, What is a pandemic?, What is a pandemic? https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/

Единен информационен портал, <https://coronavirus.bg/bg/merki/ogranichitelni-merki>

Worldometers, https://www.worldometers.info/coronavirus/?fbclid=IwAR1Xo7gPg7FscYYwkwnhdgnXRSqoPUTTcFvQTFGIN8Kka_1M1DC7QnXbujU#countries

РАЗУЗНАВАТЕЛНИ СРЕДСТВА ПРИ РАЗКРИВАНЕ НА КИБЕРТЕРОРИЗЪМ – ЗАПЛАХА ЗА НАЦИОНАЛНАТА И МЕЖДУНАРОДНАТА СИГУРНОСТ

Йонко Димитров*

Резюме: Престъпните деяния засягат различни правнозащитни сфери на обществения живот. Българската държава и лицата на нейна територия се явяват засегнати от престъпления против националната сигурност, престъпления срещу икономическата сигурност, криминализирани деяния, които накърняват интересите на малолетните и непълнолетните, престъпни състави срещу човешкото достойнство, както и против репутацията и доброто име на конкретни хора, престъпления срещу интелектуалната собственост, престъпни деяния, засягащи неприкосновеността на кореспонденцията и информацията в електронна форма, престъпления срещу информационната сигурност.

Ключови думи: информационна сигурност, кибертероризъм, национална сигурност.

Кибертероризмът се характеризира с ниски разходи за терористите и непрекъснато нарастващи разходи за държавите, които е необходимо да осигурят превенция, за защита и реакция срещу тези актове.

Основният проблем, който трябва да се реши, е свързан с необходимостта от съществуването на такива системи за защита. Това, което е редно да се определи, е дали щетите, които ще се нанесат от кибертероризма, са по-големи от цената на такава система.

Затрудненията произтичат от голямата анонимност и ниската степен на контрол във виртуалното пространство. Това поставя държавните органи пред решаването на много нови задачи.

Едно от често употребяваните определения за кибертероризъм е „продължението на терористични дейности в киберпространството“ или „всяко посегателство върху комуникационните и информационните ресурси на дадена страна с цел блокирането на жизненоважни системи или координирането на такива, базирано на социална или идеологическа основа“¹.

Основните фактори, които спомагат за развитието на кибертероризма, са:

- Иновации в сферата на разузнавателните средства и начините за съхраняване на информация.
- Глобализацията и скоростта на предаване на информация.
- Преминване от физическо към интерактивно наблюдение.
- Свобода за прокламиране на политически, религиозни и социални идеи и убеждения.
- Свободен достъп до програми, застрашаващи националната сигурност.
- Развитие на мобилните комуникации.

Кибертероризмът е сравнително безопасен за терористите. При прецизно планирани и проведени операции извършителите винаги могат да бъдат в безопасност и недосегаеми от службите за сигурност. Благодарение на глобалната световна мрежа кибертероризмът може да бъде осъществяван от хиляди километри разстояние от обекта на тяхното посегателство, т.е. кибертерористите могат да се намират далеч от държавата, където осъществяват проникване в компютърните и информационните системи.

При кибертероризма основните принципи в дейността на терористите – конспиративността и секретността при подготовката и провеждането на терористичните актове, са напълно гарантирани. Проникването чрез интернет в чужди компютърни информационни системи може да бъде осъществявано от всяко място, където има телефонна или спътникова връзка. Това позволява на кибертерористите лесно и често да променят местонахождението си, което ги прави изключително подвижни, а оттук и трудни за локализиране и задържане от службите за сигурност.

Кибертероризмът се дели на няколко различни вида в зависимост от обсега си на влияние:

- Обикновен, неструктуриран – устройване на организирани атаки в отделни компютърни системи, като по този начин се засяга определена и предварително набелязана мишена с помощта на прости инструменти. Тези атаки се наричат още „хаквания“ (вредно техническо влияние) и

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

¹ Димитров, Д. Анализ на въздействието на терористични актове по сектори на икономиката: Икономически аспекти на тероризма. С., Изд. комплекс – УНСС, 2012.

обикновено се използват от иноватори и „начални“ кибертерористи.

- Разширен, структуриран – провеждане на по-сложни атаки вече в няколко компютърни системи или мрежи. Има за цел да повлияе на определена група от хора и да създаде състояние на страх или тревога у тях. Друга цел може да е внасянето на хаос в цялостната система на организация или компания.

- Комплексен, координиран – добре координирани атаки, които създават масова паника. Те са изключително опасни, трудно контролируеми, тъй като се организират от професионалисти с напреднала техника. Тези хакерски групи са високомотивирани и освен с цел печалба участват в такива атаки за собствено удоволствие или в знак на личен протест.²

Видове кибертероризъм:

- Кибервандализъм – може да бъде определен като масово проникване и обезобразяване на сайтове с политическа или пропагандна цел в резултат на което се постига международен или локален отзвук, чиято цел е обикновено пропаганда, целяща да подрони авторитета на дадена страна или организация.

- Киберпрестъпления – целенасочено блокиране на достъпа до мрежи или определени сайтове (DdoS), интернет базирани измами, разпространение на пиратски софтуер и друг вид интелектуална собственост, разпространяване на програми с цел унищожаването или тайното манипулиране на информация и др.

- Кибервойна – синоним на информационната война, която сама по себе си представлява действия, предприети с идеята да се постигне информационно превъзходство, отразяващо се на информационните процеси и тяхната обработка, компютърните и мрежовите аспекти на противниковите системи.

Подразделение на информационната война е киберразузнаването:

- Киберразузнаване – координиране на информация между HUMINT (човешко разузнаване), SIGINT (сигнално разузнаване), ELINT (електронно разузнаване) и други с цел подобряване на комуникациите между различните звена.

- Психологични операции (PSYops) – пред-

ставяват координирани психологически действия с цел промяна на поведението или разбиранията на противника, за да бъдат постигнати целите на дадена страна или организация.

- Електронно разузнаване (ELINT) – използване на всякакви електронни средства за блокиране, прихващане и модифициране на вражески комуникации. Най-явният пример за успеха им са огромният брой подслушвателни мобилни постове и дори подводници, които се придвижват в забранени зони.³

Кибертероризмът като проблем за националната сигурност

Дейности на чужди специални служби (хибридни войни и други посегателства срещу националната сигурност на Република България)

Обстановката в България и външната ѝ политика представляват традиционен разузнавателен интерес за държави, чиито приоритети, активност и позиции не съвпадат с българските. Основните разузнавателни рискове продължават да са свързани с опитите на чужди специални служби за: създаване и разширяване на разузнавателни позиции за влияние и въздействие; разузнавателно проникване и придобиване на класифицирана национална или чуждестранна информация; „изнасяне“ на вътрешни проблеми към България. За изпълнението на разузнавателни задачи се използват служители под прикритие в дипломатическите мисии, субекти в религиозната, икономическата, образователната, културната област и местни лица и структури, съпричастни към чуждите разузнавателни интереси и действия. Провеждат се мероприятия за влияние върху общественото мнение, включително чрез използване на средства за масово осведомяване. Традиционен обект на контрол от чужди специални служби са земеделските общности в България.⁴

Поради членството си в ЕС и НАТО и геополитическото си положение България е обект на сериозен разузнавателен интерес от държави, които възприемат Съюза и Алианса като заплахи за собствената си сигурност. Наблюдава се активен стремеж за набиране на информация за развиващите се на наднационално ниво процеси. Особено внимание се обръща на събирането на сведения за национални проекти с енергийна насоче-

² Карамихалева, Р. Кибертероризъм – заплаха отвъд виртуалното пространство (посетен на 29.04.2020 г.), <[³ Данчев, Д. Кибертероризмът и кибервойните – до колко реален е проблемът. \(посетен на 29.04.2020 г.\), <\[>\]\(http://cio.bg/621_kiberterorizmat_i_kibervojnite_do_kolko_realen_e_problemat\)](http://news.unabg.org/2015/12/06/%d0%ba%d0%b8%d0%b1%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%be%d1%80%d0%b8%d0%b7%d1%8a%d0%bc-%d0%b7%d0%b0%d0%bf%d0%bb%d0%b0%d1%85%d0%b0-%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%8a%d0%b4-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%82%d1%83/></p>
</div>
<div data-bbox=)

⁴ Официален сайт за борба с компютърните престъпления (посетен на 29.04.2020 г.), <[131](http://www.cybercrime.bg/></p>
</div>
<div data-bbox=)

ност и кризисни ситуации в страната.

През периода специалните служби на някои държави продължават активно да подпомагат традиционната асимилационна политика спрямо българските общности зад граница.

Съвременните общества се развиват в качествено нова, информационна ера и характерът им се променя от „технологичен“ в „информационен“. Развитието на информационните и комуникационните технологии и дигитализацията обхващат всички сфери на живота – икономика, социален живот, култура, наука и образование, политически живот. Дигиталните инфраструктури се превръщат в критичен фактор за управлението и нормалното функциониране на ресурси и системи от национално значение.

Киберпространството предоставя практически неограничени възможности за развитие на обществото и бизнеса, но нарастващата и необратима дигитална зависимост поражда нови значими рискове и заплахи. Умишлени или неумишлени действия могат да доведат до компрометиране на критични системи за управление, да възпрепятстват нормалното им функциониране или да манипулират и извличат данни и информация чрез нерегламентирано проникване. Начините за откриване и ограничаване на тези възможности не са традиционни и изискват нова култура на взаимодействие и разпределение на отговорностите между заинтересованите страни в киберпространството.

На съвременния етап се идентифицират различни по характер източници на заплахи за киберсигурността и средства за въздействие:

1. Международни терористични и други престъпни организации, както и държави с тоталитарни режими и такива с неукрепнали демократични системи развиват способности за водене на кибервойна и комплексни хибридни кампании, използват хакери и хакерски групировки за деструктивно въздействие срещу критични за държавата, бизнеса и обществото комуникационни и информационни системи.

2. Природни бедствия и аварии, които въздействат върху изградената инфраструктура и водят до спиране или промяна във функционирането на комуникационните и информационните системи и системите за управление на критичната инфраструктура.

3. Уязвимост на националната система за киберсигурност, включително:

- Липса на единна национална и секторни/организационни политики, императивно нала-

гащи единни минимални стандарти за сигурност.

- Липса на ясно зададени изисквания за сигурност и ангажименти на доставчици на информационните и комуникационните услуги към сигурността на крайния потребител.

- Масово използване на остарели операционни системи, нелицензирани софтуерни приложения и несертифицирани електронни устройства.

- Ниска компютърна култура и компетентност на крайните потребителите както в държавните институции, така и в частния бизнес.

- Недостатъчен брой експерти със специфични познания по киберсигурност в ключови за националната сигурност ведомства.

- Необучен експертен и ръководен персонал, който не е в състояние да прецизира активи и инструменти за превенция и да идентифицира развитието на деструктивни процеси в използваните комуникационни и информационни системи.

- Недостатъчно поддържани информационни системи, осигуряващи дейността на стратегически обекти, критични ресурси и оператори на стратегически дейности.

- Пропуски при изграждането и администрирането на информационните ресурси и електронни услуги и липсата на единен подход създават уязвимости в информационните инфраструктури на държавни ведомства и организации от различни сектори, като енергетика, здравеопазване, транспорт, индустрия и др.⁵

Запазва се тенденция към увеличаване ръста на престъпленията, при които като средство за извършването им е използван компютър. Финансовите престъпления, извършени посредством интернет мрежата, освен че причиняват неудобства на отделния потребител на онлайн услуги, представляват сериозна заплаха както за икономическата стабилност на финансовите институции, така и за националната сигурност. Пробивът в сигурността на онлайн финансовите инструменти води до спад в тяхното доверие и способността им активно да защитят потребителите си. През 2018 г. се наблюдава тенденция към устойчивост при осъществяване на нерегламентиран достъп и хакерски атаки към интернет сайтове на държавни и частни организации и физически лица, потребителски профили в различни социални мрежи и нерегламентиран достъп до електронни пощенски кутии.

По отношение на противодействието на киберпрестъпността съществуват законодателни проб-

⁵ Тагарев, Н. Икономически аспекти на кибертероризма. Икономически аспекти на тероризма. С., Изд. комплекс – УНСС, 2012.

леми – от една страна, невъзможността за изискване на данни по ЗЕС за престъпления по гл. 9а от НК и от друга – разпоредбите на Директивата за атаки срещу информационни системи все още не са транспонирани в НК.

Развитието на информационните технологии и киберпространството променя характера на съвременните конфликти. Комуникационните и информационните системи са критичен фактор за управлението и нормалното функциониране на държавата и обществото, като същевременно са подложени на постоянно нарастващи рискове и заплахи.⁶

Основни аспекти в цялостната дейност по защита на класифицираната информация

Защитата на класифицираната информация в Република България като съществен елемент от националната сигурност на страната включва прилагането на комплекс от мерки, с които се постига:

- осигуряване на ефективно функциониране на Националната система за защита на класифицираната информация;
- надеждност на Националната система за защита на класифицираната информация;
- осъществяване на държавната политика и международното сътрудничество в областта на сигурността на информацията;
- изграждане на съзнание за сигурност чрез обучение и постоянно методическо ръководство на лицата с достъп до национална и чуждестранна класифицирана информация.⁷

Специално място заема изпълнението на задълженията, произтичащи от членството на Република България в Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО) и в Европейския съюз (ЕС).

През 2018 г. са констатирани преки посегателства върху сигурността на Националната система за защита на класифицираната информация, застрашаващи нейното нормално функциониране. Постъпили са данни за създаване на условия или осъществяване на нерегламентиран достъп до класифицирана информация в различни организационни единици, изразяващ се във: загуба на документи, маркирани с гриф за сигурност; неправомерно запознаване с класифицирана информация от лица без разрешение за достъп; нару-

шение на принципа „необходимост да се знае“. В повечето случаи това не е довело до вреди за националната сигурност, но са констатирани и отделни казуси, при които са налице данни за осъществяване на престъпление против информацията, представляваща държавна тайна. Голяма част от проблемите при криптографската сигурност и сигурността на автоматизирани информационни системи/мрежи продължават да се пораждат от неразбирането или формалното отношение към нормативните изисквания в областта. Уязвимостите при мерките по персонална сигурност остават свързани предимно с недоброто познаване на нормативната уредба поради липсата или формалното провеждане на обучение за работа с класифицирана информация, както и с нежеланието на ръководни служители на организационни единици, в т.ч. държавни и общински структури, да бъдат проучвани за надеждност. В някои случаи това застрашава изпълнението на военновременни задачи, възложени на съответните организационни единици.

Финансовото осигуряване на сектора за сигурност и отбрана през 2017 г. показва, че той като цяло и по отношение на неговите структури остава сиситемно недофинансиран. Това възпрепятства ефективното изпълнение на политиките за сигурност и изграждането на адекватен капацитет и способности за противодействие на рисковите процеси в динамично променящата се среда за сигурност.

По консолидираната фискална програма (КФП) за финансовото осигуряване на националната сигурност и отбрана, опазването на обществеността и правовия ред през 2017 г. са отчетени общо разходи в размер на 2 597,9 млн. лв., от които 201,5 млн. лв. капиталови разходи. Относителният дял на разходите за сигурност и отбрана представляват 2,8% от БВП. От посочената сума 2534,1 млн. лв. са отчетените разходи към 31.12.2017 г. по бюджетите на Министерството на отбраната, Министерството на вътрешните работи, Националната служба за охрана, Държавна агенция „Разузнаване“, Държавна агенция „Национална сигурност“, Държавна агенция „Технически операции“, Националното бюро за контрол на специалните разузнавателни средства, Министерския съвет (за издръжка на Боркор) и висшите военни училища, а останалите средства (63,8 млн. лв.) са разходи по изпълнение на проекти със средства от ЕС (17,5 млн. лв.) и от други международни програми (22,3 млн. лв.), както и разходи на общините (24,0 млн. лв.).

Основната част на разходите за сигурност и отбрана са отчетени по две основни политики –

⁶ Dimitrov, N. Cyber Security and Contemporary World, 6th International Conference on Application of Information and Communication Technology and Statistics in, Economy And Education (Icaictsee – 2016), November 3-4th, 2017, UNWE, Sofia, Bulgaria.

⁷ Закон за електронните съобщения (посетен на 19.12.2018 г.), <<https://lex.bg/laws/ldoc/2135553187>>

политика в областта на противодействието на престъпността и опазването на обществения ред по бюджета на Министерството на вътрешните работи и политика в областта на отбранителните способности по бюджета на Министерството на отбраната.

За всяка система е необходимо да се разгледат внимателно уязвимостите и възможните заплахи, за да се реши как да се защитят системата и нейната информация. Компютърната сигурност се интересува от идентифициране на уязвимостите в системите и в защитата срещу заплахите за тези системи.

Уязвимостта е точката (мястото), където дадена система е податлива на атака. Всяка компютърна система е уязвима за атака. Политиката и продуктите на сигурността могат да намалят вероятността дадена атака да бъде в състояние да разбие защитите на системата, като накарат даден злоумишленник да вложи толкова много време и ресурси, че това да не си заслужава разходите. Но един основен принцип е, че не съществува изцяло сигурна система.

По типа на мястото, където системата е податлива на атака, уязвимостите се разделят на:

- физически;
- природни;
- хардуерни и софтуерни;
- в периферията;
- от излъчване;
- комуникационни;
- човешки;
- експлоатационни.

Физическите уязвимости се свеждат основно до сградите и компютърните зали. Злоумишленник може да влезе с взлом в компютърните приложения така, както и във всеки дом.

Природни уязвимости – компютрите са много уязвими на природни бедствия и на заплахи от околната среда. Бедствия като пожар, наводнение и земетресение могат да разрушат компютърните системи и данните. Прахът, влажността и необичайните температури могат също да доведат до повреда.

Хардуерните и софтуерните уязвимости се определят от факта, че някои видове хардуерни повреди могат да компрометират сигурността на цялата компютърна система. Например много системи осигуряват хардуерна защита чрез структуриране на паметта в привилегировани и непривилегировани области. Ако пропадне защитата на паметта, възниква хаос в системата и се отварят „дупки“ в сигурността. Дори ако хардуерните и софтуерните компоненти са сигурни, цялата система може да бъде компрометирана, ако хардуер-

ните компоненти са свързани неправилно или ако софтуерът не е инсталиран коректно.

Уязвимости в периферията – дисковите пакети, ленти и печатащи устройства могат да бъдат откраднати или повредени от опасности от типа на прах и химикали. Повечето дискови и лентови операции предизвикват презапис на файловите описатели, а не изтриват действително целия диск или лента и затова важни данни могат да бъдат възстановени от магнитен носител.

Уязвимости от излъчване – цялото електронно оборудване предизвиква електрическо и електромагнитно излъчване. Електронните подслушвачи могат да засекат сигналите, излъчвани от компютърните системи и мрежи, и след това да ги възстановят. Информацията, съхранявана и предавана от системите и мрежите, става уязвима.

Комуникационните уязвимости се определят от факта, че при свързване в мрежа на компютъра или дори ако е достъпен през модема чрез телефон, многократно се увеличава рискът, че някой може да има възможност да проникне в компютърната система. Съобщенията могат да бъдат засечени и подправени. Комуникационните линии, свързващи компютрите един с друг или свързващи терминали с централен компютър, могат да бъдат прекъснати или физически повредени.

Човешки уязвимости – хората, които администрират и използват компютърната система, представляват най-голямата от всички уязвимости. Сигурността на цялата система е често в ръцете на системния администратор. Обикновените компютърни потребители, оператори и други хора от експлоатиращия екип могат също да бъдат подкупени или принудени да предадат пароли, да „отворят врати“ или по друг начин да изложат на опасност сигурността на системата.

Експлоатационни уязвимости – могат да се дискутират много варианти за лесно използване на различни типове уязвимости. Например подслушването на телефонен кабел или на клетъчен преносим телефон изисква само един скенер. Включването в система, която няма защита с пароли или е с минимален контрол, е почти толкова лесно. Подслушването на криптирана оптична комуникационна връзка, от друга страна, или прихващането на излъчвания от специално защитено оборудване е много трудно.

Описание на най-сериозните кибератаки на международно ниво

- През 2007 г. естонското правителство, банки и медии стават жертва на една от най-големите и сложни атаки в човешката история. Като причина за тях се счита демонтиран в Талин паметник, посветен на Втората световна война.

Групата, която успява да сваля онлайн услугите и сайтовете, се представя като **Nashi**. Щетите, които претърпява Естония в резултат на безпрецедентната вълна от кибератаки, се изчисляват на десетки милиони евро.

- Най-мощната кибератака в света, позната още като „Епсилон“, успява да нанесе изключителни финансови щети на гиганти като **JP Morgan** и **Best Buy**. Кражбата на потребителски данни възлиза на 4 млрд. долара.

- Американското правителство е цел на много кибератаки, а най-ранният опит за разбиране на мрежа с престъпна цел е познат като **Moon Maze**. Атаката е изключително добре координирана и толкова добре скрита, че в продължение на две години кибертерористите успяват да събират конфиденциална информация за военни операции на САЩ.

- **Titan Rain** е друг кибернабег, който успява да проникне в мрежите на **NASA**, Пентагона и **Lockheed Martin** (оръжен производител в САЩ). Атаката не просто поражда компютърните мрежи, а ги оставя незащитени срещу кибертероризъм от трети страни – чуждестранни хакерски удари.

- Преди повече от 30 години американската организация **CIA** успява със софтуерен код да претовари газопровод в Сибир и по този начин да причини експлозия, която влиза в историята на човечеството.

Литература

1. Димитров, Д. Анализ на въздействието на

терористични актове по сектори на икономиката: Икономически аспекти на тероризма. С., Изд. комплекс УНСС, 2012.

2. Тагарев, Н. Икономически аспекти на кибертероризма. Икономически аспекти на тероризма. С., Изд. комплекс – УНСС, 2012.

3. Данчев, Д. Кибертероризмът и кибервойните – доколко реален е проблемът (посетен на 29.04.2020 г.), <http://cio.bg/621_kiberterrorizmat_i_kibervojnite_do_kolko_realen_e_problemat>

4. ЗАКОН ЗА ЕЛЕКТРОННИТЕ СЪОБЩЕНИЯ, (посетен на 19.12.2018 г.), <<https://lex.bg/laws/ldoc/2135553187>>

5. Карамихалева, Р. Кибертероризъм – заплаха отвъд виртуалното пространство (посетен на 29.04.2020 г.), <<http://news.unabg.org/2015/12/06/%d0%ba%d0%b8%d0%b1%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%be%d1%80%d0%b8%d0%b7%d1%8a%d0%bc-%d0%b7%d0%b0%d0%bf%0%bb%d0%b0%d1%85%d0%b0-%d0%be%d1%82%d0%b2%d1%8a%d0%b4-%d0%b2%d0%b8%d1%80%d1%82%d1%83/>>

6. Официален сайт за борба с компютърните престъпления (посетен на 29.04.2020 г.), <<http://www.cybercrime.bg/>>

7. Dimitrov, N. Cyber Security and Contemporary World. 6th International Conference on Application of Information and Communication Technology and Statistics in, Economy and Education (Icaictsee – 2016), November 3–4th, 2017, UNWE, Sofia, Bulgaria.

ЕВРОПЕЙСКАТА ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ СЛЕД ПАНДЕМИЯТА COVID-19. ДЕЙНОСТТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ СЛУЖБИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

*Ивайло Илиев**

Резюме: *Предизвикателствата, които стоят пред ЕС, са много. Страните членки трябва да намерят вариант да действат координирано и солидарно. Преодоляването на кризи ще даде шанс на бъдещето. На всички трябва да е ясно, че излизането от каквато и да е извънредна ситуация ни прави по-силни. Пред нас стои задачата да направим всичко по силите си, за да не допуснем разпадането на Европейския съюз.*

Ключови думи: *Вътрешна сигурност, Европейски съюз, COVID-19.*

Пандемията коронавирус нахлу в ежедневието на страните от Европейския съюз и постави в центъра на светогледа ни невъзможността да реагираме във време на криза. Става дума не само за хората по летищата и жп гарите, а за това как да продължи по-нататък справянето със ситуацията особено ако в бъдещ момент (евентуално) тя се повтори.

Снимките и видеата, на които станахме свидетели в продължение на два месеца, преди година ни се струваха невъзможни. Дните, в които безмълвно слушахме за нарастващия брой на разрезени и смъртни случаи, невъзможността на страни като Италия, Франция и Испания да се справят с пандемията, не бяха толкова отдавна. Повечето от градовете в тези държави се обезлюдиха поради ограничителните мерки за влизане в държавите. В настоящото изложение няма да засягам икономическите измерения на негативите от пандемията, които са огромни.

За да се ограничи разпространението на вируса, правителствата на страните членки на Европейския съюз, през последните месеци ограничиха движението по границите. Мерките включиха както граничен контрол, така и затваряне на границите. Това естествено доведе до криза на снабдяването заради товарните превози, на граничните КПП се образуваха километрични опашки. Навсякъде се предприемаха мерки за ограничаване на разпространението на COVID-19, които при нормални обстоятелства щяха да бъдат възприети и класи-

фицирани като екстремни. След като години ЕС се бори за създаване на мрежа от държави без граници, сега правото на свободно придвижване беше рязко ограничено. В Европа страните членки се обединиха около съвсем нова мярка, предложена от Европейската комисия, и бяха затворени външните граници на страните за граждани, които са от държави извън рамките на ЕС.

По този начин Европейската комисия се надяваше, че европейските политици, след гласуването затваряне на външните граници, отново ще ги отворят за населението от страните членки. За съжаление, последващите седмици показаха, че практически всички правителства на държавите членки отново въведоха различни ограничения в движението по границите. Мерките се простиряха от контрол, извършван на граничните пунктове, до затварянето на границите. Някои от гражданите на страните членки не можаха да пътуват директно в родината си, след като бяха затворени и вътрешните граници за чужденци. За да се осигури снабдяването с основни провизии, Комисията изиска от страните членки да въведат т.нар. „Зелени линии“ за тирове и да се минимизират контролите на шофьорите на тези превозни средства.

Всичко това напомни на бежанската криза от 2015/2016 г., когато отново се въведоха граничните КПП заради огромния наплив от бежанци от Средния и Близкия изток. Днес тази мярка е в сила при граничните пунктове само на някои страни, предвид факта, че броят бежанци в последната година е значително по-нисък.

Според наблюдатели това, което се развива в момента, противоречи на обстоятелството границите в рамките на ЕС да са отворени. Това фактически би могло да преустанови Шенгенската конвенция от 1995 г., която предвижда премахване на границите на 26-те (тогава) страни членки. Шенгенското споразумение трябваше да гарантира, че преминаването на хора и стоки в Европейското пространство е възможно без паспортен контрол.

По тази причина е необходимо страните – членки на ЕС, да стандартизират технологията, по която ще се процедира на граничните пунктове, като при това се обърне внимание на транс-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

порта на стоки и се направи всичко необходимо да не се допуска забавяне.

Никой не може да предположи колко дълго ще бъдат прилагани актуалните мерки за борба с COVID-19. При всички случаи кризата ще има значителни последици върху световната икономика, а и върху икономиката на отделните държави в ЕС. Намаляването на тяхното въздействие зависи от това колко дълго ще бъдат прилагани и какво се предприема, за да се ограничи продължителността на рестрикциите.

Между страните – членки на ЕС, съществуват тесни икономически връзки както в стойностните вериги, така и в търговията. Затова начинът, по който се контролират границите, както и затварянето им играят важна роля при икономическите последици от кризата. Превозът на стоки (експортът и импортът) между страните членки съставлява 45% от брутният вътрешен продукт на ЕС. При това някои от страните членки проявяват особена чувствителност, тъй като са зависими от търговията или стойностните вериги. Основната част от вътрешното снабдяване в страните членки (75%) се извършва по пътната мрежа (не по въздух или вода). По тази причина опашките по границите предизвикват огромни проблеми при снабдяването, защото държавите са свързани и зависими една от друга. С една дума – ако движението по границите е преустановено, това има тежки последици за движението на стоки в рамките на ЕС. Това може да доведе до заплахата от спиране на доставките на стоки от първа необходимост и лекарства.

Едновременно с вътрешноевропейската търговия е добре да обърнем внимание и на работната ръка в рамките на ЕС – предвид значението ѝ, когато говорим за вътрешна сигурност на отделните държави. Мобилността на работната сила последните години значително нарасна. В Европейското икономическо пространство през 2018 г. границите са прекосили 1.9 милиона човека за работа. Работна сила идва от Франция, Германия, Полша, България, а работни места се предпочитат в Германия, Швейцария, Люксембург и др. Сезонните работници се ориентират към Италия, Испания, Гърция или страни с развито селско стопанство – Германия, Швейцария и др. Затварянето на границите довежда до липса на работна ръка, което от своя страна нарушава снабдяването със земеделска стока и се отразява в повишаването на цените на земеделската продукция.

За съжаление, въпреки призива на Европейската комисия страните членки да се координират и да предприемат общи мерки за преодоляване на кризата с работна ръка, особено необходима за се-

зона в земеделското стопанство, отделните правителства вземат самостоятелни решения и действат регионално. Независимо че Европейската комисия изработи „Насоки за свободно движение на работна ръка в условия на пандемия COVID-19“, не всички правителства се съобразяват с тях. Комисията изиска от страните членки да осигурят достъпа на работна сила, която да изпълнява специализирани функции в точно определени сфери – здравеопазване, полиция, транспорт, секторите, отговарящи за снабдяване с хранителни продукти. Комисията настоява ограниченията да бъдат максимално минимизирани. Именно тези облекчени мерки трябваше да засегнат и сезонните работници, заети в селското стопанство и помощния персонал в здравните заведения.

Да се върнем на Европа с граници – такава, каквато я видяхме преди няколко седмици. Затварянето им имаше като последици прекъсването не само на веригите за снабдяване и икономиката, а и нарушаването на сплотеността на Европейския съюз като цяло.

Кризата COVID-19 покоси Европа в момент, в който се прокрадват опити на „отдръпване“ на някои от членовете – въпреки усилията на държавите да действат сплотено срещу нарастващите глобални предизвикателства. Чрез Брекзит Европа загуби един от най-големите си членове и един от най-важните защитници на интересите на северните държави, което наруши вътрешното политическо равновесие в Съюза.

През последния месец водещите европейски политики не успяха да постигнат съгласие за общи действия между държавите – членки на ЕС. Докато страните се бориха срещу последиците от настъпилата финансова криза, европейските държавни глави се опитваха да намерят консенсус по мерки, които се въвеждат за първи път във всяка от тях, и се търсеше начин заедно да бъде преодолян настъпилият икономически шок. Подобна мярка бе предложението за съвместно емитиране на „Корона-бонове“, които обаче веднага бяха отхвърлени от „спестовни“ страни членки като Нидерландия, скандинавските страни и Германия. ЕС направи предложение да бъде въведена европейска застраховка, като за целта да бъдат заделени 100 милиарда лева, както и да се въведат еднакви условия при съкратено работно време, подобни на немския модел или италианския **Cassa Integrazione** (модел, по който страните да могат да раздават помощи, насочени основно към осигуряване на доход за работещите, чиито компании изпитват трудности).

Конкретно при подобни условия, каквито сега са налице при пандемията COVID-19, страните

членки е необходимо да се съюзят, да действат заедно – както направиха с Дъблинския регламент по време на бежанската вълна. В него са регулирани компетенциите по въпросите, засягащи бежанците и издаването на разрешения за пребиваване. Това споразумение не мина без недоволството на Унгария и Полша, които влезнаха в открит конфликт с Брюксел по някои от правните положения в него. Към настоящият момент Унгария, за да ограничи разпространението на вируса и в борба с COVID-19, въведе такива ограничителни мерки (и то без крайни срокове), така че доста наблюдатели заговориха за криза на демокрацията. На своята интернет страница Европейската комисия предупреди (без обаче да цитира изрично която и да е от страните), че принципите и ценностите на ЕС трябва да бъдат запазени дори и в случай на борба с вируса. Бурно обсъжданият следващ бюджет на Европа (2021–2027) трябва да бъде отговор срещу кризата, смятат шефовете на евроинституциите. Изправени пред „дупката“, отворила се след излизането на Великобритания от ЕС, по-богатите държави, като Германия, не отстъпиха и пред коронавирусната криза, нещо повече – забавиха решенията за временния фонд за икономическо възстановяване. Европейската комисия предвижда насочването на повече средства към Италия, Испания и други тежко засегнати от коронавируса страни и предложи единен бюджет на ЕС за периода 2021–2027, но разпределението на финансирането на по-нагатагъшното икономическо възстановяване все още показва разединение между страните членки.

Както се видя и по-горе, ръководителите на страните членки, отговорни за взимането на решения във връзка с COVID-19, реагираха на въпроса единствено на национално равнище. Неразбирателствата по фискалната политика са сериозна заплаха за единството и сътрудничеството между тях.

Различните видове мерки, които предприеха правителствата на 27-те страни – членки на ЕС (изключвам Великобритания), говорят много за състоянието, в което днес се намира ЕС. Фактът, че нямаше единна политика по отношение на хората, които се намираха на летищата и жп гарите по време на пандемията, сам по себе си е показателен. В стратегиите на ЕС се видя липса на единно управление по време на кризисни ситуации, недостатъчна солидарност между страните, както и в известна степен егоистично разрешаване на проблемите във всяка отделна страна. Това разбираемо доведе при много граждани до въпроса: Всъщност каква роля играе Европейският съюз в настоящата криза?

Едно от обясненията за липсата на координация се търси във факта, че политиката на здравеопазване е от вътрешна компетентност на всяка от страните членки. Съгласно един от документите на ЕС организацията трябва да допълва политиката им и да осигурява ранно оповестяване, и борба с проблеми, отнасящи се до здравето на гражданите. В този контекст страните членки са задължени да координират програмите и политиките си.

През 2013 г. са разгледани юридическите рамки на наблюдението при епидемиологични ситуации и контролът при болести, които се пренасят през границите на страните от ЕС. Цел на окончателното решение е да се извърши финална координация между тях, за да се осигурят подобра превенция и контрол върху преноса и разпространението на тежки болести между границите им. Факт е, че ЕС има някакви инструменти за наблюдение, които не бяха използвани напълно, а в действията между държавите членки липсваше координация.

Няма да засягам направеното в областта на здравеопазването в отделните страни. Ще обърна внимание на най-общите пропуски в механизмите за защита на гражданите, което по принцип е обект на „Интегрирания правилник на ЕС за политическа реакция при кризи“¹. Този механизъм щеше да има някакво влияние, ако всички страни членки бяха готови да се кооперират – за съжаление, това се усети много слабо в периода на пандемията.

В крайна сметка въпреки проведените в рамките на периода на извънредните мерки видеоконференции на държавни и правителствени представители координирането и сътрудничеството се сведоха до „кризисен национализъм“ и преценка в рамките на собствените страни на специфичните лични приоритети. Стигна се до „самостоятелни ходове“, вместо до „европейска солидарност“. Въпреки обсъдените мерки за сигурност на най-високо ниво бяха едностранно затворени граници, ограничавани пътувания и въведени мерки, които не бяха обсъдени на въпросните срещи, на които държавните глави си обещаваха взаимно доверие и взаимопомощ и се опитаха да въведат някаква структура във всеобщия хаос, който настъпи при отделните националности. През последните седмици в безкрайни телефонни разговори министрите, отговорни за вътрешните ресори, се опитаха да подобрят син-

¹ Европейски съвет. Реакция на Съвета при кризи (IPCR): Епидемия от коронавирус COVID-19 (2020) <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/ipcr-response-to-crises/> Retrieved on 02.06.2020.

хронността в действията. Естествено, основните мерки се отнасяха до осигуряването на финансова помощ за здравеопазването и икономиката, обсъдено бе осигуряването на средства в рамките на кредити в размер на 410 млрд. евро за „успокояване“ на пазарите.² Това включваше и справяне със загубите, до които доведе временното затваряне на границите и ограниченията за пътуване в Шенгенското пространство.

На проведената на 18 март виртуална среща председателката на Европейската централна банка Кристин Лагард отбеляза, че „извънредните времена изискват извънредни мерки“³. За съжаление, още на следващата среща на 23 март 2020 г. се видя, че страните членки трудно преодоляват своя „национален егоизъм“. Фактът, че в няколко болници в Германия бяха лекувани пациенти с корона вирус, експортирани от Италия и Франция, беше добър сигнал, но твърде недостатъчен. Германското правителство предпочете да остане в този контекст игнорантно и несолитарно, защото прецени, че ситуацията в южните държави би застрашила националната сигурност на собственото население.

Кризата COVID-19 е на път да застрашава и в бъдеще координацията на работата на страните – членки на ЕС, да задълбочи социалните различия и да попречи на взимането на демократични решения. Това логично ще доведе до заплаха за европейското сътрудничество.

От близо три месеца Европа е център на пандемията коронавирус. Засегнати са здравните системи, общественият живот, всички икономически системи и функционирането на общата инфраструктура на страните членки.

Кризата доведе до пълно спиране на 70% от европейската икономика. Милиони работодатели загубиха бизнеса си, много самостоятелни предприемачи затвориха производствата си, някои от тях обявиха несъстоятелност. Икономическото състояние претърпя загуби между 3% до над 20%, в зависимост от продължителността на предприетите противоепидемиологични мерки за съответната сфера. Негативните последиствия продължават.

За съжаление, самостоятелните действия на отделните страни – като едностранното затваряне на границите, недемократично въведените със сила

мерки в Унгария⁴, липсата на солидарност при снабдяването с медицински консумативи и половинчатата готовност за сътрудничество белязаха този период от историята на ЕС. Точно сега „самостоятелните ходове“ и егоизмът са неприемливи. Единствено общите действия могат да запазят вътрешната сигурност на гражданите от страните на ЕС.

Не въвеждането на „Корона-бонус“⁵, а създаването на европейски механизъм за стабилизиране е необходим в настоящата ситуация. Той предвижда даването на изгодни кредити при определени добри условия. Във финансово-политическите действия на отделните страни не трябва да има разделение. Случаи на самостоятелни действия, на каквито бяхме свидетели в Унгария, трябва да бъдат прекратени. За целта могат да бъдат приложени различни инструменти. Пандемията не означава разтрогване на отношенията в Съюза и нарушаване на Договора за сътрудничество.

Вътрешноевропейският пазар е гарант за успешното бъдеще на Европа и е основа за икономическото благосъстояние на ЕС. Спасяването на отделните национални икономики във времето на коронакризата предполага запазване на постигнатите на принципа на свободната търговия постижения: свободно придвижване на стоки, услуги и капитал. Ако това не продължи, след преминаването на пандемията ще последва дълбока икономическа рецесия.

От гледна точка на актуалната ситуация проблемите за гарантиране на националната сигурност в страните – членки на ЕС, ще бъдат преодолен с изпълнението на следните изисквания, приложени на европейско ниво:

– Европейската комисия трябва задължително и в най-кратки срокове да разработи планове за подпомагане на страните членки в условията на COVID-19 – като това включва помощ за предприемачите и данъчни облекчения. В противен случай, ако някоя от държавите иска да действа самостоятелно, това трябва да бъде обсъдено в Брюксел – нещо, което ще отнеме много важно време, което в момента нямаме.

² Европейска комисия. (2020). Мерки във връзка с коронавируса, https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response_bg Retrieved on 02.06.2020.

³ Белчев, Кр. Министерство на отбраната: информационен център (2020). Битката на века: Светът и борбата срещу Ковид-19 <https://armymedia.bg/archives/174959> Retrieved on 22.03.2020.

⁴ Ферзек, К. (2020). Унгария и новите мерки срещу коронавируса: опасни ли са те? <https://www.dw.com/bg/%D1%83%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8-%D0%BB%D0%B8-%D1%81%D0%B0-%D1%82%D0%B5/a-52969894> Retrieved on 22.03.2020.

⁵ Николова, Г. (2020). ЕС ще договори икономически план за спасение <https://dariknews.bg/novini/sviat/es-shte-dogovori-ikonomicheski-plan-za-spasenie-2220485> Retrieved on 22.04.2020.

– Така наречените правила „De Minimis” е необходимо да бъдат спрени (правилата са относно споразумения с незначителен ефект, които не ограничават съществено конкуренцията по смисъла на член 101, параграф 1 от Договора за функционирането на ЕС). В противен случай се прилага решението помощите за бизнеси да бъдат в размер на максимално 200 000 евро за период от три години. Това в настоящата ситуация на криза с коронавирус няма смисъл и трябва да бъдат игнорирани.

– Критериите от реформата „Базел-III“ (правила, засягащи финансовите институции, които налагат стриктно определение на регулаторния и одитирания счетоводен капитал) в момента трябва също да бъдат снижени. В противен случай банките на страните членки трябва да се придържат към рестриктивните правила за отпускане на кредити. С това въпреки всичко няма да може да се изпълнят изискванията за ликвидност при по-голяма част от предприемачите.

– На европейско равнище пречките пред търговията с трети страни трябва да бъдат премахнати. Някои митнически ограничения в момента е добре да бъдат игнорирани, за да може да се осъществява външна търговия. Едновременно с това трябва да бъдат взети мерки за финансово подпомагане на средния бизнес.

Правилата за приемане на работна сила в ЕС трябва също да бъдат преразгледани и да бъде намерено решение, особено в браншове с особено значение за икономиката. Работната ръка, която е абсолютно необходима в аграрната индустрия при събирането на реколтата, е най-същественният фактор за осигуряване на населението със средства за живот. Освен това в силно засегнатите от кризата страни допълнителен медицински персонал е необходим и за санитарни и обслужващи дейности. По този въпрос трябва да се намери практическо решение – в случай на извънредна икономическа ситуация за тези сфери трябва да се разреши безпрепятствено прекосяване на границите между страните – членки на ЕС. В тази връзка преговорите е важно да се осъществят с директен контакт между (на първо място) полското, румънското, чешкото и унгарското правителство. Особено внимание в тази посока трябва да се обърне на това да не се допускат разногласия и разединение в рамките на ЕС и стремежът да бъде постигнато на общоевропейско решение – което включва и Шенгенското пространство. Ситуацията, в която се намираме, поставя на изпитание интегритета на Европа. Само ако заедно преодолеем кризата, можем в бъдеще да останем способни да действваме като съюз.

Гарантирането на вътрешна сигурност в

страните – членки на ЕС, предполага използването на много инструменти и предприемането на много бъдещи мерки. Естествено е те да изискват и финансова обезпеченост. Към бъдещите мерки спадат, както споменах и по-горе, разкриването на престъпления и възможността да се реагира на природни бедствия, както и предизвикани от човека катастрофи.

Сега, в периода до 31 декември 2020 г., пред ЕС стои на дневен ред взимането на важни решения, някои от които засягат отменянето на взетите досегашни такива (заради пандемията), разработването на планове за действието в извънредни ситуации, преработване на финансовата рамка 2021–2027 г., а и изсяняването на бъдещите взаимоотношения с Великобритания.

По отношение на сигурността се очаква да бъдат разработени нови решения, обезпечавщи споразуменията, засягащи миграционната и бежанската политика на страните членки, която трябва да осигури взаимодействието между тях.

За осигуряване на националната сигурност е необходимо да се обсъди нов начин за провеждане на избори при извънредни ситуации.

Литература

1. Белчев, Кр. Министерство на отбраната: информационен център. (2020). Битката на века: Светът и борбата срещу Ковид-19 <https://armymedia.bg/archives/174959> Retrieved on 22.03.2020.
2. Европейска комисия. (2020). Мерки във връзка с коронавируса. https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response_bg Retrieved on 02.06.2020.
3. Европейски съвет. Реакция на Съвета при кризи (IPCR): Епидемия от коронавирус COVID-19. (2020) <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/ipcr-response-to-crises/> Retrieved on 02.06.2020.
4. Николова, Г. (2020). ЕС ще договори икономически план за спасение <https://dariknews.bg/novini/sviat/es-shte-dogovori-ikonomicheski-plan-za-spasenie-2220485> Retrieved on 22.04.2020.
5. Ферзек, К. (2020). Унгария и новите мерки срещу коронавируса: опасни ли са те? <https://www.dw.com/bg/%D1%83%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8-%D0%BB%D0%B8-%D1%81%D0%B0-%D1%82%D0%B5/a-52969894> Retrieved on 22.03.2020.

ДЕЗИНФОРМАЦИЯТА В ИНТЕРНЕТ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ЗА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ДЪРЖАВИ

Калоян Иванов*

Резюме: Почти ежедневно ни се налага да се сблъскваме с „фалшиви новини“, които наистина би било по-правилно да наричаме просто дезинформация. Проблемът е, че колкото повече коментираме темата, толкова повече въпроси си задаваме, а не намираме решения, и толкова повече осъзнаваме, че не сме готови за новите предизвикателства. Обект на научното изследване е дезинформацията в интернет, която се определя като ново предизвикателство за националната сигурност на съвременните държави. Вниманието е фокусирано върху предмета на доклада – дезинформацията в интернет като ново предизвикателство за сигурността на държавите. Целта на това изследване, най-общо казано, е да разкрие заплахата, която „фалшивите новини“ представляват пред националната сигурност на съвременните държави. Основната задача на доклада е да се докаже, че е необходим контрол на информацията, която се публикува в интернет, за да се запази сигурността на съвременните държави.

Ключови думи: дезинформация, интернет, сигурност, съвременни държави.

Съвременният човек живее в условия, характеризиращи се с бърз растеж и развитие на информационно-комуникационните технологии, които революционизираха начина, по който хората, обществата и дори държавите взаимодействат помежду си. С навлизането на информационното общество все по-често общуваме, работим, играем, търгуваме, обучаваме се, управляваме и воюваме едни с други по начини, които не бяха възможни преди двадесет години. Днес не можем да си представим живота без интернет, който придобива толкова важно значение за съвременното общество, колкото електричеството, пътищата и водоснабдяването. Световната мрежа интернет се превърна в елемент на националната сигурност на страните!

Мрежовите информационни системи се използват за насърчаване на икономическото развитие, в научните изследвания, социално-културните отношения, за укрепване на военните и отбранителните системи, в електронното управление на

правителствата, в новите типове медии, които преместват отразяването на действителността в интернет пространството.

Живеем в така наречената „ера на фалшивите новини“, в която киберпрестъпниците се задълбочават в това явление и го превръщат в доходносен бизнес. Фалшивите и измислени медийни уебсайтове са създадени да приличат на законни медии. Някои престъпници използват методи като модифициране на законни документи и ги разпространяват например като част от кампании за дезинформация. Пропагандата е недвусмислено обвързана с националната сигурност и представлява риск за нея. Тъй като фалшивите новини са уникална област, в която предизвикателствата изглеждат много сложни, с нея трябва да се работи чрез повече и по-добро използване на комуникациите на националната сигурност.

Фалшивите новини представляват по-голямо предизвикателство сега. Скоростта на информацията се е увеличила драстично, като съобщенията се разпространяват в международен план за секунди онлайн. С безброй снимки, мнения и чатове, кадри, публикувани онлайн, всяка лъжа може да се разпространи бързо. Читателите са затрупани от потока от информация, но по-старите маркери за достоверност (уважавани публикации, официални източници) не са били в крак, нито е имало съизмерим растеж на способността за противодействие на фалшиви новини. В много случаи новите, визуално привлекателни, а понякога и лъжливи източници на информация, са затъмняващи публикации на записи като вестници. Според изследване, направено миналата година, около 1,8 милиона души в България попадат ежедневно на фалшиви новини. Установено е още, че 70% от потребителите в социалните мрежи трудно различават коя новина е истинска. Всичко това даде големи възможности на онези, които се стремят да дестабилизируют дадена държава или да избутат своите перспективи на преден план. Съвременните операции по дезинформация се нуждаят само от безплатни акаунти в Twitter или Facebook или достъп до платформи като WhatsApp или Telegram.

Фалшиви новини могат да се използват като средство за организирани дезинформационни кампании с цел дестабилизиране на държавите

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, e-mail адрес: kivanov@unwe.bg.

чрез подрив на обществата. Фалшивите новини могат да въздействат и върху националната сигурност и социалното сближаване.

Дезинформация

В областта на политическия и обществен живот значително нараства значимостта на съответните рискове, свързани с все по-широкото използване на социалните медии в интернет за политически и обществени дебати, обмен на мнения и дори официални становища по горещи въпроси, свързани с обществения и социалния живот, действия и решения на държавните институции – президент, правителство, парламент. Този практически мигновен интерактивен канал за достъп до големи групи от хора е свързан с новите форми на пряка „електронна демокрация“, но добавя и съответните заплахи.

Новините вече се „раждат“ първо в интернет, а традиционните информационни канали често ги цитират и коментират, като също разчитат на възможностите на мрежата. Това само по себе си е заплаха, като се имат предвид възможностите на социалните медии. Днес всеки човек лесно може умишлено да публикува „фалшиви новини“, изображения или информационни съобщения, които да се разпространяват лавинообразно в мрежата и могат да доведат до пълна дезинформация.

Освен това уебсайтовете в интернет могат да се използват като инструмент за военна измама с цел умишлено заблуждаване на противника, във връзка с военни способности, намерения и операции, като по този начин го карат да предприеме грешни действия (или бездействия), които ще допринесат за успеха на военната операция.

Все по-често сме поставени пред проблема за дезинформацията в интернет и предизвикателството пред националната сигурност на съвременните държави. За да може да се представи възможно най-коректна информация за необходимостта от нови и по-сериозни мерки, са направени множество анкети и проучвания в областта. Основни констатации от резултатите от проучването са:

1. Респондентите се натъкват на новина за информация, която според тях погрешно представя реалността или е невярна средно поне веднъж седмично.

2. Средно респондентите не са много уверени в способността на своите сънародници да идентифицират новини или информация, които погрешно представят реалността или са неверни.

3. Респондентът признава политизирането на определени неща, събития, процеси и етапи от настоящето или миналото като значително предизвикателство в социалния и политическия жи-

вот в съвременна Европа.

4. Политизирането на определени неща, събития, социални процеси или основни етапи в историята може да доведе до значителна промяна в начина, по който публиката възприема определени явления в техните страни.

5. Умишлената политическа злоупотреба с явленията за политически цели е много вероятно да причини вреда на обществото в техните страни според анкетираните.

6. Анонимните акаунти в социалните медии и политиците, последвани от политическите партии, са най-вероятните агенти за създаване и разпространение на дезинформация.

7. Приложенията за социални медии и съобщения, последвани от онлайн блогове и форуми, най-често се посочват от респондентите като медии, в които хората се натъкват на дезинформация.

8. Мнозинството от анкетираните са съгласни, че нациите трябва да предприемат определени мерки за справяне с дезинформацията.

9. Повишаването на осведомеността сред обществото респондентите смятат за най-ефективната мярка за ограничаване на неблагоприятните ефекти от дезинформацията, последвано от прилагане на по-строги саморегулиращи се мерки, които засилват отчетността, проверката на фактите, колективните знания и капацитета за мониторинг на дезинформацията сред доставчиците на информация.

10. Често идентифицираните политики, които се разглеждат или вече се прилагат за справяне с дезинформацията в изследваните страни, насърчават медийната и информационната грамотност за противодействие на дезинформацията и помагат на потребителите да се ориентират в дигиталната медийна среда.

11. Насърчаването на медийната и информационната грамотност и насърчаването на критичното мислене за произхода на информацията в интернет са най-предпочитаните политики за справяне с дезинформацията в изследваните страни.

12. Мнозинството от анкетираните са съгласни, че онлайн платформите трябва да поемат по-големи отговорности в защитата на своите потребители от дезинформация.

13. Гарантирането на прозрачност за спонсорираното съдържание е най-често посочваното усилие, което трябва да бъде засилено от онлайн платформите за защита на потребителите си от дезинформация, последвано от ефективно затваряне на фалшиви акаунти и осигуряване на достъп за проверка на факти до платформата чрез

интерфейси за програмиране на приложения.

14. Инструментите, насочени към отчитане на дезинформацията и специфичните платформи за вземане на стабилни решения преди гласуването, са най-честите инструменти за електронна демокрация, използвани в изследваните страни, за да се сведат до минимум отрицателните ефекти от дезинформацията.

15. Мнозинството участници в проучването (88%) посочиха, че ЕС трябва да бъде оправомощен да поеме по-активна роля в борбата с фалшивите новини/дезинформацията/политизирането на информацията.

В световната практика са известни редица случаи на кражба и злоупотреба с лични акаунти и персонална идентичност в социалните мрежи, свързани с отговорни държавни институции и политически фигури и разпространение на мнения или новини с потенциален или реален катастрофален ефект.

България не е изключение от тези тенденции – използването на имейли и мобилни съобщения с подвеждаща информация, подмяната или фалшифицирането на официални уебсайтове и домейни, злоупотребите със социални мрежи и профили с цел манипулация, създаването на паника, бизнес измами и обществени въздействия са в значителни размери.

Световни медийни експерти (по данни на Nova TV)¹ класифицират фалшивите новини в пет различни категории:

1. Умишлено измамни новини – новини, създадени с основна цел да подвеждат читателя.

2. Иронизиращи новини – текстове с хумористичен или иронизиращ характер, публикувани в такъв тип сайтове. Целта на създаването им не е създаване на фалшива новина, а осмиване или пародиране на събития от социален или политически характер и отправяне по този начин на съответно послание към читателя. Тук опасността от разпространение на фалшива новина е налице в случаите, когато реципиентите не са в състояние да разпознаят хумористичния стил и започнат да разпространяват в социалните мрежи тази псевдоновина. Така извадената от контекста история се превръща във фалшива новина, а несъобразителните читатели неволно се превръщат в нейни разпространители.

3. Заблуждаващи новини – новини, създадени с цел „да заблудят читателя; съобщават се добросъвестно от реномирани източници на информация“.

4. Изкривено докладвани новини. Те съ-

държат „умишлено подбиране на елементи от една история, които имат за цел да накарат читателя да повярва в определена теза. Обикновено не се представят всички гледни точки по темата“.

5. Истории, в които истината е спорна. Това са новини, в които има сблъсък на мнения – представени са две или повече гледни точки, без коментар коя от тях е истинска. Тук наблюдаваме алюзия с белетристиката, където понякога елемент от творческия похват е авторът да остави съдбата на героите или пък изводите от повествованието „в ръцете“ на самия читател. Не трябва да се смесва фикция с журналистика: те са създадени с различни цели; преплитането им се превръща във фактор за фабрикуване на фалшиви новини.

Рискове и заплахи за националната сигурност в интернет

Държавната комисия по сигурността на информацията използва следните определения за риск и заплаха, които ще приемем и ние за настоящото изследване. „Заплахата е опасност, възможност за поява на нещо неприятно, лошо. Закана да се причини някому нещо неприятно, зло. При риска няма определено предварително време за настъпването му. Дори да бъде установен достатъчно рано, той си остава принципно невъзможен за неутрализиране.“

Произтичащите рискове и заплахи за националната сигурност на страната са очертани в Националната отбранителна стратегия и в Доклада за състоянието на националната сигурност на Министерският съвет, които през 2016 г. посочват, че са налице интензивни чуждестранни опити за разширяване сферата на влияние в икономическото, културното и информационното пространство на България.

На първо място уязвимостта на българското общество се дължи на това, че до настоящия момент българските институции не са предприели защитни или ответни действия, дори не дават признак, че отчитат наличието на информационни операции в националното интернет пространство.

Факт е, че там се провежда масирана пропагандна атака върху емоциите на българската публика с помощта на новите уебтехнологии, които блокират здравословната критичност и излъчват редица исторически и културни послания. Търсачките като Google и социалните мрежи предлагат различни начини и конкретни средства за манипулиране, които лесно се възприемат от целевите групи и по този начин влияят върху тяхната воля и разбиране за света. Информацията от интернет има много високо ниво на проникване в съзнанието и комуникациите на хората, защото

¹ Фалшивите новини. Nova TV. Електронен ресурс. Достъп на: <https://nova.bg/proveri/fakenews> (14.01.2018)

голяма част от тях са свързани чрез акаунтите си в различни платформи за споделяне на опит, документи и впечатления. Затова материалите в мрежата често се абсорбират некритично без подробно опознаване на произхода и надеждността им.

Факт е, че изкривената информация с конкретна цел – обикновено икономическа и/или политическа – е широко разпространено и отрицателно явление на нашето време и затова е обичайно да виждаме как се появява при всяко обстоятелство, в което живеем, било то в изборните процеси, т.е. появата на политически тенденции или различни кризи, които винаги имат политически и социални ефекти независимо от техния икономически произход или в случая по отношение на здравето.²

Риск идва и с това, че държавата все повече разчита на интернет като канал за предоставяне на информация и услуги на гражданите и бизнеса, както и за прозрачен и широк контакт с обществото. Според италианско проучване колкото по-високо е нивото на информатизация на населението на дадена страна, толкова по-използвано е интернет пространството от нейните граждани и толкова по-висока е уязвимостта на държавата. Следователно заплахите за националната сигурност и неблагоприятните последици за стратегическите интереси на държавата могат да възникнат от самото използване на уебсайтове и социалните медии, които са основни инструменти за обмен на информация и трансфер в мрежата.

Редица проучвания и проекти в областта на сигурността обръщат внимание на следните рискове в интернет. Предизвикателствата в сигурността сега идват както от държавните участници, сред които има силна стратегическа конкуренция, така и от недържавните участници (тероризъм и организирана престъпност), с голяма капилярност между всички тях, особено очевидна при дезинформационни действия и агресии в киберпространството.

Непрекъснато променящите се характер и интензивност на рисковете и заплахите за националната сигурност на съвременните държави изискват непрекъсната работа за тяхното разкриване и неутрализиране. Сложната система от фактори, които формират защитата от хибридните заплахы, се намира под постоянно влияние на външни и вътрешни дестабилизиращи агенти. В такива условия е крайно наложителна правилната координация между институциите и ведомствата в държавата, които имат отношение към национал-

ната сигурност. За да просперира една държава, преди всичко е необходимо да бъдат гарантирани нейният суверенитет, цялост и независимост.³

Изводи

- С напредъка на съвременната ситуация дезинформацията в интернет се увеличава.
- Съществуват неоспорими факти, че държавите трябва да осигуряват контрол на публикуваните новини в интернет.
- Предизвикателство е големият брой информационни източници в интернет.
- Предизвикателство е предпазването от „фалшиви новини“, публикувани в интернет, които да не засягат националната сигурност на съвременните държави.

Заклучение

Фалшивите новини са световна тенденция. Те са в ползрението на специалисти и журналисти с висока професионална етика и морал. Българският комисар Мария Габриел счита, че „феноменът „фалшиви новини“ трябва да се разгледа в дълбочина, защото той не познава граници и има силни последици в политически, социален и икономически план.“⁴ Изследването на проблема в дълбочина трябва да се осъществява на регионално, национално, европейско и световно ниво: от факт, неотменно съпътстващ ни в ежедневието, той се превръща в глобална заплаха за информационната сигурност на индивида, социалната организация, корпорацията и нацията.

Литература

1. Study on synergies between the civilian and the defence cybersecurity markets (Изследване на синергиите между гражданския пазар и пазара на отбраната на решения, свързани с киберсигурността), (Optimty; SMART 2014–0059).
2. Hoffman, Frank G., Hybrid warfare and challenges, JFQ, issue 52, 1st Q 2009, (www.smallwarsjournal.com/documents/jfqhoffman.pdf).
3. IBM. Индекс на сведенията в областта на киберсигурността. цитиран в Securitymagazine.com, 19 юни 2014.
4. Габриел, М. Избраха двама българи в еврогрупата за борба с фалшивите новини. news.bg. 16.01.2018. Електронен ресурс. Достъп на <https://news.bg/bulgaria/izbraha-dvama-balgari-v-evrogrupata-za-borba-s-falshivite-novini.html> (4.03.2018);

³ Стоянов, Никола. Хибридни войни и ненасилствени революции, София, изд. „Изток-Запад“, 2016.

⁴ Габриел, М. Избраха двама българи в еврогрупата за борба с фалшивите новини. news.bg. 16.01.2018. Електронен ресурс. Достъп на <https://news.bg/bulgaria/izbraha-dvama-balgari-v-evrogrupata-za-borba-s-falshivite-novini.html> (4.03.2018)

² Димитров, Н. Антикризисен мениджмънт. София. Издателство ЕТ „Ман Роли Принт“ – Анатолий Георгиев, 2018.

5. Димитров, Н. Антикризисен мениджмънт. София, издателство ЕТ „Ман Роли Принт“ – Анатолий Георгиев, 2018.

6. Директива 2013/40/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 12 август 2013 г. относно атаките срещу информационните системи.

7. Национална стратегия за киберсигурност „Киберустойчива България 2020“, Министерски

съвет, София, 2016 (http://www.cyberbg.eu/doc/20161024_Cyber_strat_proekt.pdf);

8. Стоянов, Никола. Хибридни войни и ненасилствени революции. София, изд. „Изток-Запад“, 2016.

9. Фалшивите новини. Nova TV. Електронен ресурс. Достъп на: <https://nova.bg/proveri/fakenews> (14.01.2018).

ОБМЕН НА ИНФОРМАЦИЯ ИЛИ ДАННИ С ОРГАНИ НА ДЪРЖАВИ – ЧЛЕНКИ НА ЕС, ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЛИЧНОСТТА И СОБСТВЕНОСТТА НА ГРАЖДАНИТЕ

*Кристиан Ангелов**

Резюме: Проблемът с престъпленията против личността и собствеността на гражданите, макар и не нов, не престава да бъде актуален. Наличието на възможности за оптимизиране на превантивната дейност дава достатъчно основание за работата на институциите и гражданското общество в тази посока.

Социалната и икономическата ситуация в България поставят много хора в риск от извършване на противообществени прояви и престъпления. Обобщените статистически данни са извлечени от анкетните карти, попълнени от структурните единици.

През последните години в България криминалната обстановка все още е трудна, когато в общ спад на престъпността остава значителният брой докладвани престъпления срещу личността и собствеността, сред които обикновено се включват предумишлено убийство, причиняване на телесни повреди с различна тежест, изнасилване, кражба, грабеж, присвоявания, измама, изнудване и др. Тези действия се извършват при условия, при които използването на насилие срещу личността и посегателства срещу собствеността са средство за постигане на целта на престъпника. Тези престъпления представляват голям процент от общата престъпна структура.

Ключови думи: Европейски съюз, информация, престъпления.

Аспекти при обмена на данни между Република България и органи на Европейския съюз

Министерството на вътрешните работи чрез компетентна специализирана структура осъществява опростен обмен на информация или данни с компетентните правоприлагащи органи на държавите – членки на Европейския съюз, и държавите, прилагащи шенгенското законодателство, с цел предотвратяване, разкриване и разследване на престъпления. МВР чрез компетентна специализирана структура може да предоставя: информация или данни от информационните фондове на Министерството; информация или данни, получени от други

държавни органи или органи на местното самоуправление, от юридически или физически лица.

Обменът на информация или на данни с компетентните органи на държавите – членки на Европейския съюз, и държавите, прилагащи шенгенското законодателство, се извършва при спазване на условията и реда за достъп до тях съгласно действащото законодателство и международните договори, по които Република България е страна, както и при спазване на изискванията на Закона за защита на класифицираната информация и Закона за защита на личните данни.

Предоставяне на исканата информация или данни може да бъде отказано, когато са налице достатъчно основания да се предположи, че съществува опасност да:

- се създадат условия за заплахата за националната сигурност и общественения ред;
- се попречи на действия по разследване или на събиране на данни с цел образуване на наказателно производство;
- се застраши сигурността на физическо лице.

Освен в по-горе изброените случаи може да бъде отказано предоставяне на исканата информация или данни, когато те:

- не отговарят на целите, за които са поискани;
- са за престъпление, за което по закон е предвидено наказание лишаване от свобода за срок до една година или друго, по-леко наказание.

Исканата информация или данни се предоставят само ако е получено разрешение от компетентния съдебен орган за достъп до тях. Предоставянето на исканата информация или данни се извършва в срок, определен със закон¹.

Обменът на информация или данни се извършва при съблюдаване на установените правила за сигурност и защита на използването на каналите за връзка чрез:

- Шенгенската информационна система;
- органите на Интерпол в държавите членки;
- органите на Европол;
- задгранични представители на МВР и офицери за връзка на държави членки в Република България;

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

¹ Закон за Министерството на вътрешните работи. Изм., ДВ, бр. 10 от 30 януари 2018 г.

- електронна поща или факс;
- всеки надлежно защитен начин, при който може да се установи автентичността на искането за предоставяне на информация или данни.

Обменът на информация или данни се извършва и с Европол и Евроюст, когато информацията или данните са за престъпления от тяхната компетентност. При предоставяне на информация или на данни на компетентен орган на друга държава членка компетентната специализирана структура на МВР може да определи условия за използването им или да изиска съобщаване на резултата от наказателното производство или действията за събиране на данни с цел образуване на наказателно производство.

Компетентната специализирана структура на МВР може да иска от съответния компетентен орган информация относно използването и последващата обработка на предоставената информация или данни. Компетентна специализирана структура на МВР може да отправя искания до компетентните органи на държавите членки за предоставяне на информация или данни. Тя използва получената информация или данни при спазване на определените от компетентния орган на държавата членка условия².

Предоставената информация или данни на компетентна специализирана структура на МВР могат да:

- се използват само за целта, за която са поискани, или за предотвратяване на възникнала опасност за националната сигурност и обществения ред;
- се обработват с друга цел само с предварително разрешение от съответния компетентен правоприлагащ орган на държавата членка, предоставил информацията или данните;
- се използват като доказателство в наказателно производство само с предварително разрешение от съответния компетентен правоприлагащ орган на държавата членка, предоставил информацията или данните.

Шенгенска информационна система

Шенгенската информационна система, известна още като ШИС (SIS), е информационна система, използвана от МВР. Тя предоставя на полицията повече информация, с която допринася за противодействието на престъпленията против личността и собствеността на гражданите, осъществявано от МВР.

ШИС предоставя информация за хора и предмети според данните, подадени от страните участнички. Тези данни могат да включват нап-

ример информация за изгубени вещи или хора, за които има заповед за арестуване. Тази информация се обменя между всички страни по Шенгенското споразумение. Шенгенската информационна система представлява обща база данни за издирвани и контролирани лица и вещи от държавите – членки в шенгенската зона.

Чрез ШИС се обменя информация за лица, на които например не е разрешено влизане или пребиваване на територията на Шенген или които се издирват с цел задържане или отвеждане.

Към Шенгенската информационна система са създадени бюра за осигуряването на допълнителна сигурност и справедливост – SIRENE. Тя се състои от междудържавен обмен на допълнителна информация по подадени сигнали. Бюрата SIRENE предоставят допълнителна информация, като осигуряват предприемането на необходимите действия в определени случаи: например при задържане на издирвано лице, на което е отказано влизане в шенгенското пространство и то е направило нов опит да влезе, или намиране на лице, което е било в неизвестност, или изземане на откраднат автомобил³.

В МВР се създава, поддържа и експлоатира Националната шенгенска информационна система на Република България (НШИС), свързана с Централната ШИС (ЦШИС). Тя осигурява обмена на информация между държавите, прилагащи шенгенското законодателство за защита на националната сигурност и обществения ред, управление на контрола по външните граници на шенгенското пространство и за подпомагане на полицейското и съдебното сътрудничество.

Националната шенгенска информационна система е автоматизирана информационна система с национална база данни и се състои от следните компоненти:

- Автоматизирана информационна система „Издирвателна дейност“ на Министерството на вътрешните работи. Чрез нея се осигуряват националните сигнали за издирвани или контролирани лица и вещи и за граждани на трети държави с наложени мерки за административна принуда и се осъществява информационен обмен с ШИС II посредством НИ. ШИС.

- Национален интерфейс за връзка с ШИС (НИ. ШИС). Той осъществява функциите по обмен на сигнали между НШИС и ЦШИС.

- Технически процедури за автоматизиран обмен на информация в Бюро СИРЕНЕ (SIRENE – Supplementary Information Request at

² Закон за Министерството на вътрешните работи. Изм., ДВ, бр. 10 от 30 януари 2018 г.

³ Наредба за организацията и функционирането на Националната шенгенска информационна система на Република България.

the National Entries – Искане за допълнителна информация във връзка с националните сигнали). Това е звено за обмен на информация във връзка със сигналите в ШИС II в структурата на дирекция „Международно оперативно сътрудничество“ на МВР, което чрез техническите процедури за автоматизиран обмен на информация осигурява обмена на допълнителна информация между Република България и държавите членки, свързана със сигнали в ШИС, необходима за прилагане на съответни мерки за изпълнението им.⁴

Интерпол

Интерпол е международна организация, която координира международното полицейско сътрудничество. Тя не провежда независими разследвания.⁵

Интерпол е най-голямата международна полицейска организация, в която членуват 186 държави. Тя спомага за междуграничното полицейско сътрудничество, както и подкрепя и подпомага всички организации, власти и услуги, чиято мисия е да предотвратят или да се борят с международната престъпност. Интерпол се стреми да спомага за международното полицейско сътрудничество дори когато не са налице дипломатически взаимоотношения между определени държави. Предприемат се действия в рамките на позволеното от законите на различните държави и в духа на Декларацията за човешките права. Основният закон на Интерпол забранява всяка намеса или действие от политически, военен, религиозен или расистки характер.⁶

Ролята на тази организация е да се даде възможност на полицията по целия свят да работи заедно, за да направи света по-безопасно място. Нейната високотехнологична инфраструктура на техническа и оперативна подкрепа помага да отговаря на нарастващите предизвикателства на борбата с престъпността през XXI в. Организацията работи, за да се гарантира, че полицията по света имат достъп до инструментите и услугите, необходими, за да вършат работата си ефективно. Тя предоставя целенасочено обучение, експертизи по разследването, подкрепа, съответните данни и сигурни комуникационни канали.

Тази комбинирана рамка помага на МВР на място да разбира тенденциите в престъпността, да анализира информацията, да провежда операции и в крайна сметка да арестува колкото се може повече престъпници. Мерките, които предприема Интерпол, са „Предотвратяване и борба с прес-

тъпността чрез засилено сътрудничество и иновации в областта на полицейското сътрудничество и въпросите на сигурността“.

Интерпол се стреми да улесни възможно най-широката взаимна помощ между всички наказателни правопривагащи органи. Организацията гарантира, че полицейските служби могат да комуникират сигурно помежду си по целия свят. Тя дава възможност на глобалния достъп до полицейски данни и информация. Също така предлага оперативна подкрепа на конкретни приоритетни области на престъпност. Тя насърчава непрекъснатото подобряване на капацитета на полицията за предотвратяване и борба с престъпността и развитието на знания и умения, необходими за ефективното международно полицейско сътрудничество. Организацията се стреми към иновации във всеки един момент в областта на полицейското сътрудничество и въпросите на сигурността.

В сърцето на всяка държава – членка на Интерпол, е Националното централно бюро (НЦБ), което свързва националната полицейска служба с глобалната мрежа. То обикновено е подразделение на националната полицейска агенция или следствена служба и служи като контактна точка за всички дейности на Интерпол в областта.

Всички дейности на Интерпол са базирани на следните четири основни функции:

- сигурни глобални полицейски комуникационни услуги;
- оперативни информационни услуги и предоставяне на база данни на полицейските управления в държавите членки;
- оперативни полицейски поддържащи услуги;
- полицейско обучение и развитие;

В чл. 2 от Устава на Интерпол е посочено, че тази организация е необходимо да гарантира възможно най-голямо взаимодействие между всички полицейски органи в държавите членки, но единствено в рамките на съществуващите в тях закони и в духа на Декларацията за правата на човека. Друг приоритет на Интерпол е създаването, развитието и взаимодействието на полицейски и правозащитни органи с цел превенция и противодействие на международните престъпления. Задължение на Международната организация на криминалната полиция е да събира, обработва и съхранява информация за лица, предмети, събития и дейности, свързани с транснационалната престъпност.

В сферата на дейността на Международната организация на криминалната полиция не влиза борбата срещу престъпления от политически, религиозен, военен или етнически характер. Дейнос-

⁴ МВР (посетен на 28.06.2020 г.), <<http://www.mvr.bg/default.htm>>

⁵ Интерпол (посетен на 28.06.2020 г.), <<https://www.interpol.int/>>

⁶ Пак там.

тите на Интерпол, извършвани по молба на полицейските или съдебните власти в държавите членки или по нейна собствена инициатива, са насочени предимно към предотвратяване на престъпността и се отнасят към следните сектори:

– Престъпления срещу личността и собствеността, включващи: убийства, отвлечения, трафик на хора, престъпления срещу непълнолетни, безследно изчезнали лица, детска порнография, организирана престъпност, тероризъм, трафик на моторни превозни средства, престъпления, свързани с огнестрелно оръжие и експлозиви, идентифициране на трупове, извършване на екстрадиции, трансфер на осъдени лица.

– Престъпления срещу културната собственост: кражби и трафик на произведения на изкуството, трафик на застрашени видове флора и фауна, престъпления срещу околната среда.

– Икономически и финансови престъпления, включващи: кражба и фалшифициране на документи и валута, банкови измами, пране на пари, трафик на радиоактивни вещества.

– Престъпления, отнасящи се до наркотици: производството, транспорта и продажбата им.

Целите на организацията са осигуряване на сътрудничество между криминалните полицейски власти на отделните държави и създаване на институции, които активно да допринасят за предотвратяването и борбата срещу престъпността.

Европол

Европейската полицейска служба (Европол) е правоприлагаща агенция на ЕС, чиято задача е да допринесе за по-голямата безопасност в Европа, като подпомага правоприлагащите органи в държавите от Съюза. Европол помага на МВР в противодействието на престъпленията против личността и собствеността. Целта на Европол е да помага на държавите членки на ЕС, да си сътрудничат по-тясно и ефективно в предотвратяването и борбата с организираната международна престъпност и по-специално в трафика на наркотици, имиграционните мрежи, трафика на коли, трафика на хора, включително детска порнография, фалшифицирането на пари и други платежни средства, трафика на радиоактивни и ядрени вещества, тероризма.

Едно от задълженията на Европол е да създава и поддържа компютризирана система за регистриране, достъп до и анализ на данни. Съвместен надзорен съвет с по двама експерти по защита на данните от всяка държава членка контролира съдържанието и използването на всички лични данни, събрани от Европол⁷.

Европол се отчита пред Съвета по въпросите на правосъдието и вътрешните работи, т.е. пред министрите на правосъдието и вътрешните работи на всички държави – членки на ЕС. Управителният съвет на Европол включва по един представител от всяка държава.

Заклучение

Повишаването на ефективността на разследването на насилствени престъпления срещу личността и собствеността на гражданите налага необходимостта от подход, основан на функционалност на системата. Сред най-обещаващите и основани на доказателства методи за разкриване и разследване на престъпления срещу личността и собствеността е необходимо да се включва метод за изграждане на психологически портрет на предполагаемия престъпник. Установяването на нови начини за подобряване на ефективността на противодействието на престъпните прояви и обмена на данни и информация е изключително важно във връзка със сътрудничеството между отделните структури на МВР в Република България и други органи в Европейския съюз за разследване, пресичане и предотвратяване на престъпленията против личността и собствеността.

Литература

1. Закон за Министерството на вътрешните работи. Изм., ДВ, бр. 10 от 30 януари 2018 г.
2. Наредба за организацията и функционирането на Националната шенгенска информационна система на Република България.
3. Европол (посетен на 28.06.2020 г.), <<https://www.europol.europa.eu>>
4. Интерпол (посетен на 28.06.2020 г.), <<https://www.interpol.int/>>
5. МВР (посетен на 28.06.2020 г.), <<http://www.mvr.bg/default.htm>>

⁷ Европол (посетен на 28.06.2020 г.), <<https://www.europol.europa.eu>>

СЪВРЕМЕНЕН ПРОЧИТ НА НЯКОИ ОТ ОСНОВНИТЕ ПАРАДИГМИ В СИГУРНОСТТА

Недялко Недялков*

Резюме: Създаденият след Втората световна война и съществуващ вече повече от седем десетилетия международен правов ред започва да показва признаци на остаряване и пропускане. Сред аргументите, потвърждаващи тези оценки, са излизането на Русия от Договора за ракетите със среден и малък обseg през първата половина на 2019 г., прецедентът Брекзит, в рамките на който през януари 2020 г. Великобритания напусна Европейския съюз, както и декларацията на САЩ, че напускат Световната здравна организация в началото на юли 2020 г. В тази среда на трансформации в глобален мащаб са необходими нови и целенасочени усилия за постигане на по-широко доверие към лидерите на отделните държави и тези на международните организации, както и между самите лидери, което ще подпомогне сигурността, реда и законността. Необходими са и обществени дебати по настъпилите трансформации, както и постигането на нов баланс между защитата на личния и обществения интерес в много региони по света, също така и по-бърз подход в регионалната и международната координация на дейността по управление на сигурността.

Ключови думи: Сигурност, управление, интереси.

Актуалност на темата

Сигурността заедно със справедливостта и независимостта като че ли са сред най-дискутираните понятия през последните години не само у нас, но и в глобален мащаб. Преди всичко, защото създаденият след Втората световна война и съществуващ вече повече от седем десетилетия международен правов ред започва да показва признаци на остаряване и пропускане. Сред аргументите, потвърждаващи тези оценки, са излизането на Русия от Договора за ракетите със среден и малък обseg през първата половина на 2019 г.¹ Също така прецедентът „Брекзит“, в рамките на който през януари 2020 г. Великобритания напусна Европейския съюз.² В началото на юли 2020

САЩ декларираха, че напускат Световната здравна организация.³

Същевременно всички държавни лидери много добре разбират, че не може да се очаква социално-икономическо развитие без високо ниво на сигурност, така както не може да има високо ниво на сигурност без устойчиво социално-икономическо развитие. Синергията сигурност – икономическо развитие е незаобиколим елемент от управленската доктрина както на ниво отделна държава, така и в международен контекст.

Предизвикателства пред лидерите

Някои от съвременните фундаментални предизвикателства, които стоят пред лидерите в глобален мащаб, са свързани с намирането на устойчиви решения в следните направления:

1. Как да се укрепят доверието сред държавните лидери в среда на фундаментални трансформации в много региони по света?

2. Как най-добре да бъде защитен националният интерес в условията на глобализация, при която всички държави приемат да загубят части от суверенитета си?

3. Как най-добре да се балансират личните права и интереси (индивидуализмът) с общия колективен интерес на общността (национална, регионална), когато „общественият договор“ такъв, какъвто съществува от десетилетия, е подложен на преосмисляне и дори изменяне?

Формирането на държави, в модерното разбиране на понятието държава, се случва в Европа през 15.–17. век, с т.нар. „обществен договор“, даващ „леgitимност на политическото представителство, легитимност на власт и законодателна инициатива“⁴. Както пише Тодор Тодоров, „Общественият договор установява едни и същи условия за всички граждани, равенство за всички граждани и изисква всички да отчуждят (част) от своите права в полза на общността“, като това е форма на „гарантия, че правата на индивида ще бъдат по-добре защитени“⁵ в рамките на една системна обвързаност.

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС.

¹ Съобщение на Българското национално радио, <https://www.bnr.bg/horizont/post/101076583/rusia-sashto-napuska-dogovora-zaraketite-sas-sreden-i-malak-obseg>

² Съобщение на информационна агенция BBC, <https://www>

bbc.com/news/uk-politics-51333314

³ Съобщение на Bloomberg, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-07-07/u-s-starts-one-year-clock-to-leave-world-health-organization>

⁴ Тодоров, Т. Суверенитет и сигурност. Нова звезда, 2019, стр. 15.

⁵ Пак там.

Очевидно са необходими качествено нови и целенасочени усилия за постигане на доверие към лидерите и между тях, за защита на индивидуалната и националната сигурност, както и баланс между личните и обществените интереси в много региони по света.

Национална сигурност и управление на националната сигурност

Въпросът за осигуряването на националната сигурност е „повдигнат за първи път от президента на САЩ Теодор Рузвелт в негова реч пред Конгреса на 6 декември 1904 година в подкрепа на придобиването на зоната на Панамския канал в интерес на националната сигурност“⁶.

Най-новото определение на националната сигурност в Република България, установено със закон, е от 2015 г., според което „Национална сигурност е динамично състояние на обществото и държавата, при което са защитени териториалната цялост, суверенитетът и конституционно установеният ред на страната, когато са гарантирани демократичното функциониране на институциите и основните права и свободи на гражданите, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние и се развива, както и когато страната успешно защитава националните си интереси и реализира националните си приоритети“⁷.

Темата за **управлението на националната сигурност** е проблематична посвоему, защото през последните две десетилетия става все по-сложна за имплементиране. Това се дължи на няколко съвременни фактора с ключово значение за бъдещето и устойчивостта на западната култура. Тези фактори, които мащабно влияят на „управлението на националната сигурност“ са: приоритетното развитие на колективни системи за сигурност срещу съществуващите през миналия век преди всичко национални системи за сигурност; тоталната глобална информационна свързаност във всички процеси, но и на ниво индивид, реализираща се в реално време на всевъзможни канали за комуникация; доминантните роля и значение на индивидуалните ценности, за сметка на позабравените обществени и национални ценности.

Фактори, влияещи на управлението на националната сигурност

Първият фактор се свързва с обстоятелството, че Република България е страна – членка на

ЕС, НАТО, ООН, както и на много други международни организации, което винаги изисква поставяне на колективната сигурност над националната при реализацията на много стратегически и тактически цели и задачи. Тази реалност е валидна за все повече държави, които с цената на дължителни компромиси в приоритизирането или забавяне изпълнението на конкретни проекти в рамките на националните интереси изпълняват международните си ангажименти с предимство пред националните.

Вторият фактор се свързва със свръхмодерната реалност, при която в условията на глобална свързаност между всички в реално време границите в традиционното разбиране вече не съществуват. Тази глобална свързаност се развива със скорост, при която системата за национална сигурност на всяка държава е изключително затруднена своевременно да идентифицира и успешно да се противопостави на преследвани разрушителни цели или конкретни действия.

Третият фактор е обстоятелството, че вече са технологично възможни всякакви форми на машинно профилиране на отделни хора или на цели групи и дистанционно прилагане на всевъзможни форми на икономическо, политическо и религиозно влияние, както и психологически натиск, индоктриниране, радикализация, и то в трансгранични условия.

Четвъртият фактор е динамичното изменение на ценностната система в западното общество в посока на развитие на индивидуализъм. Повсеместното насърчаване на индивидуализъм априори влиза в противоречие с ценности като групова, семейна, обществена, национална сигурност.

Цитираните фактори влияят критично върху традиционното разбиране за управлението на национална сигурност и създават дисбаланси, които изискват възприемането на нови и много по-бързи подходи в координацията както на глобално, така и на европейско и в частност национално ниво.

Национални интереси

В съвременната културна и ценностна среда в западния свят практическото приложение на класическата теория за политическия реализъм, която дава приоритет на държавните интереси пред интересите на индивида и интересите на обществото, в голяма степен е нарушено. Приоритетните области за изграждане и прилагане защитата на националните интереси се прехвърлят към отговорностите на индивида. Индивидите на свой ред, развивайки своите индивидуални интереси, формират елементите на политиката на националните интереси, която държавните елити „просто“ припознават. Така теорията на полити-

⁶ Krushkov, N. Security Leadership Creativity. Luca Poggiali Editore, 2019, p. 21.

⁷ Чл. 2 от Закона за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност, в сила от 01.11.2015 г., Обн., ДВ, бр. 61 от 11 Август 2015 г., изм., ДВ, бр. 94 от 13 Ноември 2018 г.

ческия реализъм, идентифицираща държавата като единствения легален тълкувател и носител на националните интереси, губи своето значение. В тази реалност описването на националните интереси в стратегически и концептуални документи не намира своето значение на индивидуално ниво. Затова е необходим обществен дебат и политически анализ на настъпилата трансформация в разбирането за националните интереси и връзката на този значим проблем със съвременните цели на индивида и обществото.

Външна сигурност и вътрешна сигурност

Известно е, че сигурността има много измерения. Разделянето ѝ на външна и вътрешна сигурност също има своите условия. По отношение на вътрешната сигурност е съвсем очевидно, че извършването на терористични атаки или на други тежки престъпления представляват открита опасност за живота за хората. Някои по-други рискове застрашават функционирането вече на цялото общество, не само на негови части, каквито са например незаконната имиграция или кибератаките. Те са отличен пример, разбираем от всеки в България. Същият ефект върху цялото общество биха имали и прекъсването на доставките на енергия за определен по-дълъг период или спирането доставките на медикаменти за здравната система на страната, или замърсяването на околната среда, развитието на епидемии и други, които могат бързо да нарушат функционирането на националната икономика и да подкопаят сигурността и безопасността, да нарушат благополучието и благосъстоянието на населението в една държава, но да се превърнат и в глобални предизвикателства. Накратко, външните развития влияят на вътрешната сигурност, като е валидно и обратното – вътрешните заплахи и рискове се отразяват на външната сигурност. В общия случай „стратегията на държавата за **вътрешна сигурност** се фокусира главно върху подобряване на координацията и взаимодействието между субектите и институциите, които отговарят за различните области на вътрешната сигурност“⁸, докато **външната сигурност** освен по линия на националните възможности все повече разчита на взаимодействието в условията на членството на отделната държава в колективни системи за сигурност.

Заклучение

Традиционното разбиране за управлението на националната сигурност работи в условия на много и различни дисбаланси както в регионален,

така и в международен план. В съвременната среда на трансформации в глобален мащаб са необходими нови и целенасочени усилия за постигане на по-широко доверие към лидерите на отделните държави и тези на международните организации, както и между самите лидери, което ще подпомогне реда и законността. Необходими са и обществени дебати по настъпилите трансформации, постигането на баланс между личните и обществените интереси в много региони по света, както и по-бърз подход в регионалната и международна координация на дейността по управление на сигурността.

Литература

1. Drent, M., Dinissen R. The Relationship between Internal and External Security. Clingendael Netherlands Institute for International Relations, 2015, p. 12.
2. Krushkov, N. Security Leadership Creativity. Luca Poggiali Editore, 2019, p. 21.
3. Тодоров Т. Суверенитет и сигурност. Нова звезда, 2019, стр. 15.
4. Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност, в сила от 01.11.2015 г. Обн., ДВ, бр. 61 от 11 август 2015 г., изм., ДВ, бр. 94 от 13 ноември 2018 г.

⁸ По смисъла на отношението между вътрешната и външната сигурност, The Relationship between Internal and External Security, Drent, M., Dinissen R. and a team, Clingendael Netherlands Institute for International Relations, 2015, p. 12.

ИНДУСТРИАЛНИТЕ И ИНФОРМАЦИОННИТЕ РЕВОЛЮЦИИ

Валентина Хорозова*

Резюме: Статията представя кратък исторически преглед на индустриалните революции. Представени са основните открития, постижения и новости и тенденциите, които те налагат върху информацията, нейната защита и разузнавателния процес.

Ключови думи: индустриална революция, информация, разузнаване, киберразузнаване.

В доклада са синтезирани основните характеристики на големите промишлени постижения и преходи, които водят след себе си впечатляващи промени в сферата на информацията. Анализът се фокусира върху основните открития, постижения, новости и тенденциите, които те налагат върху създаването, използването и защитата на информацията от структурите на разузнаването като държавна функция и бизнес процес.

В исторически ход революциите възникват, когато новите открития, постижения и технологии предизвикват дръзки, категорични и същностни промени в обществените отношения и начина на живот на отделния човек.

За целите на изследването под „индустриална революция“ ще разбираме „Количествени и качествени преходи в производствената сфера, които издигат обществата в нови състояния, характеризирани се с прогрес в производителните сили и нови социални отношения. По същество това води до нови начини за намиране, анализ, обобщаване и използване на информацията. Т.е. говорим за информационни технологии от нов тип“.

Както е видно от фиг. 1, от средата на 18. век до момента човечеството преминава през три индустриални революции. Всяка поставя силен отпечатък върху производствения процес, върху начина на управление, върху икономиката, върху живота на хората. Всяка една ражда напълно непознати за времето си открития, които постепенно обхващат и се разпространяват в световен мащаб.

Следвайки водещите научни разработки, ние ги представяме в кратък графичен продукт.

Първа индустриална революция

Първата индустриална революция¹ обхваща периода от втората половина на 18. и средата на

19. век. Първите значими събития се наблюдават във Великобритания, където започва преходът от аграрна и занаятчийска икономика към индустриално производство. Поставя се началото на масово използване и широко приложение на машини. В резултат на което за кратко време се постига огромен ръст в производствените сили и бърза промяна на структурата на обществото – приток на големи групи хора, търсещи своето препитание в градовете, и бърза урбанизация; увеличаване на икономическия ръст и повишаване на жизнения статус на населението.

Съществена роля за успеха на Първата индустриална революция заемат няколко изобретения²:

– Джеймс Харгрийвс създава *предачната машина*.

– Джеймс Уат изобретява *парната машина*. Използвана първоначално за изпомпване на вода от мините, а впоследствие като двигател и задвижваща сила на други машини, с което заменя водната или животинската тяга.

– Коксът заменя дървените въглища при получаване на мек, ковък чугун и при добиването на твърдо ковашко желязо. Това води до прогрес в механиката.

– Нови съединения, които не се срещат в природата в готов вид. Започват да се произвеждат значителни количества сярна киселина и натриев карбонат, които дават тласък на стъклопроизводството, на получаването на текстил, сапун и хартия, при обработката на желязо против ръжда и за избелване на платно в текстилната индустрия.³

– През 1824 г. е патентован химическият процес на производството на цимент, което има изключително влияние върху строителството.

* Доктор в катедра „Сигурност и граничен контрол“ в Академията на Министерството на вътрешните работи. Email: valentina_horozova@mail.bg

¹ Deane, Phyllis – *The First Industrial Revolution*, Cambridge University Press. ISBN 0-521-29609-9.

² Eric Bond, Sheena Gingerich, Oliver Archer-Antonsen, Liam Purcell, Elizabeth Macklem. *The Industrial Revolution – Innovations*. // Industrialrevolution.sea.ca, 17 февруари 2003.

³ Clow, Archibald; Clow, Nan L. (June 1952), *Chemical Revolution*, Ayer Co, pp. 65 – 90, ISBN 0-8369-1909-2.

Фигура 1. Индустриалните революции във времето (по DFKI, 2011 г.)

Първата индустриална революция започва от Великобритания и с бързи темпове се разпространява към Западна Европа, Северна Америка и навлиза в целия свят.

Относно информацията за изследвания период можем да открием, че тя създава материалната база за развитие на принципно нови комуникации и познавателни методи, за новата среда за живот и новия начин на живот и сменя досегашната парадигма на мисленето. Физическият човек излиза от природните си представи и става индустриална личност, за нея са необходими нова информация, образование и път към бъдещето.

Като едни от най-емблематични примери може да се посочат Великите географски открития. Те разкриват новия свят, новата информация, колониите, богатствата. В резултат европейските империи стават водещи сили начело с Великобритания.

Показателно за информационните измерения на този етап е въвеждането на патентите и тайната на производството и производствения процес, които стават обект от първостепенен интерес за лица, предприятия и държави. Създават се първите структури за информационно проникване и защита. Институционализира се индустриалното (стопанското/промишленото, впоследствие научно-техническото) разузнаване. По същество то се занимава с информационни операции за придобиване на технологии.

Втората индустриална революция

Втората индустриална революция обхваща периода от втората половина на 19. и началото на 20. век. Водещо място при нея заемат научните и технологичните открития. Много бързо обхваща Западна Европа, Руската империя и Япония.

За нейно начало се приема внедряването на първия технологичен процес (бесмеров процес) за масово производство на евтина стомана.¹ За нейно върхово постижение се счита *навлизането на конвейерните линии и масовото производство. Така се постига непрекъснатост на производствения процес, а дейностите придобиват рутинност и еднотипност. И в резултат те могат да се извършват от не толкова висококвалифициран персонал.*

Сред научните постижения на Втората индустриална революция се нареждат: развитието на електричеството; електрическият двигател; двигателят с вътрешно горене; изкуствените химикали; ефективният процес на отливане на стомана; разпространението на телеграфа; изобретяването на телефона; на автомобила; на радиото и други.

Налице са нови технологии за преработване на петрол. Получават се и нови материали, вклю-

¹ Hull, James. The Second Industrial Revolution: The History of a Concept// Storia Della Storiografia, 1999, Issue 36, p. 81 – 90.

чително термореактивните пластмаси и нови процеси. Разкриват се нови отрасли в химическата промишленост – козметика, фармацевтика. Впоследствие са открити неръждаемата стомана, пластмасите, химическите торове и много други. Напълно естествено се модернизират и транспортът.²

В резултат от посочените научни открития настъпват резки изменения в бита, в начина на живот, в работата, в ежедневието на хората, настъпват размествания в социалната структура.

В глобален аспект се наблюдава оформянето на внушителни промишлени центрове, където новите работни места привличат огромно количество хора. Бързо нараства градското население.

От гледна точка на икономиката се ражда икономиката на масовото производство и масовото потребление.

От управленска гледна точка се отличават строго йерархични структури със силна връзка с центъра.

За разлика от Първата индустриална революция, чийто център на развитие е във Великобритания, Втората превръща САЩ в световен икономически център и световна сила.

Относно информацията и информационните технологии промените са принципни и колосални. Електротехниката става основа на преноса на информация. Изобретенията – като телефон, телеграф, радио, създават възможност за пренасяне и обмен на информацията в реално време.

Естествено, защитата на информацията е подчинена на нови концепции, продължава борбата около патентите, води се съревнование за нови технологични решения, които вървят към бъдещата автоматизация, възможна на базата на прехода от електротехника към електроника.

Техниката като символ на прогреса дава отражение и върху състоянието и развитието на разузнаването – промишлено и военно. Свързочни системи, радар, авиация, подводници – водят към нови типове и нови начини на разузнавателна дейност. Всеизвестен факт е, че биноклите заемат централно място във военната история. Галилеевите модели са широко използвани до края на 19. век, когато преотстъпват позициите си на поропризматичните. В употреба по това време са и фотоапаратите, които също значително подпома-

гат тайното събиране на информация.³ Тази революция де факто подготвя Първата световна война. Тя се води с нова техника, нови методи за разузнаване и води до колосални загуби. В резултат Европа остъпва водещото място на САЩ.

Трета индустриална революция

За начало на Третата индустриална революция се приемат 50-те години на 20. век. Започва най-мощната, най-мощната и всепроникваща технологична революция в цялата история на човечеството до този момент, а именно – информационната. Обикновено специалистите я наричат „компютърна“ или „цифрова“ революция, тъй като е катализирана от развитието на полупроводниците, компютрите (60-те години), персоналните компютри (70-те и 80-те години) и интернет (90-те години).

През 1947 г. е създаден първият компютър от Джон Атанасов. Година по-късно е създаден и транзисторът от Джон Бардийн. През 1957 г. – автоматизираните системи.

През 70-те и 80-те години на 20. век започва бурно развитие на технологиите, което довежда до истинска информационно-комуникационна революция: открити са микропроцесорите, персоналните компютри, разработват се операционните системи, които позволяват масовизирането на компютрите и започва изграждането на локални и глобални компютърни мрежи, въведени са в производство оптичните кабели, появяват се спътниковите и мобилните комуникации.

Променят се ролята и значението на информацията. От една страна, информацията и знанието се превръщат в основен двигател на икономическото развитие и просперитет.

От друга, информационната революция предоставя нови начини за съхранение, за предаване, за обработка и работата с информацията. Възникват и нови дисциплини като информационната теория и кибернетиката. В основата са поставени изчислителните теории и изчислителните техники.

Тези постижения рязко навлизат в ежедневието на хората, променяйки техните навици, общуване и забавления. С тяхна помощ се преодоляват национални, географски, политически, религиозни, етнически ограничения и се предоставят възможности за отдалечен достъп и дори за анонимност.

Наред с положителните промени ставаме свидетели и на някои отрицателни тенденции – пренасищане с информация, проблем с нейната достоверност, появата на нов тип престъпност и

² Димитров, Н. Методи за повишаване и оценяване на енергийната сигурност и икономическия растеж в България. Юбилейна научноприложна конференция по случай 70 годишен юбилей на катедра „Индустриален бизнес“ с тематично направление: „Предизвикателства пред индустриалния растеж в България“, 12–14 октомври, Равда, Издателски комплекс – УНСС, 2018, стр. 71–80.

³ Bann, David. The New Print Production Handbook. Little, Brown & Company, 1997. ISBN 978-0316641517.

нов тип престъпления и други.

Информационната революция оставя своя отпечатък и върху икономическите и социалните системи, като променя в основи живота на милиарди хора, включително и на нас.

Как всичко това оказва влияние върху информацията?

На първо място, информацията вече може да съществува в електронен вид. Това означава, че веднъж качена в мрежата, тя вече е достъпна във всяка точка на планетата. По този начин се появява заместител на традиционната ѝ форма на съществуване.

На второ място, постиженията на информационната революция направиха възможно изграждането на глобална информационна инфраструктура, която предоставя на потребителите безпрецедентен достъп до информация от множество разнообразни, глобално разпространени източници.

Всичко това проправя пътя, на т.нар. „виртуална социална организация“, която убедително измества и се настанява на мястото на традиционните социални отношения.

Информационната революция осигурява огромен напредък също така и в начините на търсене и на съхранение на информация. Освен това вече е възможен произволен достъп до отделните части от носителите за съхранение на информацията, възможно е търсене по ключови думи, по числа или по други критерии.

Всички революционни постижения и промени в резултат от информационната революция ще останат недодържани, ако не се спомене и фактът, че по време на Третата индустриална революция става възможен и процесът на опознаване на Космоса от човека.

Всички тези промени предизвикват и изменения в разузнавателните структури в отделните държави. След Втората световна война се забелязва ясното разделение на Human Intelligence (HUMINT) и Technical Intelligence (TECHINT) на основата на различните разузнавателни методи на доставяне на информацията. В резултат в разузнаванията на държавите се сформират органи, специализирани в получаването на разузнавателна информация с помощта на технически средства. По този начин се оформя нов отделен вид разузнаване – техническото. Може да приемем, че то е специфичен вид разузнавателната дейност, при която техническите средства изпълняват основна роля в придобиването и фиксирането на данни, които представляват интерес за разузнавателната служба.

Техническото разузнаване предоставя възможност за непрекъснатост в придобиването на

търсената информация. На следващо място, осигурява директно записване на новополучената информация върху материален носител по избор. Допълнителен плюс е и възможността чрез използването на технически и математически методи получената информация да бъде обработена в реално време.

Към средата и края на 20. век настъпва още една промяна в разузнавателната дейност. Утвърдените с векове държавни средства и способности за защита, за гарантиране и осигуряване на сигурност, стабилност и развитие се възприемат като изключително полезен инструмент и механизъм и в бизнеса. Така се полагат основите на корпоративната сигурност, създадена и изградена по примера на дълго съществуващата държавна и национална сигурност. По този начин се различават две форми на разузнаването: държавно и частно/бизнес. От една страна, разузнаването е традиционна функция на държавни организации, обслужващи нуждите от вземане на решенията на националните органи за сигурност, а от друга страна, е иновативен подход на бизнеса, гарантиращ неговата конкурентоспособност и развитие.

Начало и същност на Четвъртата индустриална революция

За първи път терминът Industrie 4.0 (Индустрия 4.0 или Промисленост 4.0) е публично въведен на панаира в Хановер (Hannover Messe 2011) през 2011 г. Той е част от проекта „Високотехнологична стратегия на федералното правителство на Германия за стартиране на интернет технологии в производствените среди“ (част от стратегията High-TechStrategy 2020 forGermany).

Впоследствие ставаме свидетели на постепенното приемане и разпространяване на понятието „Индустрия 4.0“. Прави впечатление, че понятието „Индустрия 4.0“ е използвано в наименованието на 8 от общо 13 национални политики в ЕС за цифровизиране на производствените процеси (вж. фиг. 2). В САЩ концепциите за Индустрия 4.0 придобиват известност чрез Консорциума за индустриален интернет (ICC). По отношение на частната сфера се забелязва същата тенденция на приемане, признаване и използване на Индустрия 4.0. като катализатор на нови ключови производствени перспективи. Като пример ще посочим само част от ключовите компании: CAR FACTORY: Mercedes-Benz Industrie 4.0, Industry 4.0 in the Volkswagen Group, “Industrie 4.0” – Bosch plant in Blaichach, Germany и др.

Фигура 2. Национални политики в ЕС за цифровизиране на производствените процеси, които включват Индустрия 4.0⁴

Налице са три причини, които ни доказват, че светът вече преживява Четвъртата индустриална революция:

Първата е *скорост*. За разлика от предишните индустриални революции сегашната се развива с експоненциална, а не с линейна скорост. Това е резултат от многоликия, дълбоко взаимосвързан свят, в който живеем, както и от факта, че новите технологии пораждат още по-нови и все по-получливи технологии.

Второ – *ширина и дълбочина*. Четвъртата индустриална революция надгражда върху основите на цифровата революция и съчетава множество технологии, които водят до безпрецедентни промени на парадигмата в икономиката, бизнеса, обществото и отделния индивид. Тя променя не само „какво“ правим и „как го правим“, но също и „кой“ сме ние всъщност.

Трето – *въздействие върху системите*. Включва трансформацията на цели системи, водейки до промени на (и във) всички държави, компании, икономически отрасли и обществото като цяло.⁵

Голяма част от учените приемат, че тези три причини са напълно основателни, за да приемем, че промените в днешния свят са част от нова революция, а не са продължение на Третата.

По думите на Клаус Шваб (създател и председател на швейцарската организация World Economic Forum) „Четвъртата индустриална ре-

волюция надгражда върху основите на цифровата революция и съчетава множество технологии, които водят до безпрецедентни промени в икономиката, обществото и отделния индивид“⁶. Лавинообразно сме заливани от серии от нови и нови вълни от проби и открития в сфери от генното секвениране до нанотехнологиите и от възобновяемите енергийни източници до квантовите компютри. Сред новите проби, характерни за Индустрия 4.0, се открояват необятни области като: изкуствения интелект (ИИ); роботиката; *интернет на нещата* (ИН); автономните превозни средства без водач; 3D печат; нанотехнологиите; биотехнологиите; материалознанието; съхранението на енергия и квантово изчисление; генетиката и много други. Графично технологиите на Индустрия 4.0 се представят по следния начин.

Според Шваб именно сливането на тези технологии и тяхното взаимодействие във физическата, цифровата и биологичната сфера правят Четвъртата индустриална революция коренно различна от предишните.

Всяка епоха създава, ползва, защитава, съхранява и придобива информация по различен начин. Всяка епоха притежава свои специфични и ключови за времето си способности и технически възможности за извършване и улесняване на споменатите дейности.

Историческият преглед ни дава основания да смятаме, че колкото по-напред във времето се намираме, толкова повече се увеличават значението, ролята и стойността на информацията. И то не на всяка информация, а само тази, която на първо място е съотнесима към нашите цели, мисия, визия, към нашия план и стратегия. На второ място, важна е тази информация, която може да се определи като ценна, навременна и достоверна за нас. И на трето място, тази информация, до която може да достигнем чрез наличните средства, сили, технически способности на разузнаването и контраразузнаването. Това е тази информация, до която ще достигнем въпреки съществуващите ограничения и трудности.

В момента се намираме на прага на поредната промяна на начините, формите, методите и средствата, с помощта на които в условията на Индустрия 4.0 може да създаваме, ползваме, защитаваме, съхраняваме и придобиваме ценната за нас информация. Всички тези изменения несъмнено водят до промяна на *средата за сигурност*.

⁴ https://www.gtai.de/GTAI/Content/EN/Invest/_SharedDocs/Downloads/GTAI/Brochures/Industries/industrie4.0-smart-manufacturing-for-the-future-en.pdf

⁵ Шваб, Клаус. Четвъртата индустриална революция. Издателска къща „Хермес“. Превод от английски Валентина Рашева-Джейвънс, 2016.

⁶ Пак там.

Фигура. 3. Технологиите на Индустрия 4.0⁷

Индустрия 4.0 налага нова тенденция и нови предизвикателства пред средата за сигурност, пред начините и методите на защита както в държавната, така и в частната сфера. Променената среда за сигурност налага нов прочит и нова интерпретация на разузнавателната дейност. По този начин се ражда и нов вид разузнаване – киберразузнаването. Това е качествено нова философия, нов инструментариум на разузнавателната дейност, което действа в полето на киберпространството.

Голяма част от света и човечеството все още не са успели да изградят адекватни механизми за защита срещу предизвикателствата, рисковете и заплахите, които доведоха със себе си достиженията на Индустрия 3.0.

Примерите, които го доказват, са много. Сред тях се нареждат Джулиан Асанж и колосалният провал на САЩ с Едуард Сноудън. Където благодарение на една флашка светът стана свидетел на разкриването на огромна база данни от секретна информация. Тя стана публично достоя-

ние в електронните медии и всеки човек получи свободен достъп до секретна информация, а човечеството разбира, че е обект на наблюдение.

В България един от основните проблеми със защитата на информация в последно време е изтичането на лични данни на хиляди българи от НАП. Този проблем предизвиква сериозен медиен трус, поредица от дебати между специалните служби и серия от законодателни изменения във връзка със закони за разузнавателните служби.

Посочените примери доказват, че светът е в епохата на рисковото общество. Улрих Бек определя съвременното общество като общество на „сериенно произведени несигурности“⁸. Ключова характеристика на новата фаза в развитието на човечеството са глобалните рискове. Според Бек тя е следствие от достигането до критична точка в използването на научните и технологичните постижения за задоволяване на човешките потребности, след която напредъкът на човечеството вече създава предпоставки за безпрецедентни по своя мащаб и характер катастрофи. В резултат рисковете са навсякъде и се превръщат в иманентна характеристика на обществото и на средата за

⁷ Тодоров, Г. Индустрия 4.0 и предизвикателствата пред висшето образование. Сборник доклади от конференция - „Индустрия 4.0 – предизвикателства и последици за икономическото и социалното развитие на България. Българска стопанска камера, Фондация Фридрих Еберт, 2018 г., стр. 18, ISBN 978-954-2979-32-6.

⁸ https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D1%80%D0%B8%D1%85_%D0%91%D0%B5%D0%BA

сигурност. Впечатление прави, че светът и човечеството решават един проблем, а ги връхлитат няколко нови.

Анализът на проблематиката показва, че Индустрия 4.0 ще предизвика неподозирани промени в света на производството, човешките отношения, начина на водене на хибридни, студени и горещи войни. Огромен риск за човека е изкуственият интелект. Намираме се в истински парадокс на времето. Колкото по-технологично и информационно развити стават светът и човекът, толкова по-несигурни и уязвими стават те; толкова по-зависими са те от протичащите изменения в средата, толкова по-труден става цялостният процес на управление. Плуваме в море от информация, а всъщност сме неинформирани. Процесите, които протичат в средата за сигурност, стават все по-непредсказуеми и все по-трудно могат да бъдат открити решения на глобални проблеми.

Намираме се на прага на поредното революционно предизвикателство. То носи със себе си нови, непознати досега въпросителни. Въпросителни, на които трябва да намерим бърз и адекватен отговор. В противен случай едно изоставяне или една закъсняла или неадекватна промяна може да доведе до сериозни пропуски и загуби в редица области и сфери. Подобно развитие на света и човечеството е напълно недопустимо и още по-нежелателно.

На този етап нашето изследване стига до извода, че силната държава със силните институции (в това число и разузнавателните) поддържа силна и иновативна технология. Тя се концентрира във военните технологии, но е могъщ стимул за частните компании. Всичко това е съпътствано от развитието на системите за създаване на жизненоважни бази данни и защита на информацията.

Литература

1. Bann, David. The New Print Production Handbook. Little, Brown & Company, 1997. ISBN

978-0316641517.

2. Clow, Archibald; Clow, Nan L. (June 1952), Chemical Revolution, Ayer Co, pp. 65–90, ISBN 0-8369-1909-2.

3. Deane, Phyllis – The First Industrial Revolution, Cambridge University Press. ISBN 0-521-29609-9

4. Eric Bond, Sheena Gingerich, Oliver Archer-Antonsen, Liam Purcell, Elizabeth Macklem. The Industrial Revolution – Innovations. // Industrialrevolution.sea.ca, 17 февруари 2003.

5. Hull, James. The Second Industrial Revolution: The History of a Concept// Storia Della Storiografia, 1999, Issue 36, p. 81 – 90.

6. https://www.gtai.de/GTAI/Content/EN/Invest/_SharedDocs/Downloads/GTAI/Brochures/Industrie/industrie4.0-smart-manufacturing-for-the-future-en.pdf

7. <https://www.dfki.de/web/>

8. https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D1%80%D0%B8%D1%85_%D0%91%D0%B5%D0%BA

9. Димитров, Н. Методи за повишаване и оценяване на енергийната сигурност и икономическия растеж в България. Юбилейна научно-приложна конференция по случай 70-годишния юбилей на катедра „Индустриален бизнес“ с тематично направление: „Предизвикателства пред индустриалния растеж в България“, 12–14 октомври, Равда. Издателски комплекс – УНСС, 2018, стр. 71–80.

10. Шваб, Клаус. Четвъртата индустриална революция. Издателска къща „Хермес“. Превод от английски Валентина Рашева-Джейвънс. 2016.

11. Тодоров, Г. Индустрия 4.0 и предизвикателствата пред висшето образование, Сборник доклади от конференция – „Индустрия 4.0 – предизвикателства и последици за икономическото и социалното развитие на България, Българска стопанска камера, Фондация Фридрих Еберт, 2018 г., стр. 18, ISBN 978-954-2979-32-6.

НЕОБХОДИМОСТ ОТ МЕРКИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА НЕГАТИВНОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА РЕКЛАМАТА ВЪРХУ ДЕЦАТА

Виктория Стоянова*

Резюме: Настоящият материал представя преглед на негативното въздействие на рекламата върху децата във века на новите бързо развиващи се технологии и съвременната динамично променяща се медийна среда. Целта е да се насочи вниманието към осъзнаване на необходимостта от мерки за противодействие на заплахите и рисковете от рекламата с цел ограничаване на вредното ѝ въздействие върху децата. На базата на анализи и изследвания в статията се подчертава не само необходимостта от ясни мерки за справяне с проблема, но и ролята на рекламните послания и използването на рекламните технологии за разширяване на познанията на децата и връзката с образованието.

Въведение

Във века на новите технологии и интернет децата започват да развиват все по-качествена комуникативна компетентност на личността. Значимостта на медийната и комуникативната компетентност е фактор за социализацията на децата в заобикалящата ги среда.

В теорията и практиката на съвременния етап на развитие на медийното присъствие познанията за рекламите – какво представляват, с каква цел се правят, кога е уместно да се правят и къде е добре да се разпространяват, как влияят върху потребителското поведение – са силно развити като цялостно маркетингово управление на процесите. Като потребители многократно сме попадали в „клопката“ на реклами и докато се осъзнаем, вече сме си купили поредния ненужен продукт. Децата обаче няма как да знаят тези неща и именно поради тази причина представляват особен интерес за рекламоделите.

Детската аудитория е по-лековерна и уязвима от възрастната. Използвайки това, рекламоделите непрестанно увеличават броя на рекламите, насочени към деца или с участието на деца в тях. Вече почти няма реклама, в която да не се появи дете, макар и за кратко, но достатъчно кратко, за да окаже въздействие върху психиката на потребителя. Децата вече биват използвани и като рекламен трик наред с маркетинговите техники, като същевременно в рекламите се появяват неетични и неморални

практики, обслужващи интересите на бизнеса, насочващи вниманието към продажбата на определени продукти, модни тенденции в изкуството, най-вече в шоу бизнеса, които формират поведението и застрашават нормалното развитие на подрастващото поколение. Така рекламата се превръща в медийно явление, въздействащо негативно върху детската аудитория и криещо заплахи и рискове както за възпитанието и личностното развитие на децата, така и за тяхното здраве.

Съвременната реклама става все по-агресивна в търсенето на нови канали и начини за достигане до потребителя. Това поражда необходимост от създаването и аранжирането на приоритетни мерки за противодействие на заплахите и рисковете от рекламата, които ще намалят вредното ѝ въздействие върху децата. Резултатите от всички мерки за медийна регулация сочат, че съществуват законодателни изисквания, които гарантират закрилата на подрастващите от неподходящото за тях съдържание, но **липсват ясни определения за вредно съдържание, както и категорични предписания за практическото прилагане на нормите за защита на детската аудитория.**

1. Негативно въздействие на рекламата върху децата

Изследвания в областта сочат, че личните предпочитания на децата успешно могат да бъдат насочвани и променяни чрез рекламата. Показателни са резултатите, систематизирани от поредица анкети, изследващи възприемането на рекламните послания от децата в различните възрастови групи:

Как децата разбират рекламата до определена възраст?

- 0–2-годишна възраст – децата не могат да различат рекламния спот от обикновено телевизионно предаване.

- 3–6-годишните могат да различат рекламата от предаване, но не разбират, че рекламите се опитват да продадат нещо. Склонни са да мислят, че рекламите са забавни или полезни съобщения.

- 7–11-годишните деца вече разбират, че рекламите се опитват да им продадат нещо, могат да си спомнят рекламни послания. Невинаги оба-

* Докторант към катедра „Национална и регионална сигурност“, УНСС, vstoyanova@e-dnrs.org

че могат да разберат, че продуктът не е толкова добър, колкото се представя в рекламата.

- 12–14-годишните не само разбират целта на рекламата, но и използват получената от нея информация, за да решат какво искат.

Тези резултати приковават вниманието върху изследване на последиците и търсене на отговори какво наистина се случва с нашите деца в днешния свят на масовите комуникации и глобализацията, в който те ежеминутно са атакувани от реклами от всички страни. Какви заплахи и рискове за децата крие рекламата и трябва ли да има по-строги правила, мерки и изисквания в сферата на рекламната комуникация, като се има предвид фактът, че вече е все по-трудно да се съхрани информация или тя да не стигне до децата по един или друг начин, тъй като интересът към новите компютърни и аудио-визуални технологии нараства и децата имат свободен достъп до огромни масиви информация. Едновременно с това напрежението и бързо развиващите се технологии, постоянно нарастващите изисквания към родителите за повишаване на квалификацията, запазване на позициите в работата и усилията за оцеляване сериозно допринасят за занижаване на контрола на родителите за това какво може или не може да гледа детето. Въпросът за социалната значимост на рекламата и защитата на децата от нея вече засяга сигурността в обществото като цяло. Това е обяснението за разширяването на тематиката на изследователската работа в тези направления и забранителните постановления, присъстващи в законодателната рамка на рекламата в повечето страни от Европейския съюз.

В публикуваните резултати от изследванията все по често се акцентира върху възможността за положително въздействие върху детската аудитория и се разглеждат отрицателните тенденции в рекламните комуникации, насочени към деца. Съществуват спорни мнения и разнородни позиции по въпроса. Основният въпрос е: може ли рекламите да бъдат полезни, да имат възпитателен, а не само потребителски характер, може ли те да насочват и ориентират децата към образование, към творчество, към развитието на добродетели, към използването на технологиите за мирни цели, и изграждането на глобалния мир на планетата. Маркетингът в сферата на рекламните комуникации, насочени към деца, неминуемо е свързан с психологията като наука, в случая с детската психология, а бих казала и с детската педагогика. Дали в маркетинга детската психология и педагогика се използват в правилната насока от гледна точка на отговорността към децата, формирането на техния мироглед и тяхното раз-

витие, или са просто средства за по-успешни продажби на продукти сред децата, и имаме ли право да използваме такива съществени науки с комерсиални цели? В тази връзка въпросите, които трябва да си зададем с основание в днешно време, са много и отговорите им се крият в правилния подход за цялостен анализ на заплахите и рисковете от рекламата и нейното вредно въздействие върху децата.

В подкрепа на казаното дотук нека разгледаме окръжаващата маркетингова среда на нашите деца в съвременния свят на масовите рекламни комуникации и глобализацията, в който те не са просто продукти или субекти, а духовни обекти – духовни същества, които си взаимодействат по сложен психологически начин с рекламната информация, достигаща ежеминутно до тях. Развитието на медийната и комуникативната компетентност се реализира съвсем закономерно в контекста на процеса по разширяване и увеличаване на социалните връзки на детето със света, в търсенето и използването на играта като филтър на социалната информация. Последната може да се прояви изключително в съвместната дейност между отделните членове на групата. Не трябва да се подценява и индивидуалността като спонтанно проявление, даващо насоките на действие на детето и имащо подбудителна функция, както и оценката на генерализираните личности – връстници, родители, възпитатели, която изпълнява регулираща функция. При взаимодействието на тези две функции се реализират, от една страна – възможностите на детето за иновация, а от друга – социалният контрол. Тук механизмите на игровата дейност, стимулирани от културата, съдействат за социализирането на детето, за навлизането му в света.

Рекламата има за цел да въздейства върху потенциалния потребител. Причините за атакуване на децата като целева група са няколко. Една от тях е, че децата гледат телевизия доста често – 30% от тях гледат телевизия над 3 часа дневно (често телевизорът се ползва като детегледачка, защото задържа вниманието на децата). Другата причина да се атакуват децата е, че лесно биват заблуждавани: рекламите са много шарени, кратки и показват анимационни герои – това привлича и задържа вниманието на малките деца. Децата все още нямат развито критично мислене по отношение на рекламата и я приемат за абсолютна истина. Освен това до 7-годишна възраст децата не са наясно, че рекламата цели да ги убеди да закупят определен продукт.

Как децата биват убеждавани? Рекламните клипове се изготвят от екипи от професиона-

листи с участието на психолози, които знаят как да използват определени техники за въздействие при това за минимално време. В рекламите често се ползва образът на майката като авторитет – тя винаги избира правилната, по-здравословната храна. Показаното в рекламата се валидира и чрез съгласието на майката, която гледа рекламата. Много от рекламите предлагат подарък, особено тези, насочени към деца. Обикновено в тези реклами или рекламни игри се цели събиране на няколко поредни анимационни герои, което е съпроводено с покупки на съответния продукт.

Сред рекламите, които сериозно заблуждават децата, са тези, които им обещават да пораснат и да станат силни, например поради добавеното мляко в продукта. В повечето случаи се касае за минимална доза сухо мляко, добавена в продукта само с рекламна цел. В други случаи се споменават „всички витамини“, „всички деца искат“, „бонбони за игра“, които допълнително заблуждават, че храната е здравословна. Добре е известно, че тези маркетингови методи се ползват, за да направят привлекателни храни, за които се знае, че не са полезни.

Няма нищо лошо да имаме любима марка или продукт, наложени ни от рекламата, но все пак е добре да си изградим здравословен скептицизъм по отношение на нейните послания. А по отношение на децата някои основни неща в тази насока трябва да им бъдат простичко обяснени, като например, че сандвичът от рекламата е винаги по-голям от истинския, че рекламите показват само добрите страни на продуктите и дори ги преувеличават. Ако сравним нещата, които имаме въкъщи или виждаме в магазина, с техните реклами по телевизията, дори и малкото дете ще е в състояние да усети, че по телевизията те изглеждат доста по-въздуващо.

Чипсът и газиранияте напитки не са най-добрата храна на света, независимо какво казват по телевизията. Установено е, че децата на възраст от 6 до 12 години харчат джобните си пари за храна и напитки, затова не е чудно, че всички фирми в този бранш насочват вниманието си към тях. Но рекламата е игра, в която се участва по желание. От нас зависи дали тя ще окаже влияние върху нашия избор на покупки. Дали ще събират празни опаковки, изрезки от вестници или капачки от бутилки, за да участваме в някоя томбола. Дали ще се обаждаме на импулсни телефони, за да отговорим на въпросите от телевизионните игри с награди. Изборът е наш.

Децата обаче са податливи на рекламни внушения, затова те се нуждаят от специална защита, което поражда необходимостта от ясни и

стриктни мерки за противодействие на заплахите и рисковете от рекламата върху тяхното съзнание. Рекламата, която агресивно и многократно атакува зрителя от телевизионния екран, се връзва като натрапчива идея в мозъка, връзва се в паметта и най-вече в паметта на децата. Победоносните рекламни клишета привличат подрастващите по силно от стиховете на велики поети, дори на онези, предвидени в учебната програма, които учителите карат възпитаниците си да учат наизуст. Рекламата се оказва поезията на нашето време сред децата и в резултат на това в детската реч възниква специфичен слой от рекламен жаргон – безсмислен и папагалски рекламен език. На мода сред децата са дори своеобразни „благословии“, които играят ролята на ругатни и неслучайно са им съзвучни.

Вербално-рекламният баласт може да изкриви и наистина да деформира беззащитното детско съзнание.

Рекламата засилва невротизирането на децата, което може да допринесе за развитие на психози. Около 30% от човечеството е с повишена внушаемост! А относно децата – те са стопроцентово внушаеми. В тях това е заложено от природата. И ако им кажат от телевизионния екран, че кока кола прият всички, те възприемат тези думи като директива, като указание. Когато родителите не могат да задоволят искането на детето да бъде като всички и да му се купи кока кола, започва да се създава комплекс за малоценност. Понякога децата изживяват дълбоки разочарования, свързани с мнимата красота на рекламата, тъй като я възприемат буквално, без да могат да я оценят адекватно. Например сладкарски магазин 5-годишно момиченце изпада в истерия, защото цветното грахче-драже „Скийгълз“ не пука върху езика му и не прави взрив от пресен плодосок, както е в рекламата.

2. Ролята на рекламните послания и използване на рекламните технологии за разширяване на познанията на децата и връзката с образованието

Голяма част от ежедневието на децата минава пред телевизора или компютъра, а всякакви други занимания, хобита, творчество са оставени настрана. Всяко дете може да ползва повечето уреди въкъщи. Това показва огромната роля на новите технологии и телевизията, както и на рекламата в живота на съвременните деца.

Разширяването и задълбочаването на детската личност в света на възрастните става чрез едно от главните средства на общуването – езика. Така връзката между комуникация и социализация предоставя освен възможност за овладяване

на някои от основните средства за комуникация, но и акцентирание на тези педагогически въздействия, които способстват в контекста на общуването детето да подбере онези речеви средства, които най-добре отговарят на целите му. Но трябва да се обърне сериозно внимание на този феномен, който често пъти е както средство, така и продукт на социализацията, а именно – междуличностното възприятие. Взаимоотношението „дете–масови комуникации“, а оттам и „дете–реклама“ пряко влияе върху формирането на детската личност и на образа на собственото АЗ.

От методологическа гледна точка обосноваваният подход при изграждане на концепция за възпитание предполага една основна цел – отделянето и обособяването на принципи, осигуряващи цялостно и единно разглеждане на личността на детето като субект на социалните взаимоотношения и обект на социалните въздействия в условията на изменящия се свят.

Може да се подчертае значението на новите граждански и професионални умения и компетентност в използването на средствата за масово осведомяване за развиването на детската комуникативна компетентност. В областта на медиите децата се интегрират и стават интерактивни, а аудио-визуалността се превръща в централен въпрос. Тази културна промяна изисква трансформиране на традиционната култура в медийна грамотност, като се подчертава значението на образованието за един мултикултурен свят.

Една от главните теми в образованието е значението на медийната компетентност и комуникационните умения в съвременното информационното общество.

Тези умения на медийно оgramотвяване са от съществено значение за бъдещето на децата като личности и като членове на едно демократично общество.

Бързото развитие на информационните и комуникационните технологии, особено в компютърните и телекомуникационните приложения и системи, води до създаването на задълбочени политически и културни промени, а също и нови среди за обучение. Традиционните институции на образованието са изправени пред критични интелектуални, педагогически и институционални предизвикателства.

Най-малко два въпроса като че ли доминират в бъдещето на рекламните комуникации. Първо, те са изразител на увеличаващото се количество на информационните и комуникационните технологии в зараждащото се глобално информационно общество; и второ, знанието се превръща в най-важния ресурс в глобалната ико-

номика и информация.

В почти неизбежна глобализация децата се запознават с технология, която от своя страна благоприятства опростени отговори на най-сложните социални, културни и религиозни проблеми.

Но вярата в революционното влияние на новите технологии е много силна. Новите технологии, като виртуална машина за обучение, са изключително важни за бързото въвеждане на детето в света. Изучаването на чужди езици например, в сравнение с предишни поколения, се осъществява чрез различни аудио-визуални и технологични средства за по-лесното усвояване на материала.

Детските сетива имат развитие, възраст, които не се дължат само на непосредствената среда, но и на периода, в който са се родили. Те са родени с чувствителността на този период, във фазата на съвременната цивилизация, и това струва почти толкова, колкото образованието може да им даде.

Текущи медийни рекламни изследвания също поддържат мнението, че господстващото медийно влияние посредством рекламните развива някои от детските сетива повече от други, а също и оказва влияние върху структурата на процесите на мислене.

Доминиращото в медийната култура сега е от аудио-визуален характер. Налице е ускоряване на скоростта на информацията, изобилие от звук и стимули. Често е трудно да се даде определение на информационните символи и послания.

Интеграцията на телекомуникационните, компютърните и мултимедийните средства е една качествена промяна в традиционните възгледи на почти всички сфери от живота. Дори и етичните и моралните норми са засегнати.

В новата медийна среда концепцията за „текст“ се простира в зрителните, аудио-визуалните и компютризираните измерения. Можем да говорим за пространство, където медиите когнитивно, ефективно и чрез интуитивни елементи съществуват съвместно.

В действителност неподготвеността за потапяне в новата виртуална технология може да доведе до отрицателни процеси при развитието на децата. Най-малко трябва да бъдем сериозни, критични и независими при използването на средствата за масови и информационни технологии за обучението. Защото от добър помощник те могат да се превърнат във враг и да доведат до ограничаване на интелектуалните способности на децата.

Заклучение

Първите седем години от живота на човека са най-важни, защото именно в този период се

формира в по-голямата си част човешкият интелект. Поради това трябва да се обърне особено внимание на ролята на масовите рекламни комуникации при възпитанието на децата, както и на отрицателното им влияние върху детската психика и личност като цяло.

В един свят на межкултурни комуникации е задължително да се посредничи при размяната на различни ценности и културно поведение. Великите цивилизации и култури имат много различни модели на комуникация и използват различни сетива по различен начин. В ход е създаването на глобално информационно общество, затова при възпитанието на децата трябва да се отделя необходимото внимание на разнообразието от култури, до които те да се докоснат чрез медиите и новите информационни технологии.

Като се има предвид, че защитата на децата от рекламата чрез програмиране или селектиране на програмното съдържание за деца е икономически неефективно за медийните организации, а медиите в по-голямата си част са търговски и биха инициирали само онези действия, които повишават печалбата им, то необходимостта от строги

мерки за противодействие на заплахите и рисковете от рекламата върху децата се оказва от първостепенна важност за развитието на здраво общество.

Затова трябва да се анализират задълбочено заплахите и рисковете от рекламата върху децата и да се регламентира сложният процес на взаимодействие „дете–реклама“, влиянията в положителен аспект и появата на отрицателни тенденции в тази сфера с цел създаване на ясни и стриктни мерки за защита на децата от вредното въздействие на рекламата.

От такава гледна точка трябва да се постигне и положителен баланс в двустранния процес на рекламната комуникация, насочена към деца, който да отговори на някои въпроси, свързани с развитието на детската аудитория с оглед на противодействието на заплахите и рисковете от рекламата върху децата.

Литература

1. Ангова, С. Рекламата. Комуникации. С., 2005.
2. Стойков, Л. Култура и медии. С., 2006.

СЪВРЕМЕНЕН МАРКЕТИНГ В ТУРИСТИЧЕСКИЯ БРАНШ ЧРЕЗ МОДЕЛА „КАНАВА НА БИЗНЕСА“

Камелия Карадочева*

Резюме: Инструментът, наречен „канава на бизнес модел“ е подходящ както за новопрохождащи фирми (в т.ч. стартъпи), така и за отдавна основани и добре развиващи се компании. Той може да се определи като визуален шаблон от девет блока (елемента), които представят какъв е бизнес моделът на организацията. Поради своята нагледност и простота се е превърнал в глобален стандарт, използван от огромен брой компании и хора по света. Моделът може да се приложи в сектор „Туризм“, за да способства за овладяване на последиците от коронакризата, които се оказва неоспоримо предизвикателство за бранша.

Ключови думи: канава, бизнес, маркетинг, шаблон, туризъм, криза.

Abstract: The tool, called “Business canvas”, is suitable both for new companies (including stages), as well as for long-term valued companies. It can be defined as a visual template of nine blocks (elements), which represent what the business model of the organization is. Due to its clarity and simplicity, it has become a global standard, used by a huge number of companies and people around the world. The model can be applied in the Tourism sector to help manage the effects of the coronary crisis, which have proved to be an undeniable challenge for the industry.

Key words: canvas, business, marketing, template, tourism, crisis.

1. Въведение

Бизнес моделирането е управленски еквивалент на научния метод – започва се с хипотеза, която след това се прилага в действие, и се реви-зира, когато е необходимо. Бизнес моделът не е едно и също нещо като стратегията, въпреки че днес много хора ги използват като взаимозаменяеми термини. Когато нов модел промени икономиката на дадена индустрия и е трудно да се копира или възпроизведе, той сам по себе си може да създаде силно конкурентно предимство. Именно „канавата на бизнеса“ (Business canvas) е модел, който за разлика от традиционния сложен бизнес план помага на организациите да водят

структурирани, осезаеми и стратегически разговори и дискусии около създаването на нов бизнес или за съществуващи фирми. Водещи световни компании като GE, P & G и Nestlé използват „платното“, за да управляват стратегията си или да дадат нов тласък за растеж, докато стартиращите компании го използват в търсенето на правилния бизнес модел.

Основната цел на „канавата на бизнеса“ е да помогне на компаниите да преминат отвъд продуктовото мислене и да стигнат до мисленето на бизнес модела. „Канавата на бизнеса“ е инструмент за стратегическо планиране и анализ, предложен за първи път през 2010 г. от швейцарският експерт по бизнес модели **Александър Остервалдер** и белгийският специалист по информационни системи **Ив Пиньор**. В разработката на този бизнес модел Остервалдер и Пиньор си сътрудничат с 470 членове на онлайн общността Business Model Innovation Hub. В този форум участват професионалисти и експерти по бизнес моделиране, които със своите изследвания, примери и препоръки допринасят за оформяне на крайния вариант на инструмента. Инструментът в стилизиран вариант изглежда така:

Необходимо е да се отбележи въздействието на коронакризата по целия свят и особено пострадалия икономически сектор „Туризм“. Потребителските нужди и поведение се променят вследствие на създалата се несигурност. Това постави нови предизвикателства пред маркетинговете. Пристъпвайки към „новата нормалност“, е-бизнеса или онлайн присъствието на бизнеса става задължително и все по-актуално за клиентите през това безпрецедентно време. Тези обстоятелства налагат преосмисляне на конвенционалните

* Докторант в департамент „Администрация и управление“, Нов български университет.

маркетингови инструменти и имплементиране на дигиталните с приоритет.

2. Шаблонът „канавата на бизнеса“

Ето как шаблонът „канавата на бизнес модела“ описва и анализира деветте блока/елемента за една бизнес организация в сферата на туризма, предлагаща онлайн маркетинг.

1. **Ключови партньори** – изключително важен е фокусът в партньорските отношения и намирането на решения за дългосрочна колаборация. Разпределянето на определени дейности между експерти в съответната област, които да опознаят спецификите на бизнеса, гарантира минимизирането на грешки от липса на опит. Например външна фирма да предлага кетъринг за събития или озеленяване на площите около един хотел. От друга страна, маркетинг специалисти да се занимават с прилагане на съответните инструменти за позициониране на бизнеса онлайн, вместо това да е задача на управителя.

2. **Ключови дейности** – това са ключови бизнес процеси за постигане на успех в организацията – например дизайн на продукт, производство на продукт, доставка на продукт, разрешаване на проблеми и изработване на решения. Ключовите дейности се предопределят от стойността, която организацията дава на целевите клиенти. Съвременните маркетингови тенденции – например в хотелската и ресторантьорската индустрия, препоръчват да се използват различни рекламни кампании, кореспондиращи с емоциите на клиентите, изграждане на бранд идентичност и разпознаваемост на марката, промоционални кампании, интегрирани с онлайн промотиране на BTL рекламни стратегии и реализиране на фирмени събития, изготвяне на анализи с Google Analytics, реклама с Google AdWords, Facebook Ads, YouTube Ads и други.

3. **Ключови ресурси** – това са нещата, от които организацията се нуждае най-много, за да реализира своя бизнес модел. Ключовите ресурси могат да са собственост на дадена компания, да се ползват под наем или да се използват чрез споразумение с ключови партньори. Успешният имейл маркетинг може да е най-ефективният инструмент за изпращане на оферти и превръщане на потенциалните клиенти в постоянни и верни на бранда, или с други думи, създаване на лоялни клиенти. Продажбите чрез content маркетинг в блога и редовен имейл бюлетин са един от най-силните онлайн маркетингови инструменти. Този метод на маркетинг дава бързи и положителни резултати спрямо вложените ресурси. Маркетинг чрез собствено качествено съдържание (content marketing), ефективен и ефектен копирайтинг без

излишни изкуствени рекламни фрази и слогани, визуален и функционален имейл маркетинг. Това са основни способности за реализиране на успешна маркетингова стратегия.

4. **Предложение за стойност** – или „причината организацията ми да съществува“ – какви потребности на клиентите задоволява и в каква степен на база на отличителността на организацията спрямо конкуренцията по показатели като качество, дизайн, цена, срокове за доставка, обслужване, бранд, удовлетворение на клиентите и т.н. Съвременният подход в туристическата индустрия например е да се ангажират сегашните гости, за да се увеличат бъдещите резервации. Съвременното мощно оръжие срещу конкуренцията се казва *онлайн репутация*. Именно чрез социалните мрежи или отзивите, които потребителите пишат в Google, новите клиенти получават независимо мнение за обекта. Рекламите сами по себе си предлагат идеална представа за всяко място/услуга, но не и независима. Затова все повече потребители се доверяват на клиенти, оставили мнение за обекта/услугата. Този фактор препраща към следващата категория в модела „канавата на бизнеса“.

5. **Отношенията с клиентите** – Колкото по-обширна е клиентската база, толкова по-важно е тя да бъде разделена на различни целеви групи, като всяка има специфични нужди и желания. Тенденция особено на фона на коронакризата се явява желанието на потребителите да са възможно най-уединени с минимален досег с външни хора. Креативните бизнеси ще имат възможност да се проявят с иновативни решения. Например хотели и магазини без персонал. Това също е обслужване според предпочитанията на клиента. Традиционното разбиране обаче за обслужване също е от съществено значение. То е комплексен фактор. Ако портиерът и сервитьорите в даден туристически обект са груби, например качествената храна няма да бъде оценена подобаващо. Психолозите стигат до заключението, че негативното впечатление е много по-устойчиво от позитивното. Затова отношението с клиентите трябва да е минимум на нивото на предлаганата услуга.

6. **Канали** – в днешния дигитален свят всеки бизнес се бори за по-добро онлайн позициониране, защото това пряко означава и повече клиенти. Ключът за успех тук е изяснен още в началото: мисия, визия, цели, таргет аудитория, ефективен маркетинг микс. Така може да се изгради цялостният образ на един печеливш бранд. Маркетингът в социалните мрежи или поддържането на професионална комуникация в социалните мрежи, управлението на рекламата в социалните

мрежи, SEO, SEM, рекламата във Facebook, рекламата в YouTube, рекламата в TripAdvisor и други могат да помогнат на бизнеса да бъде възприеман по правилния начин от публиката и пряко и ефективно да увеличи резервациите и клиентите.

7. Потребителските сегменти – това са различните целеви групи с клиенти, които организацията обособява. Затова според предлаганите услуги е необходимо да се направи и сегментиране на целевата аудитория така, че тя да получи максимално удовлетворение и задоволяване на потребностите. Сегментирането се случва на базата на проучване на желанията и очакванията на клиентите. Съответната таргет група може да се разграничава на базата на различни фактори. Например възраст, пол, интереси, социален или семеен статус.

8. Структурата на разходите – това са всички оперативни разходи, които възникват като част от бизнес модела. Знаем ключовите ресурси, ключовите дейности и ключовите партньорства, следователно можем да определим структурата на разходите.

9. Поточите на приходите – това са паричните потоци, които всеки отделен потребителски сегмент генерира. Могат да се повишат приходите, да се ангажират клиентите и те да се превърнат в лоялни, да се привлекат нови и да се повиши заетостта. Има различни начини за генериране на приходи. При определени услуги се промотира по-ранно плащане на по-добра цена. Така първоначалните парични постъпления могат да се използват за инвестиция и подобряване качеството на услугата. Освен това този подход гарантира сигурна аудитория от потребители, на базата на която може да се планира.

3. Заключение

За всяка организация е полезно, когато нейният собственик и ключовите мениджъри имат яснота и добро разбиране на бизнес модела, който следват. По този начин тези ръководители могат да вземат по-компетентни решения, да разрешават по-бързо проблеми и да бъдат последователни лидери, които служителите уверено да следват.

Именно с такава цел е създаден инструментът, наречен „канавата на бизнес модел“. Той е подходящ както за новопроходящи фирми (в т.ч. стартъпи), така и за отдавна основани и добре развиващи се (или пък не) компании. Накратко, „канавата на бизнес модел“ е визуален шаблон от девет блока (елемента), които представят какъв е бизнес моделът на организацията. Поради своята нагледност и простота се е превърнал в глобален стандарт, използван от огромен брой компании и хора по света. Основната идея на модела „канавата на бизнеса“ е, че с негова помощ могат да бъдат подобрени резултатите на организацията. Когато всички ключови аспекти са нагледно и едновременно изложени, организацията може да оптимизира определени процеси или да набележи по-добра стратегия. Особено полезна е „канавата на бизнес модел“ за новопроходящи компании, тъй като с нейна помощ предприемачите подреждат мислите си на лист хартия, неутрализират хаоса, не планират на парче и могат да вземат по-добри решения.

Литература

1. Армстронг, Гари. Филип, Котлър. Въведение в маркетинга. – София: Класика-и-стил, 2013, 792 с.
2. Благоев, Веселин. Маркетинг. Второ издание. – София: International University, 2003, 640 с.
3. Димитров, Н. Антикризисен мениджмънт. Издателски комплекс – УНСС, 2018, 15 с.
4. Кръстева, Невяна. Дигитален Маркетинг. – София: Авангард Прима, 2016, 290 с.
5. Маринова, Елена. Маркетинг. Пето издание. – София: Princeps, 2002, 407 с.
6. Маринова, Н., Гъргаров З., Д. Анастасовски Д. Рисковете в икономическата и финансовата дейност. София, 2015, с. 39.
7. Котлър, Филип. Маркетинг 4.0. – София: Locus, 2019, 222 с.
8. UNCTAD (2020). Trade and Development Report Update: Global trade impact of the coronavirus (COVID-19) epidemic, UNCTAD/DITC/INF/2020/1, Geneva, 4 March.

ОПИТ ЗА ЕСТЕСТВЕН ПРОЧИТ НА ПРОИЗХОДА И ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ЗАЩИТАТА НА ИНФОРМАЦИЯТА

*Иво Великов**

*А един от онези, които се избавиха,
дойде и събъщи това на евреина Аврам;
(Битие, гл. 14, ст. 13)*

Резюме: Представената статия е опит за авторов поглед върху историческото развитие на защитата на информацията (ЗИ). Идеята е развита по исторически произведения и теоретични материали за разузнаването, характерни за него от хилядолетия.

В множество трудове – монографии, статии и доклади, сме отгръщали темата за разузнаването. Несъмнено е, че то е древно историческо явление и съпътства човешкото общество от самото му възникване. Тук обаче искаме да се противопоставим на разузнаването, като покажем, че защитата на информацията, която днес е актуална тема № 1 за всички ФЛ и ЮЛ, държавни, смесени, частни, местни, търговски и производствени и т.н. обществени субекти, е също толкова древно явление. Нещо повече, в наши дни ЗИ е по-масовата, по-познатата, по-иновативната и по-революционната дейност в сравнение с разузнаването.

Ключови думи: защита на информацията, разузнаване, периодизация, етапи на развитие на защитата на информацията, особености на ЗИ през етапите, древни и модерни примери на ЗИ.

Предговор

Защитата на ценната информация е витална, първостепенна задача на изброените субекти. Без такава те просто ще престанат да съществуват в неизбежно кратки срокове.

Опитът от доказването на древността на разузнаването, създадените периодизации¹, личните контакти и интереси с автори в областта на разузнаването ни позволяват да изкажем не толкова смелата хипотеза, че провалите на разузнаването преди, днес и в бъдеще всъщност са победи на структурите по защита на информацията. Нещо повече, източниците на това знание са абсолютно същите, където сме търсили доказателства за разузнаване, и на практика на почти същите места се откриват и доказателствата за успешна защита

на информацията. ЗИ вероятно е възникнала за противодействие на разузнаването, но днес тя е мощен клон на технологичното развитие на човечеството поради ред други причини, не само поради наличието на заплахата от разузнаването.

Увод

Произходът на разузнаването безспорно е някъде дълбоко в началото на човешката история. Този неоспорим факт стои в основата на множество исторически изследвания или просто в исторически факти при изследвания, свързани с разузнаването. Често дори се стига до коментари на библейски текстове или интерпретации на познати факти от човешката история.

Значението на доброто разузнаване за сигурността на съвременното общество се признава от всички отговорни държавни мъже. Понякога се смята, че разузнаването с всичките си позитиви и тъмни страни е модерно изобретение, а не толкова старо явление. Вярно е, че напредъкът на науката и техниката през последните 300 години допринесе за развитието на организацията на разузнаването, т.е. направи още по-очевидно и всеизвестно значението му за държавата, но това не означава, че то е модерно изобретение. Според Дворник (Дворник, Ф. Произход на разузнавателните служби. Лик, 1997 г., стр. 13) подобни организации възникват най-напред в Близкия изток, който в много отношения е люлката на човешката култура и на нашата цивилизация. Древният Египет, Вавилон, Асирия и Персия, както и Хетската империя, са оставили богато наследство в областта на политиката, както и в други сфери на културата.

Нашата идея обаче не е да цитираме множеството исторически факти, има достатъчно трудове в тази насока с множество емпирична информация. Като направим равносметка на базата на историческото развитие на човечеството, смятаме за възможни четири основни периода на разузнаването, всичките продиктувани от съответната ера на общественото развитие. (Трябва да отбележим, че при периодизацията сме имали предвид историята на човешката цивилизация както според социално-икономическите форма-

* Проф. д-р в Академията на МВР.

¹ Вж. Великов, И. Кратка теория на разузнаването. Албаторос, 2017 г.

ции на К. Маркс, така и според съответните епохи съгласно Алвин Тофлър (Третата вълна). Поради което има периоди, които са приключили или започнали според края или началото на социално-икономическа формация (края на I и началото на II период на разузнаването), но има и такива, които съвпадат с края или началото на епохите според Тофлър (края на III и началото на IV период). Намираме за важен и факта, че краят на II и началото на III период съвпадат като време съобразно двете теории: началото на капиталистическата реформация на обществото според Маркс и началото на индустриалната епоха според Тофлър).

Първи период (додържавен и в аграрната епоха). В този период придобиването на разузнавателна информация има конкретен, конюнктурен, краткосрочен и непоследователен, предимно неорганизиран и най-вече с ловен характер. Това отношение произтича от характеристиките на властта и властимащите, които са ръководители на ловуващите (съзнателно не ги наричаме военни ръководители, тъй като все още няма съществени сблъсъци на интереси с другите също така малобройни човешки групи, няма война като продължение на политиката с други средства според Клаузевиц), вождове, старейшини и т.н.

Тук не става въобще дума за развитие на конкретни структури или умения за ЗИ, а за родовообщинни отношения, които са в основата на властта и на доставянето на информация. Същността на властта е всъщност върховенството над ловната (военната) структура, в този смисъл разузнавателната информация, от една страна, е по отношение на външните заплахи и противници, често това са не хора, а хищници (срещу които трябва да мобилизираме нашата общност), от друга – относно вътрешните врагове и претенденти за върховенство (които се решават много по-сложно). В този смисъл, по наше мнение, още преди трактатите на Сун Дзъ вече имаме разделението на външно и вътрешно разузнаване, т.е. външно разузнаване и контраразузнаване.

ЗИ се осъществява на битово и материално ниво – по отношение на местата с добра храна, чиста вода, на скрити места за съхраняване на запаси, на по-добри убежища, на намерения за манципиране от групата или присъединяване към друга група.

На практика отсъствието на специални изисквания към тази дейност предполага, че всеки от физически годните има възможност да изпълнява такива функции. Получените нови знания не се запазват дълго, нито съхраняват, губят се леко, няма приемственост (ловните сцени по

стените на пещери или домове, находките от сечива са сред малкото източници на информация относно бита на социума по това време). Използваните методи произтичат от качествата на човешкото същество, няма никакви допълнителни средства или способности, които да подпомагат изпълнението на тази дейност.

Това е най-дългият период в съзнателната човешката история до момента, аналогично би трябвало да бъде и най-дълъг и в развитието на ЗИ като идеи, практика и резултати. Оскъдните източници на информация обаче, както и нивото на развитие на обществените отношения и научните постижения в този период не са позволили и на ЗИ (както твърдим и при разузнаването) да преживее онзи разцвет и възход като средство за правене на политика, каквито се случват през следващите, макар и по-кратки периоди. Логично през този период не може да бъде намерена нито една личност на политик, творец или военен ръководител, която да бъде упомената в контекста на това изследване.

Втори период (държавен в аграрната епоха). Това е периодът от края на родовообщинния строй – социално-икономическа формация по Маркс до началото на индустриалната ера по Тофлър и началото на буржоазната революция по самия Маркс (вероятно около 16. век пр.н.е. със създаването на Египетската държава като първо стабилно държавно образувание до около 1700 г.). Тук разузнаването преминава от елементарната рекогносцировка към същностните характеристики на новото специално знание. Личността на разузнавача вече се подбира въз основа на много по-широк кръг от качества – физическата годност остава най-важна, но се държи сметка вече и за останалите качества на личността, характер, пригодност да изпълнява подобни задачи, най-често с прикрит и таен характер, политически интереси и връзки. Допълнително се калкулира способността да се прикрива и защитава получена информация, да се намират оригинални и надеждни начини и способности за предаване на информацията, за фиксиране на информацията, за удобно шифриране и дешифриране и т.н.

Смятаме, че разузнаването като специализирана дейност и ново знание се появява в началото на този период. Появяването му е свързано с появата на държавната организация на обществото. Смятаме обаче също, че ЗИ на информацията възниква едновременно с развитието на разузнаването. Придобивайки нови данни, разузнавачите са имали необходимост, на първо място, да ги запазят в тайна като информация само за определен ползвател – господаря и техен владетел; на второ мяс-

то – да ги запомнят или скрепят в подходяща форма, за да бъдат предадени най-точно на владетеля или военния началник; и на трето място – да бъдат предадени по сигурен и бърз начин до целта.

За първи път се получава разделение на оперативния състав по функции и роли, за да се изпълнят горните задачи: някои лица (съдържатели на ханове, гостилници, хотели) се превръщат в логистично осигуряване на дейността и посредници при осъществяване на свръзката. За бърза свръзка се използват ездачи, лодкари или гълъби, следователно и техните собственици, дресьори и гледачи са били друг тип служители на държавите. Развиват се средства за получаване и прикриване на информация – далекоглед и бинокли, тайнопис, кодиране и шифриране на текстове, условни знаци за разпознаване на свръзката или съюзника, предаване на информация с дим и огън и т.н.

За този дълъг период, колкото и да не са останали преки свидетелства за разузнавателната дейност, все пак има писана история, която в определена степен е свидетел и за разузнавателните практики. Тук е Сун Дзъ (Изкуството да побеждаваш, глава XIII „Тайните агенти“), който още преди 2500 години формулира разделения на оперативния състав на разузнаването – 5 категории агенти:

- местни – хора от вражеската страна, които ние използваме;
- вътрешни – чиновници на вражеската държава, които ние използваме;
- двойни – вражески шпиони, които ние използваме;
- обречени – агенти, на които преднамерено даваме невярна информация, за да заблудят противника;
- определени да живеят – агенти, които трябва да се върнат обратно с необходимата ни информация.

Като изключим обречените, всички останали агенти всъщност получават, съхраняват, крият, предават информация, т.е. имат активен принос към ЗИ.

Първите писани съчинения, свързани с разузнаване, представляват началото на информационно-аналитичната дейност, свързана с разузнаването както като значение и роля в управлението на държавата, така и като анализ на самата оперативна дейност. Това са на практика най-ценните и най-добре охранявани тайни от страна на държавните мъже – описания на народите, на територията, на природата и пътищата, на военните порядки и ръководители.

В горния смисъл ЗИ е явление от зараждането на човечеството, но ако трябва да се търси

началото на самата дейност като организирана и осъзната, т.е. на организираната структура, тя се намира в този период и създатели са древните културни народи по поречието на Нил и Близкия изток. Те са завещали на наследниците първите примитивни организации за разузнаване, при това – начало на държавни разузнавателни служби. В стремежа си да запазят ценните сведения за собствени нужди, владетелите и тяхното близко обкръжение по естествен и несъзнателен начин, едновременно с разузнаването, започват да градят и системите за защита на информацията.

За много изследователи, както и според Ф. Дворник, това е най-интересният, най-решаващият за развитието на разузнаването период. В обемния си труд „Произход на разузнавателните служби“ същият автор разгръща подробна и красноречива картина на непрекъснатото развитие и усъвършенстване на средствата, формите и методите за ЗИ от древността почти до края на периода. Забележителни за това изследване са множество факти и свидетелства на значителна организираност на ЗИ. Връзката на доброто разузнаване/ЗИ с проспериращата държава и успешен владетел е многократно и недвусмислено подчертана чрез многобройни примери от множество научни трудове и исторически свидетелства:

- Ангажименти на управителите на отдалечени провинции и гарнизони на Египет да информират фараона за събитията в региона и около него. (Стр. 16: ... „Царският вестносец“ се среща често в египетските надписи... той е посещавал редовно народите данъкоплатци, придружаван винаги от многобройна свита и от поделение на египетската войска. Най-вероятно точно той и неговите чиновници са били онези, които са събирали цялата налична информация... Изглежда това е сановник с голяма власт... (б.а. – притежава очевидно доверието на фараона и поради важната информация, която донася, е надлежно защитен от войска). Стр. 17: ... египетските крепости по границата с Палестина са били особено важни ... През тях са преминавали специални пратеници, които доставяли заповедите на фараона и се връщали с информация за него... (б.а. – очевидно са хора, които знаят какво е разузнавателна информация и как да я крият при пренасянето ѝ). Дворник цитира „Летописите“ на Дж. Х. Бристед, том 3, стр. 630, в които е публикуван дневник на граничен офицер, който описва подробно всеки преминаващ през неговия пункт и задачата, с която е натоварен. Позволяваме си коментар от Бристед: ... Удивително е да се наблюдава огромното внимание, с което граничният

офицер е проверявал всеки преминаващ през неговия пост. *(б.а. – какво може да предизвиква такава предпазливост освен защитата на пратениците и информацията, която носят)*. На стр. 22 откриваме: ...Тези документи – най-древната дипломатическа кореспонденция в човешката история – са известни като табличките или писмата от Тел-ел-Амарна... Тези писма представляват една много точна, нещо повече – блестяща илюстрация на ориенталската проникателност и лукавство...

– Системата за защита на информацията в окупираните територии на асирийците. От ефикасността на тяхното разузнаване зависели съществуването и сигурността на империята. Те били абсолютно безмилостни във воденето на войните си и в потушаването на каквито и да било революции и като следствие на това не могли да разчитат на лоялността на своите поданици поради тази своя крайна жестокост. Ето защо разузнавателната им служба била постоянно нащрек и в бойна готовност. Съществувала тайна служба, която е следяла за лоялността на царските сановници. Разполагаме само с откъслечни данни за нея, но тя е съществувала със сигурност и от тогава насам е била отличителен белег за почти всички азиатски абсолютни монархии. Дворник, стр. 28: ... по особено важните пътища е имало поставени знаци, които насочвали пътника, така че пътуването му да е възможно и през нощта. На определени разстояния били поставени царски стражи за защита на пътниците и за осигуряване на бързото предаване на спешни съобщения. Особени грижи са били отделяни за маршрутите през пустинята. Изградени са били крепости, които да ги защитават, и са изкопавани кладенци, за да може да се пътува... *(б.а. – в днешно време вероятно тези задачи ни изглеждат някак обикновени, рутинни, несвързани пряко със ЗИ, но в конкретния период те са били точно това, от което се нуждае един пратеник, шпионин, емисар – сигурност и надеждност на доставката)*.

– Организацията на царската поща при персите за сигурно предаване на информацията и надеждната ѝ защита при преноса – доведена почти до съвършенство при тях (б.а. цитираме Херодот и неговата „Велика история на войните между гърците и персите“, кн.VIII, 98: „На света няма смъртно същество, което да изминава разстоянията по-бързо от тези вестители – толкова добре е замислена тази служба от персите! Казват, че на определени места по целия път са разположени коне и хора, така че на един ден път се пада по един кон и един човек. Нито сняг, нито порой, нито жега, нито

нощният мрак са в състояние да попречат на вестителя да измине определения му път по възможно най-бързия начин. Първият вестител, достигайки до своята цел, предава поръчението на втори, вторият от своя страна – на трети. Така вестта, преминавайки от един на друг, достига до онзи, за когото е предназначена, подобно на факлите по време на състезанието в чест на Хефест, което елините устройват.“

– Сигналната служба с огън на македонците, доразвита в самостоятелна такава на основа на персийската. Този метод за оптично предаване на защитени данни работел особено ефективно по-късно, през 10. век. Точно по този начин Василий II (Българоубиец), докато воювал в България срещу цар Самуил, бил информиран за събитията по границата с арабите. Чрез огнените сигнали той научил, че неговият съюзник, младият емир на Алеп (в днешна Сирия), е застрашен от халифа на фатимидите Ал-Азис, който нарушил примирието с империята и се готвел да превземе Алеп. Дукът на Антиохия се опитал да изпрати подкрепления на Алеп, но бил разбит от египетските араби. Василий II, след като научил новините, не се поколебал да вземе изненадващо решение. Като се отказал от кампанията си в България, той събрал войските си и наредил на всеки войник да яхне най-бързото си муле и да вземе още едно за смяна. Като използвал имперските пощи, посред зима той прекосил Мала Азия за 16 дни. При Антиохия той се присъединил към армията си и настъпил към Алеп. Неочакваната му поява предизвикала паника сред египтяните. След като превзел два града в Сирия, Василий II се завърнал в Константинопол през есента на 995 г. Това изключително постижение, превъзнасяно от арабските историци, ни разкрива не само бързината на информационната връзка между императора, провеждащ поход в България, Константинопол и границата с арабите, но и доброто състояние на имперските пътища от столицата до Сирия. Така чрез предаването на информация чрез сигналните огънове се постигали едновременно два ценни ефекта – бързина на връзката и защитеност на информацията. Само просветени в този начин на контакт лица са успявали да разчитат съобщението.

На стр. 57 при Дворник откриваме една добре описана от Полибий сигнална система: ...представлява комбинация от воден часовник и сигнализация с огън. Както изпращащите, така и станциите получателки е трябвало да бъдат оборудвани с глинени съдове с абсолютно еднакви размери, с отвор към долната част, който да може да се запушва с коркова тапа. Съдовете се пълнели с вода. Вътре плавал поплавок от корк, набучен на

разграфена на интервали дървена пръчка. Всяка от резките по нея имала собствено значение. При подаване на сигнал с огън и в двете станции едновременно отпусвали съда. Когато поплавъкът достигнал до знака за съобщението, което трябва да се предаде, изпращачата станция сигнализираща на приемащата да спре изтичането на водата и да разчете предадената информация...

– Отсъствието на опит за разузнаване при ранната римска държава (всеизвестната история с крякането на гъските на хълма Капитолия, с което предупредили защитниците за катерещите се по скалите гали, е точно такъв пример), които използвали в общия случай разузнавателна информация от техните съюзници, но не се погрижили за създаването на своя организация; и изграждането на солидна такава при императорите (Диоклециан и Константин през 3.–4. век) до достигането и до истински върхове при Византия (в приложение № 1 – извадки от изследването на Ф. Дворник, които имат съществено значение като примери на разузнавателна дейност в този период).

– Началото на дипломатическото разузнаване при византийците и опитите да бъдат оценени качествата на политическите ръководители на народите. От Византия сме получили опита дипломатите да играят съществена роля в разузнаването, но и в тайното предаване на информация до собствения владетел.

– Началото на дълбоката връзка на разузнаването с други науки при арабите – особено с географията (книги и карти от IX – X век за изучаване на териториите на съседните държави), исторически и антропологически описания на народите, обитаващи съпределните територии, преводите на арабски на астрономически трудове на Птолемей и др. трудове на гръцката култура (както по-късно се оказва, страните от Западна Европа се запознават с трудовете на Аристотел и Сократ чрез преводи от арабски, при завладяването на Иберийския полуостров) и т.н. Тези описания най-вече на географите имат и днес изключително значение за историците. Друг интересен момент от развитието на разузнаването при арабите е добрата приемственост от постиженията на персите и на византийците, т.е. същите не унищожават, а доразвиват наследеното и наученото от своите съседи и противници. Очевидно е, че арабите притежават особено високо съзнание за ЗИ, тъй като всички източници за тях показват старание за придобиване на нови знания, за съхраняване и запазване на данни и факти, които да могат многократно и в дълги периоди да бъдат използвани.

Разбира се, както подчертава Дворник, ос-

новното внимание на владетелите от този период не е точно върху разузнаването като скрита дейност, въпреки нейното начало, а по-скоро поддържането на бърза и надеждна връзка с цел контрол над територията, което се е осъществявало чрез организацията на държавните пощи. **В този смисъл първите служби за сигурност (ако можем така да ги наречем, или по-точно служби за защита на информацията), които са най-добре организирани, представлявали са значителен държавен разход, имали са повсеместно значение за всеки успешен ръководител – това са пощите. Откритието на този факт е изненада и за нас, но пространното изследване на Френсис Дворник ни дава основателна причина да го приемем. Още повече че основна част от неговите текстове, за всеки от разгледаните периоди и държави, е точно по организацията на предаването на информацията. Същите трасета са използвани и за придвижване на собствени или чужди пратеници до владетеля, за да се осъществи бърза и сигурна връзка. Друг важен извод в горния ред на мисли – пощата като служба за защита на информацията е организация, която вероятно предхожда разузнавателните организации.**

Горното откритие заслужава още по-голямо внимание днес, когато възможностите за комуникиране са толкова много, че на практика информацията може да се предава мигновено в реално време. С други думи, вторият период на развитие на ЗИ ни е разкрил и завещал важното откритие „поща“. Вероятно днес не си даваме сметка, че първообразът на електронната поща е толкова дълбоко в древността и е имал толкова важно значение за развитието на обществото и за цялата човешка история. На практика един задължителен и верен признак на държавен упадък е именно разпадането или намаляването на ефективността на държавната поща. Обратно, поддържането ѝ в добро състояние е признак на разцвет и позитивно развитие на държавата.

Според нас първата истинска структура (било то държавна и/или недържавна) в областта на ЗИ в историята на човечеството е пощата. През 2016 г. в наша публикация споменахме, че пощата може да се нарече „първата разузнавателна служба“, но при по-сериозен анализ трябва да поправим тази по-скоро странична, неосновна или по-скоро вторична дейност и квалификация на пощите. Т.е. пощите по-скоро се явяват първообраз на службата за ЗИ.

Пазенето на поверителна информация извън ръцете на врага е голяма грижа за ранните культу-

ри, което води до развитието на технология за информационна сигурност, известна като криптография. По-долу разглеждаме във времева линия някои ранни употреби и основни етапи на шпионство и информационна сигурност от този период:

Библията – в Четвърта книга на Моисей „Числа“, глава 13. Примерът е важен, тъй като има данни за екип (б.а. – буквално разузнавателен отряд), изпратен от Моисей в Ханаанската земя. Подбрани са елитни мъже, представители на всеки от родовете:

„... 3. И тъй, според Божието повеление Моисей ги изпрати от Фаранската пустиня; **всичките мъже бяха главни между израилтяните.**“ (б.а. – внимателно подбрани според качествата им).

Следва същината на поставената разузнавателна задача:

16. Тия са имената на мъжете, които Моисей изпрати, за да съгледат земята; и Моисей наименува Осия Навиевия син Исус. (б.а. – най-важната разузнавателна идея в този стих е даването на оперативен псевдоним на разузнавач – Исус Навин се превръща в Осия, практиката е широко използвана след това, за да се запази истинската самоличност и принадлежност на разузнавачите. Псевдонимът обаче има своята роля и при запазване на името на разузнавача, т.е. е елемент на ЗИ).

17. Като ги изпрати да съгледат Ханаанската земя, Моисей им рече: Качете се по южната страна и изкачете се на вървата.

18. та вижте каква е земята, и хората, които живеят в нея, силни ли са, или слаби, малко ли са или много;

19. и каква е земята, на която те живеят, добра ли е или лоша; и какви са градовете, в които те живеят, от шатри ли са, или са укрепени;

20. и каква е земята, плодовитата ли е или постна, има ли по нея дървета, или не. И бъдете смели, и донесете от плодовете на земята.

В стиховете 17–20 намираме един подробен инструктаж към разузнавателния отряд – как да проникнат на територията (обекта) за разузнаване, каква информация трябва да получат, какви анализи и оценки трябва да направят преди завръщането им, които да бъдат представени на Моисей (ръководителя) за вземане на решение. Въсъщност това може би е първата истинска разузнавателна операция. И целта, планирането, провеждането, резултатът са направо класически за разузнаването и днес. Целият инструктаж (от само себе си се разбира) е тайна и представлява ценна защитена информация. Следва ефектът от разузнавателната операция:

25. А на края на четиридесетте дена те се върнаха от съгледването на земята.

26. И отивайки дойдоха при Моисей, при Аарона и при цялото общество израилтяни във Фаранската пустиня, в Кадис; и дадоха отчет на тях и на цялото общество, и показаха им плода на земята.

27. И разказаха му, думайки: Ходихме в земята, в която ни изпрати; и наистина там тежат мляко и мед; ето и плода ѝ.

28. Людете обаче, които живеят в земята, са силни, и градовете укрепени и много големи; там видяхме оце и Енаковите синове.

Очевидно добре планираната и проведена операция дава резултат. Получена е реална представа за разузнаваната територия – привлекателна, но трудна за овладяване, предвид защитниците ѝ. Като се абстрахираме от Божието участие (б.а. – Бог предава тази земя на израилтяните), всичко в тази операция е проведено на необходимото професионално и компетентно ниво. Получена е информация, която е добре анализирана и предадена скрита на съответния ръководител за вземане на решение. Така се реализира едновременно разузнаване и защита на информацията.

Откъси от Библията показват и други примери за използването на шпиони в древни времена. Например в книга Съдии Израилеви 18: 2 (б.а. – така с цифри обозначаваме съответно глава:стих, така е прието в самата Библия), казва: „Така че Данитите (Дановите синове) изпратиха петима храбри воители от Цора и Естаол да обгледат (б.а. – да шпионират) земята и да я проучат, и им казаха: идете, изучете земята. Тези мъже представлявали всичките си кланове.... Стих 8: И (петимата души) се върнаха при братята си в Цора и Естаол, и братята им ги попитаха: какво свършихте? Стих 9: Те отговориха: Станете да отидем против тях; ние видяхме земята, тя е твърде хубава; какво, вие се двоумите? не се бавете да тръгнете и да завладеете оная земя;

(Очевидно тук също срещаме една основна цел на разузнаването (обект на разузнаването), такава, каквато предполагаме за древността – завоевание на нова територия, нова по-добра среда за развитие на рода. Точно земята се явява основна стока и ценност на древността и тя неминуемо попада в завоевателните планове на всички древни култури. Защитата на получената информация е не по-маловажна задача – анализът и оценката на целта, общото състояние на средата за сигурност са и трябва да останат само и единствено достойние на израилтяните – б.а.).

Рим 50 г. пр.н.е.

Юлий Цезар изпраща тайни съобщения до

своите генерали и служители, използвайки прост шифър за заместване (подходящо наречен Шифър на Цезар), в който всяка буква в оригиналния текст се заменя с буква с определен фиксиран брой позиции по-надолу по азбуката. Няма данни за успешно разбиване на някое от тези съобщения. 44 г. пр.н.е. обаче Юлий Цезар не разполага с достатъчно шпиони, за да открие кой замисля да го убие и кога. Той е наясно чрез слуховете за разговор за убийството му, но няма повече информация. Убит на сутринта на 14 март.

54 г. сл. н.е. Рим

Ранните християни използват тайни кодове, за да избегнат преследването. Много историците смятат, че числото 666 е препратка към Римската империя или владетеля тиранин Нерон.

9. век

Арабският математик Абу Юсуф Якуб ибн Исхак ал Саббах Ал-Кинди описва честотния анализ в „Ръкопис за дешифриране на криптографски съобщения“. Това е методът, използван за разбиване на кодове със заместващи шифри.

1420 г.

Италианският криптограф Леон Багиста Алберти измисля първите полиалфабетни шифри (днес известен като Алберти шифър) и изобретява форма на машинно кодирано шифроване с помощта на шифров диск. Полиалфабетен шифър е използването на няколко азбуки в криптиране. Към този период през Европейското възраждане, честотният анализ се използва за разбиване на кодове и подпоаване на националната сигурност. Шифърът обаче не се използва правилно няколкостотин години. Това е може би най-значимият напредък в криптографията от времето на Юлий Цезар. Алберти написва и трактат за криптография, наречен *De komponendis cifris*.

Горните примери по естествен път ни попаднаха при разработване на статия за историческото развитие на разузнаването, но бяха ярко доказателство за нивото на ЗИ, което човечеството достига през този период.

Третият период на разузнаването е т.нар. период на индустриалната държава по Тофлър и буржоазните революции по Маркс. Това е периодът след Великите географски открития, свързан с установяването на държавата като основен политически играч на световната сцена (свързан многократно с Вестфалския мирен договор, подписан в Мюнстер през 1648 г.), както и периодът на бурни технически иновации, множество открития във всички сфери на науката. Началото на този период определяме около края на 17. век (1700 г.), когато започва и индустриалната революция. Периодът продължава около 350 години и

обхваща целия период на индустриалната революция и индустриалната буржоазна държава. Основна стока и основна обществена ценност е енергията, следователно основното внимание на държавната разузнаване е съобразено с държавните политики за търсене, намиране, използване, замяна и т.н. на суровини и материали, подходящи за енергийни източници. Като се ръководим от Тофлър (Третата вълна), разузнаването претърпява същото бурно развитие, същите промени като дейност, подобни на всички останали сфери на обществения живот. В този период държавни ръководители вече не са традиционните наследствени аристократи (концентриращи цялата власт под мотото „Държавата – това съм аз“), които дори и да представляват представителни фигури, все пак имат силно намалени изпълнителни функции. Правителствата са вече повече или по-малко представляващи държавите както във вътрешните, така и в международните отношения, което довежда до промяна в ръководството и потреблението и на разузнаването.

Краят на третия период е терористичният акт от 9/11.

В този период защитата на информацията придобива самостоятелно значение и се отделя като самостоятелна от разузнаването. Т.е. всяка разузнавателна служба, всяка държава и организация, дори всяка обособена група хора с общи интереси вече не само търси чужда информация за постигане на целите си, но отделя особено внимание и енергия за защита на собствените ценности и значими факти. Общото ниво на просветеност, на експертиза и на разходи за ЗИ става значително по-високо, отделено по презумпция от обучението, експертизата и разходите за разузнаване. Съзнанието, че ЗИ е дейност със стратегическо значение, създава нови структури (съпределни или направо отделни) както при държавните структури, така и при недържавните такива – напр. структури по вътрешна сигурност, контраразузнаване, охранителни структури, органи по корпоративна сигурност, фирми и независими експерти по сигурност, в края на периода се появяват и първите „бели хакери“ за проверка на системите за сигурност и т.н.

Заедно със Сун Дзъ от предходния етап в историята стои и немският офицер и военен теоретик Карл фон Клаузевиц (1780–1831 г., който според нас е голямото име в третия период на развитие на ЗИ. Според него точната информация за ситуацията, за силните страни и слабостите на противника са от решаващо значение (напр. превъзхождащ/превъзхождан противник) (Clausewitz, Carl von: *Vom Kriege*. Berlin 1999, s. 84–85). Това

са част от възгледите на Макиавели, доразвити по отношение на военното изкуство през 18.–19. век. При Клаузевиц обаче идеите за оценка на информацията, нейната достоверност, съхраняване и защита остават само в сферата на военното дело и не преминават в политиката, както при Сун Дзъ и Макиавели от предходни периоди.

Съществено систематизиране на структурните характеристики на разузнаването и на защитата на информацията на стратегическо ниво в този период представя американският експерт в разузнаването Шърман Кент, едва през 50-те години на 20. век. Изследването възниква в много решаващ политически момент на фона на застрашителното нарастване на конфронтацията между Изтока и Запада и под впечатлението за нуждата от класически реализъм като парадигма в световната политика за сигурност (Kent, Sherman: *Strategic Intelligence for American World Policy*. Princeton University Press, 1966. В САЩ по същото време университетът на ЦРУ (б.а. преводът мой) създава факултет със наименование „Sherman Kent School for Intelligence Analysis“. Това университетско творение има за цел да въведе научните подходи и знание в разузнавателния анализ и в подготовката на бъдещите служители на службите за сигурност в САЩ (според различни коментари неговият анализ се основава на елементите на реализъм при Ханс Моргентау, но този факт е белег за научност в подхода на Кент – б.а.). Кент се опитва чрез този труд да изясни и прецизира цялостния процес на разузнаването. Също така според него разузнавателните структури трябва да отразяват реално изискванията и предизвикателствата на реалностите в политиката за сигурност, която той възприема определено държавно-анархистично (в полза само на собствената държава и без оглед на някакъв международен ред, което означава несподеляне и запазване на цялата придобита информация само за използване от САЩ, дори са изключени стратегическите партньори от създаденото през 1949 г. НАТО). С оглед на историческия момент, Кент систематизира идеите си за стратегическите разузнавателни дейности (б.а. на САЩ) за противодействие на стремежа на комунистическия свят за стратегическо превъзходство. По тази причина всички средства за защита на националната сигурност за него са позволени (да припомним Макиавели – „Целта оправдава средствата“ – б.а.). Основа на разузнавателната дейност са принципи и понятия, установени още през Първата световна война (все още е твърде рано да се направят всички изводи от Втората световна война – б.а.), но при все това с използване на модерни методи,

средства и технологии. Вследствие на което заедно с оперативно тактическите анализи на разузнаването идват и такива като военностратегически, военнотактически, политикостратегически и политикотактически анализи.

Безспорна е стойността на такива анализи, както и за нас е очевидна връзката им със ЗИ – те просто не е трябвало да стават достояние за непосветените. Кент е сред първите експерти и инструктори, които обръщат внимание на научна основа върху сигурността на информацията.

Във времето между двете световни войни на 20. век разузнавателните способности като технология според австрийският изследовател Волфганг Браумандл („Transformation nachrichtendienstlicher Strukturen – Die Bedeutung von Intelligence in der Terrorismusbekämpfung“ (9/2010), се развиват само в САЩ и Великобритания (факт, с който не сме съвсем съгласни, тъй като малко преди, по време на Втората световна война и в първото десетилетие след нея съветското разузнаване има значителни успехи – Зорге, Роте Капеле, Кембриджката петорка и др., да не говорим, че учебниците в България, по които бяха създадени множество трудове в последните 20 години са главно от началото на 60-те години, когато очевидно е имало и значително съветско творчество (б.а. – вж. Асенов, Б. Разузнаването от древността до наши дни, стр. 83–103). Разузнаване в този период е понятие единствено и само в контекста на държавно регулирана и определена дейност. Разузнаването е разглеждано от Съюзниците в Антантата като решаващ елемент за изхода на войната, с висок политически приоритет. Това позволява създаването на широка мрежа от информатори и използване на множество технически средства.

За съжаление, в този период все още липсват сериозни изследвания на ЗИ, вероятно защото все още ЗИ е чисто държавна и още по-скрита, дори от разузнаването дейност.

Всички разузнавачи, напр. споменатите Зорге, Роте Капеле, Кембриджката петорка, използват едновременно разузнавателни способности и способности за защита, съхраняване, безопасно и своевременно предаване, анализиране и скриване на информация. Всички разузнавачи изпълняват едновременно и двете функции. В този период функцията по ЗИ от разузнавачите вече е ясна и отчетливо оформена като втората най-важна тяхна задача, наред с придобиването на разузнавателна информация. Т.е. наред с обучението по класически и модерни методи на разузнаване с не по-малко внимание експертите в разузнаването се обучават и на ЗИ.

Модерните разузнавателни методи от време-

то на Студената война се основават на техническия възход и на новите методи на разработване и използване на аналитични продукти, които по това време утвърждават държавния монопол над разузнаването. На тази основа заплахите за сигурността на информацията са изключителен приоритет на държавите, поради което националните разузнавателни структури се превръщат в подходящия инструмент на държавата за тази цел и възприемат постепенно този начин на мислене и поведение. Не само в страните от Западния свят, но и тези от Изтока притежават разузнавателни служби, които осигуряват политическите намерения, стратегии и военни способности с информация, голяма част от която са секретни и поверителни данни за намеренията, стратегиите и военния капацитет на противника. С такава информация се охраняват дори различни субдържавни политически играчи (бунтовнически формирования, революционни намерения на лидери и т.н.) в страните от Третия свят, което е предвидено в рамките на стратегиите за сигурност на множество държави по време на Студената война като елемент на разширяването на собствената сфера на влияние и ограничаване на същата на противника. Че такива процеси текат в средата на 20. век е напълно ясно за политици и експерти. Те са така добре маскирани и защитени, че вероятно никога няма да стане ясна цялата информация за много от най-важните събития. Но нашият извод се гради на крайни резултати и проявления в политиката, икономиката, бита и нравите на населението в различни краища по света.

Абсолютно сигурно е, че във времето на Студената война легитимната власт е изключително в държавата и при никои други политически субекти – фирми, организации, влиятелни фигури или др. В тази вестфалска концепция за властта всички политически и обществени процеси се разглеждат свързано и сумарно и могат да бъдат пренасочвани или контролирани чрез информационната супервизия.

Стойността на ЗИ в третия етап се оценява и на фона на идеите за „общество на световни рискове“ (Beck, Ulrich: *Weltrisikogesellschaft – Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Bonn 2007), поради което условията на световното обществено развитие се разглеждат в условията на постоянна промяна. Развитите индустриални държави смятат, че разузнаването е „ядро на държавността“ (б.а. – пак там) със способността си за обществена супервизия на модерната държавност. Това положение обаче изисква много усилия в развитие на теоретични импликации в разузнавателните структури, за да бъдат изяснени и правилно използвани

зависимостите между институционализираното ядро на държавността и променящата се картина на заплахите (Gill, Peter: *Policing Politics: Security Intelligence and the Liberal Democratic State*. London 1994). Така все повече ръководители и държави осъзнават важността на ЗИ при високотехнологични производства, при вземане на стратегически политически решения, при горещи конфликти, при международни кризи, поради което в Студената война често се срещат явления като „разузнаване на съюзници и приятели“, „скриване на ценна информация от приятели“, „разкриване и оповестяване на ценна информация за приятели“. В този смисъл скандали и противоречия между съюзници в НАТО (Англия и Франция, САЩ и Франция и др.) не липсват.

Някои важни отличителни характеристики на разузнаването в този етап: Структурите за разузнаване през III период се превръщат в могъщи организации, кадровите служители получават изключителни правомощия (включително да представят държавата си, или да отнемат живот, които права са официално залегнали в ръководните им документи). Подобно на основните характеристики на обществото и производството от този период – масовите производства, унификацията в обучението и подготовката на кадри, многобройните армия и полиция, разузнавателните структури са разширени като състав и като обхват на дейността на практика до всички сфери на държавен интерес. Подборът на кадрите се основава най-вече на характеристиките на личността, които да я правят пригодна за разузнаване, също така и на образование и обществено положение, физическите качества и произхода на кандидатите вече не са толкова важни. В този период се появяват големи съгласувани и масови операции, с участието на големи екипи и разпределяне на роли и функции. Появява се научно-техническото разузнаване, като отговор на научно-техническата революция и превъзходството на определени държави в тази област. Появяват се първите специализирани аналитични структури в разузнаването, които още със създаването си започват да определят в значителна степен дейността на много по-многобройната оперативна структура на разузнавателните служби. В този етап разузнаването се трансформира от практическа дейност, с по-скоро мимоходом, случайно или произволно създавани писмени източници, в научно обоснована интердисциплинарна теоретико-приложна такава. През третия период се откриват дълбоките и всеотраслни връзки на разузнаването с множество науки и научни отрасли, като управление, психология, кибернетика, философия, логика, инженерни науки, история, география, физика,

химия и т.н. По този начин разузнаването навлиза в нови пространства, намира нови ресурси, нови сфери на действие и нови източници на информация, непознати до момента, намира лостове за въздействие не само върху първичните възприятия на обектите на въздействие, но да управлява тяхното съзнание, техните реакции, тяхното умствено и физическо развитие.

Няма нито едно важно историческо събитие, нито един конфликт или явление, което да засяга държавите и обществото като цяло и което да не се свързва с активност на разузнавателните служби на държави, организации или корпорации. Нещо повече, традиционно успехите им вече се свързват директно с успешни разузнавателни структури и успешна защита на собствените тайни. В края на периода някои разузнавателни структури (на Великите сили) упражняват тотален 24-часов контрол над информационните и комуникационните технологии по цялото земно кълбо, в състояние са от стотици километри да идентифицират, подслушват, наблюдават и т.н. обекти с големина от няколко сантиметра. Тази информация е толкова ценна, че дори се крие от най-близките партньори.

Огромните разходи за развитие на технологии за контрол над информационното пространство, за получаване на изпреварваща информация за дейността на интересуващите ги субекти, за тайно въздействие в насока, която е необходима на субекта, всъщност показват, че ЗИ е основен принцип (дори най-важният принцип сам по себе си) на правенето на политика в днешно време, без оглед на време, място, сферата на правене на политика, причината и повода. Затова не виждаме никакви признаци или причини за „край на историята“ на разузнаването, т.е. никой няма да се откаже от доказаното преимущество от разузнавателната информация. Съответно на това, няма да има и край на усилията за защита на информацията.

Нещо повече, в третия период се появява за първи път и недържавно разузнаване, разузнаване, което не е свързано с владетеля или военния ръководител (с уговорката, че още във втория период имаме разузнаване в полза на църквата (напр. за папата), но то е в полза не на духовни функции, а по скоро на функциите на църковните ръководители като ръководители на обществото и държавата, т.е. ръководителите на вярата често са използвали разузнавателна информация, но в качеството им на владетели или най-малкото на алтернатива на владетелите – информация с политически и държавен характер за един втори властови център на обществото, който при определе-

ни обстоятелства (слаб или прекалено млад и неопитен владетел) може да бъде и първи – б.а.), (б.а. – и не смятаме да разглеждаме разузнаването в полза на тайни общества като масоните, тамплиерите или илюминатите, поради оскъдната информация за тях, и нашето мнение, че информацията при тях също има политически и държавен характер). Разузнаване, което се основава на интересите на отделни организации, фирми, общества и т.н., които имат достатъчен ресурс и стратегически интереси да организират събирането на разузнавателна информация – освен изброените тайни общества тук можем да причислим и мощните частни корпорации и холдинги, които провеждат разузнаване в икономическата и политическата сфера, нови и агресивни религиозни конфесии, които се стремят да намерят нови адепти (твърди се, че Сциентологичната църква и Църквата на Мун разполагат със специализирани структури, „Воините на Христа“ е конфесия, която събира данни с политически и военен характер), организации на организираната престъпност и терористични организации, които благодарение на мощни финансови ресурси са в състояние да организират и набиране на разузнавателна информация във всички сфери на техните интереси.

Появата на корпоративните структури за разузнаване дефинира и една нова революция – **появяват се първите абсолютно самостоятелни и недържавни структури за сигурност, които се отличават с огромното си внимание към ЗИ.** Преди около 15 години ни попадна реклама на такава структура – английската частна Actis Technology (б.а. – моля да не се прави аналог с Active Technology, която имаме и в България). Рекламата беше проста и ефективна – „ние ще открием всичко, което поискате, два пъти по-бързо от ЦРУ“. Разбира се, ЗИ беше съвършено изпълнена – никога не става ясно кои са „ние“, как и с кои методи работят (най-малкото законни или не, макар този отговор да е на 99% ясен) и т.н. Бъдещето на такива структури ни се струва повече от гарантирано – те не са част от държави, организации или компании, неуспехът или наказателното преследване за незаконни дейности ще бъде спрямо тях самите, поръчителите не могат да се притесняват, а и поръчките са „на парче“ и няма други контакти. Така тези структури се превръщат в изгодни участници за всички на пазара на информацията, но и за скриване на истински цели и задкулисни играчи. И още преимущества – такива структури спокойно могат да се представят като „структури, служби или организации за защита на информацията“, вместо за разузнаване, създавайки по този начин по-прикрито, завоалирано и обществено по-

коректно наименование на своята дейност, която неминуемо в нередки случаи е на ръба на закона, ако не и отвъд границите му.

Четвъртият период на развитие на ЗИ е още в самото начало и с оглед на вероятните промени и цялостно трансформиране на ЗИ, които се предполагат на прага на информационното (постиндустриалното) общество по Тофлър, е още твърде рано за сериозни анализи. За начало на този етап се счита една съвсем точна дата – 11 септември 2001 г. При разузнаването тази дата е абсолютно точна, имаме колебания за ЗИ, където взривното развитие на технологиите от края на 80-те години предизвиква една по-бърза и по-ранна трансформация – някъде около края на 80-те до средата на 90-те години на 20. век.

Терористичните актове в Америка са в основата на разгорещаването на обществения дебат относно способностите, функциите и задачите на разузнаването. Дължни сме да отбележим, че реформи в системата на службите за сигурност и обществен ред бяха започнали и преди тази дата, най-вече поради многобройните научни доказателства за променящия се свят: еднополносна среда за сигурност (която има тенденция за развитие към многополносна, но само не и двуполносна); новите заплахи, отчетени от почти всички съвременни държави и ръководства; промяна на обществените отношения в множество държави по света; развитието на информационните и комуникационните технологии, което отрича в определена степен шпионството във формата му от хиляди години насам; развитието на гражданско общество, което да търси сметка от всеки субект на власт относно неговите действия и др. С други думи, 9/11 даде началото на една същинска реформа по философията на разузнаването, в парадигмата на разузнаването, и не се свързва толкова с технологията на разузнаването (както например в началото на III период от неговото развитие). Тази промяна има съвсем друг характер, това е промяна на фундамента на разузнаването, а не на възможностите за разузнаване.

При ЗИ – в същността си по-легална, пооткрита и прозрачна дейност в сравнение с разузнаването, а също и по-технологична и иновативна, много от новите реалности са отчетени и възприети като такива. Няма го и объркването при разузнаването след падането на Берлинската стена, когато много ръководители не идентифицират кой е новият противник и много дейности просто замират или се трансформират в корпоративно разузнаване. Обратно – в разузнаването преди тази дата все още се усеща полъха на старата парадигма и съпротива срещу новите външни намеси

в структурите за разузнаване. Промяната има следните основни параметри (с днешна дата):

– Извеждане на разузнаването от обществено затъмнение чрез публично нормативно уреждане на неговите функции и правомощия, чрез уреждане на основните дейности и най-вече такива, свързани с правата на гражданите. За структурите по ЗИ това вече е направено отдавна през предходния период.

– Създаване на действен контрол, отговорност и отчетност върху действията на органите на разузнаването. Структурите за ЗИ, в повечето случаи недържавни, отдавна подлежат на действителен контрол от страна на държавите и органите им за контрол.

– „Калкулиране“ на ползи и негативи от дейността на разузнаването. Разширяване на ефекта от дейността на разузнаването в нови полета на приложение, свързани не само с държавното управление, но и с множество други сфери на обществен живот – стопански дейности, туризъм и др., т.е. икономически баланс между разходите и печалбите от разузнаване и по-широкото им прилагане. При ЗИ има доста точно и отчетливо калкулиране повече от 10 години преди този период.

– Използване на информацията от разузнаването за масово осведомяване, превенция и противодействие на заплахи за гражданите и организациите от всички нива и характер – отваряне на разузнаването за работа в полза на други публични и правни субекти на обществото. ЗИ е възникнала като чисто държавна дейност, но през последните 30 години има много широко приложение в публични и недържавни структури, ползата от нея е много по-позната и известна на обществото.

– Ефективно използване на разузнаване в превенцията и противодействието на кризи в контекста на най-важен елемент на една система за ранно предупреждение при кризи. Сама по себе си ЗИ е дейност за противодействие на кризи.

– Засилване на ролята на аналитично-информационните звена за сметка на информирането чрез оперативни действия (съвсем нова тенденция и за първи път през цялата история на разузнаването). Тенденцията в ЗИ е съвсем различна – разпространение на експертиза и технологии сред цялото общество, от една страна, с цел повишаване на сигурността на информацията и гражданите, от друга – с търговска цел за нарастване на печалбите. Т.е. в периода от началото на четвъртата фаза на развитие на ЗИ имаме антикапсулиране, пределно популяризиране на политиките по ЗИ.

Възможно е да бъдат прогнозирани и други подобни нови тенденции в развитието на ЗИ и разузнаването. Все още обаче е твърде рано за тях,

тъй като традициите и национално определящите фактори за разузнаването са все още твърде силни, а не всички общества или групи разполагат с най-модерни технологии за ЗИ. Такива промени вероятно ще имат насока към създаване на хибридни структури за ЗИ и разузнаване с малко кадрови, но с голям допълнителен експертен състав, разположен на ключови места в държавното управление, в местната власт, в частни структури и неправителствени организации. Възможно е да се предположи дори, че някои експерти ще бъдат еднократно наемани (само за определена задача), но така без изплащане на заплати, обучение и осигуряване на работни места, ще се използва една широка експертиза по многообразните и толкова различни съвременни заплахи (нещо като използване на временна заетост от работодателите чрез *Adecco*, фирма, която ежедневно доставя на света около 2 млн. служители за временна трудова заетост). В състояние сме да прогнозираме и други промени – развитие на технологии с глобален обхват, развитие на способности за масово обществено влияние, развитие на взаимодействието между партньорски структури, до взаимно планиране и отчитане на резултатите, взаимно използване на сили и средства, развитие на взаимодействие с НПО и структури на гражданското общество и т.н. За целта обаче трябва време, за да бъдат приети и осъзнати промените, а това все още е достатъчно бавен процес, с оглед на статуквото от столетия.

ЗИ в този етап съответства на т.нар. „пост-модерна“, „постиндустриална“ или **информационна ера** (Тофлър, А., Третата вълна) – самата ера подсказва ролята на ЗИ. За експерти като Andrew Rathmell (Rathmell, Andrew: *Towards Postmodern Intelligence*. In: *Intelligence and National Security*. Vol. 17. 3/2002, стр. 87f.) след края на Студената война настъпва периодът на едно ново постмодерно развитие на сигурността – постмодерната парадигма на ЗИ. Самото понятие „постмодерност“ в контекста на ЗИ не се основава непременно върху определени обществени процеси или нови обществени нива на развитие, но много повече върху непрекъснатостта на конфликтите в обкръжаващата среда, идеята за научно и информационно превъзходство, новите обществени ценности (постгероично общество, или общество без собствени герои), както и върху исторически нови коментари и възгледи, според които човечеството в исторически план вижда естественото си състояние доста маргинално. Самата парадигма на ЗИ се променя, като съществуват 3 важни белега (изражения) на това:

1) Фрагментиране – разчленяване (разбива-

не, разделяне по предмет), институционално и географски на целите, на задачите и сферите на активност: „трябва да се възприемат мултилатерални и често противоречиви данни, както и да се намират като нови целите, оценени преди като маргинални“ (б.а. – цитирано по Ратмел, стр. 97f. на основание на изведените тези на Robert D. Steele, Bruce D. Berkowitz, Allan E. Goodman, Gregory Treverton и Deborah Barger за новата парадигма. Всички те разглеждат промяната в средата като основа на промяната в парадигмата).

2) Дифузия на потенциала на заплахите – вторият белег означава противодействие на заплахи или потенциал за заплахи, които нямат структурна връзка с политически или общественополитически процеси и системи, които могат да бъдат изключително трудно наблюдавани, контролирани или предупреждавани (напр. тероризмът, който не позволява да се реди пъзел, макар и най-труден, но все пак разгадаем за разузнаването).

3) Социализация и търсене/намиране на идентичност на модерните структури за ЗИ – заедно с проблематиката по фрагментиране и дифузията на потенциала на заплахите третият проблем, който назоваваме, е също толкова важен, тъй като границата между приятели и врагове вече не е толкова ясна. По време на Студената война фронтите са дефинирани, враговете са идентифицирани, няма съмнение за кого, с кого и против кого трябва да се работи. Такова е положението и при двете страни на конфликта. След това обаче вече не е ясно за кое министерство, за коя държава, за коя коалиция или международна организация, дори за кое корпоративно разузнаване се придобива информация. Способността за проследяване на ЗИ структурите от този момент е в състояние на непрекъснато предизвикателство, тъй като промените са не само в политиката за сигурност, но въобще в обществото и технологията. Дори някои от тях започват да се осланят на т.нар. CNN-Effect (т.е. да разчитат на информацията от медиите, които предават в реално време събитията – проблем, за който сме имали доклад през 2007 г. на научна конференция в НБУ – б.а.) и да възприемат тяхното едностранчиво и сурово (без анализи) тълкуване на процесите.

При горния случай структурите за разузнаване едва ли не изпадат в конфликт с информационните технологии, които променят необратимо и непрекъснато обществото, а и самите служби. ЗИ, която в съвременния си вид е рожба на модерните технологии, няма този проблем.

Последният период в развитието на ЗИ показва и една опасна и противоречива тенденция – издаването на защитена информация от експерти

и специалисти в областта на сигурността на информацията. Джулиан Асанж и Едуард Сноудън са само най-известните сред много други такива случаи. Не са малко случаите и в нашата страна, вкл. и в настоящия момент (б.а. – 2020 г.), когато служители в структури с развита ЗИ издават на външни лица такива данни. Явлението не е непознато за разузнаването през вековете, но до последните 6–7 години е напълно непознато на

органите и структурите в областта на ЗИ.

Опитът ни за периодизация на ЗИ всъщност има за цел да представи ясна идея за неговото развитие, като това спомогне за разбирането на мястото и ролята на ЗИ в изграждането на човешкото общество. С оглед на по-пълната представа предлагаме една таблица, чрез която читателят да има възможност да сравни и оцени основните параметри на ЗИ в отделните периоди:

Таблица 1

Параметър \ Период	Организация и структура	Управление	Методи и средства	Подбор на кадри	Анализ и оценка
I период (до 8–7 век пр.н.е.)	не	Пряко от първия военен началник	Използване на човешките сензори	Няма, важни са физически данни	не
II период Около 7 век пр.н.е до около 1700 година	Ръководител – негов представител – органи (първи служби за ЗИ – пощите)	Пряко от политически или военен ръководител	Човешки сензори; Помощни средства за усилване на човешките възможности; Поява на дезинформация; Поява на криптография Първи връзки с други науки	Физически годни; Личностни характеристики; Първо разделяне на състава по функции	Първи анализи на ЗИ (Сун Дзъ, Библия)
III период Около 1700 година до началото на 90-те години на XX век	Сложна структура, многоброен състав, главно държавни структури	От правителствата; Корпорации; Частни структури само за ЗИ	Проникване; Комбинация; Дезинформиране; Научно-техн. разузнаване; Най-нови технологии Научен потенциал Анализ	Характеристики на личността; Образование; Обществено положение Физически годни;	Съществен, но в подкрепа на оперативната работа
IV период От 90-те г. насам	Увеличаване на състава, предимно частни структури	Правителства; Нови и многобройни играчи	Аналогични на предходен период, но при различно съотношение; Хакерство; Нарушения на държавен монопол – Сноудън, Асанж	Образование; Личностни характеристики; Психическо здраве	Най-важна задача и функция на ЗИ; Консултиране

Фиг. 1. Развитие на ЗИ, сравнено с разузнаването в отделните периоди

Таблицата според нас се нуждае и от други графични пояснения, които да представят развитието на разузнаването:

Според нас е очевидно и за неспециалистите, че разузнаването не само няма да изчезне или намалее като продължение на политиките, но с други средства, а ще продължи буквално взривното му разрастване към разузнаване от недържавни структури, като общото количество информация, получавана по такъв начин, ще представлява все по-голям дял в основата на вземането на управленски решения независимо от организациите. Взривното разрастване на търсенето на разузнавателна информация ще предизвика изключително компресиране на времето с оглед на множеството събития, които различните разузнавателни структури ще произвеждат.

Като оценявахме периодите на ЗИ, съвсем естествено се получи сравнението с разузнаването. Щом разузнаването има периоди, то така ли стоят процесите и в обратната дейност на разузнаването. Безспорно разузнаването в последните години бележи нов и непознат възход, но няма ли аналогично възход на противодействието (огромни ресурси от хора, финанси и технологии за ЗИ) от страна на организациите срещу разузнаването точно чрез ЗИ.

Логиката на анализа на ЗИ и сравнението с разузнаването в четвъртия период е точно такава. Приспособявайки се по-бързо и по-добре, с по-млад персонал, в сравнение с разузнаването, без някои типични догми на разузнаването, ЗИ още през 90-те години на 20. век започва да изпреварва разузнаването. Изпреварването става не само на технологично, кадрово или професионално ниво, изпреварването става и на стратегическо ниво, където възприемането като позитив (б.а. – обратно на повечето разузнавания) на взривното развитие на ИТ помогна да се модернизира цялата ЗИ. Очевидното превъзходство на ИТ през последните години в гражданската сфера (б.а. – определно най-проспериращите бизнеси и държави са в челните места на ИТ иновациите) води до своето отражение и в ЗИ – дейност, най-близка и неразривно свързана с ИТ.

Някои факти в подкрепа на тезата, че ЗИ заема полагащото се място в ежедневието на съвременните държави и организации, вкл. и на отделния гражданин:

– Разузнавателните структури далече не са онези всемогъщи тайни организации, с безгранична власт и средства за влияние върху обществото, познати от историята – от началото на последния период (около края на 20. и началото на 21. век) държавите и гражданското общество съз-

ряха множество пропуски в контрола си над службите, вкл. операции, убийства и др., в разрез със законността, демокрацията и хуманността. Бяха калкулирани доста вреди и много малко ползи от дейността на службите и световния опит от тези изводи се пренесе бързо в отделните държави – създаде се ново законодателство, уреждащо подробно дейността на службите, създадох се механизми за отчетност и контрол, вкл. над разходването на средства, повиши се прозрачността в дейностите, постави се изискването гражданите да могат да използват открито експертизата и придобитите данни от службите... Очевидно самите служби бяха изненадани от тази рязка промяна и интерес към „вътрешните им работи“, имаме вече няколко дела по отношение на ръководни органи сред тях...

– От друга страна, разви се и се актуализира нормотворчеството в областта на ЗИ – след края на миналия век масово се появили закони в областта на ЗИ, при това за няколко различни категории. С времето нормативната база става все по-подробна и обхватна; създадох се структури и органи за контрол на политиките в областта на ЗИ – ДКСИ, КЗЛД, платформа на МС за мониторинг на достъпа до обществена информация; множество НПО насочиха вниманието си към някои важни страни от законодателството, структурите и политиките в областта на ЗИ; създадох се структури за корпоративна сигурност в компаниите и корпорациите;

– Огромен скок претърпяха технологиите в областта на ЗИ. Системите за национална и корпоративна сигурност достигнаха нов етап в осъзнаването на важността на ЗИ – както по отношение на технологиите, така и по отношение на процедури и механизми, но също и по обезпечаване на персонала за отговорно и информирано отношение към тайните в тяхната работа. Векове наред ресурсите за разузнаване са изпреварвали ЗИ, но днес наблюдаваме значително достигане на паритет между системите за придобиване на информация и тези за изграждане на собствената система за ЗИ.

Заклучение

Историческият аспект на защитата на информацията ни дава възможност да направим няколко важни заключителни извода:

1. ЗИ е толкова древна, колкото и човечеството.
2. ЗИ се ражда едновременно с разузнаването, като противодействие на разузнаването и в неразривна връзка с разузнаването. В края на трети и началото на четвърти период от своето развитие обаче ЗИ е по-модерно и изпреварващо явление в сравнение с разузнаването.

3. В развитието на ЗИ могат да се открият различни периоди, дължащи се както на общественото развитие, така и на основните парадигмални положения, чрез които то се е реализирало. Всеки от тези периоди има достатъчно характерни и отличаващи го характеристики от всички останали.

4. Намираме се в началото на най-динамичния, най-сложния и най-мултифункционален период от развитието на ЗИ. Има множество невиджани до момента фактори на влияние върху структурата и функциите на модерната ЗИ.

Литература

1. Асенов, Б. Теория на контраразузнаването. Албатрос, 2005, ISBN 954-751-069-X.
2. Асенов, Б. Речник на разузнаването и контраразузнаването. ВСУ, 2005.
3. Бояджиев, Т. Шпионажът като занаят. С., Захарий Стоянов, 2002, ISBN 954-739-286-7.
4. Еенбоом, Е., Т. Ангерер. Мръсните трикове на икономическия шпионаж. С., 1992.
5. Макиавели, Н. Владетелят, ЕСПАС-2007, 1991, глава XIV.
6. Попов, В. Трансформация на разузнавателните служби на САЩ. Албатрос, 2011.
7. Сун Дзъ, Изкуството да побеждаваш.
8. Тарас, А. Наръчник по разузнаване и сигурност. ТРУД, 2009, ISBN 978-954-528886-9.
9. Тодоров, К. Теория на подривната дейност на противника. ВСШ, 1982, стр. 26.
10. Тофлър А. Трусове във властта. С., 1996.
11. Трифонов, Т., В. Христов. Теория и технология на контраразузнаването. Фондация „Национална и международна сигурност“, 2010, ISBN 978-954-91927-2-8.
12. Търкаланов, Ю. Стратегически разузна-

вателен анализ, С., АМВР, 2012.

13. Палмър, Н., Т. Алън. Енциклопедия на шпионажа. Труд, 2001.

14. Уолстенхолм, Д. Полицейско разузнаване или полицейска дейност, основана на знанието, статия. Българска полиция, Автомедия БГ, 2012, стр. 12–14.

Литература на други езици

1. CIA, Public Affairs Staff, A Consumer's Guide to Intelligence, Washington D.C., doc N PAS 95-00010, 1995, p. VII.
2. Erich Schmidt-Eenboom, Nachrichtendienste in Nordamerika, Europa und Japan. Laenderportraits und Analysen, 1997.
3. Herman, M. Intelligence Power in Peace and War, 1996.
4. Kent, Sherman. Strategic Intelligence for American World Policy, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1949.
5. Kent, Sherman. Strategic Intelligence for American World Policy. Princeton University Press, 1966.
6. Митрохин, В., К. Ендрю. Архив Митрохина. КГБ в Европе и на Западе, 1992.
7. Piekalkiewicz, Janusz. Weltgeschichte der Spionage, München, 1993, s. 266–28.
8. Rathmell, Andrew. Towards Postmodern Intelligence. In: Intelligence and National Security. Vol. 17. 3/2002, p. 87f.
9. Schreier, Fred. Transforming Intelligence Services, ReproZ, Vienna, 2010, p.21, ISBN 978-3-902670-27-4.
10. Beck, Ulrich. Weltrisikogesellschaft – Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit. Bonn 2007.
11. Winterbotham, F. C. The Ultra Secret, London, Weidenfeld/Nicholson, 1974.